

T.C.
GAZİANTEP İSLAM BİLİM VE TEKNOLOJİ ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

NÜZÛL DÖNEMİ BAĞLAMINDA KUR'AN'IN TEBLİĞ METODU
(1. YIL)

Yüksek Lisans Tezi

Musa DEĞER

Danışman

Doç. Dr. Mehmet DEMİR

GAZİANTEP

2024

T.C.
GAZİANTEP İSLAM BİLİM VE TEKNOLOJİ ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

NÜZÛL DÖNEMİ BAĞLAMINDA KUR'AN'IN TEBLİĞ METODU
(1. YIL)

Yüksek Lisans Tezi

Musa DEĞER

Danışman

Doç. Dr. Mehmet DEMİR

GAZİANTEP

2024

TEZ KABUL VE ONAYI

Musa DEĞER tarafından, *Doç. Dr. Mehmet DEMİR* danışmanlığında hazırlanan “*Nüzûl Dönemi Bağlamında Kur’an’ın Tebliğ Metodu (1. Yıl)*” başlıklı bu çalışma, jürimiz tarafından 21/08/2024 tarihinde yapılan sınav sonucunda oy birliği ile başarılı bulunarak Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan (Danışman)

Doç. Dr. Mehmet DEMİR

(GİBTÜ TİB Ana Bilim Dalı)

İmza

Sonuç

☐ Kabul

☐ Ret

Üye (Danışman)

Doç. Dr. Mehmet DEMİR

(GİBTÜ TİB Ana Bilim Dalı)

☐ Kabul

☐ Ret

Üye

Doç. Dr. Eyyüp TUNCER

(GİBTÜ TİB Ana Bilim Dalı)

☐ Kabul

☐ Ret

Üye

Doç. Dr. Mustafa KESKİN

(GAÜN TİB Ana Bilim Dalı)

☐ Kabul

☐ Ret

Bu tez, Enstitü Yönetim Kurulunca belirlenen ve yukarıda adları yazılı jüri üyeleri tarafından uygun görülmüştür.

ONAY

.../.../2024

Dr. Öğr. Üyesi Adnan AKALIN

Enstitü Müdürü

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK BEYANI

Hazırladığım yüksek lisans yeterlik tezinin bütün aşamalarında bilimsel etiğe ve akademik kurallara riayet ettiğimi, çalışmada doğrudan veya dolaylı olarak kullandığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin Kaynaklar’ da gösterilenlerden oluştuğunu, her unsurun enstitü yazım kılavuzuna uygun yazıldığını ve TÜBİTAK Araştırma ve Yayın Etiği Kurulu Yönetmeliği’nin 3. bölüm 9. maddesinde belirtilen durumlara aykırı davranılmadığını taahhüt ve beyan ederim.

İmza

... / ... / 2024

Musa DEĞER

TEZ ÇALIŞMASI ÖZGÜNLÜK RAPORU BEYANI

Tez Başlığı: Nüzûl Dönemi Bağlamında Kur’an’ın Tebliğ Metodu (1. Yıl)

Yukarıda başlığı belirtilen tez çalışması için şahsım tarafından .../.../2024 tarihinde intihal tespit programından alınmış olan özgünlük raporu sonucunda;

Benzerlik oranı : % 19

Tek kaynak oranı : % çıkmıştır.

İmza

... / ... / 2024

Doç. Dr. Mehmet DEMİR

ÖZET

NÜZÛL DÖNEMİ BAĞLAMINDA KUR'AN'IN TEBLİĞ METODU (1. YIL)

Musa DEĞER

Gaziantep İslam Bilim ve Teknoloji Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi / Ağustos / 2024

Danışman: Doç. Dr. Mehmet DEMİR

Bu tez çalışması, vahyin ilk yılında nazil olan sûreler çerçevesinde tebliğ konularının tahlilini içermektedir. İki ana bölüme ayrılan bu araştırmanın giriş bölümünde çalışmanın içeriği, seçilme amacı ve genel hatlarıyla kapsamı açıklanmıştır. İlerleyen sayfalarda ise İslam öncesi Arap toplum yapısının genel özellikleri ve mevcut dinler hakkında bilgi verilmiştir. Birinci bölümde tebliğin önemi, gayesi, Kur'an'da tebliğ anlamında ve tebliğ yerine kullanılan birtakım kavramlar açıklanırken, tebliğin nüzul sırasına göre yapılmasının önemi ele alınmıştır.

İkinci bölümde ise sûrelerin kronolojik sıralamaları ile ilgili açıklamalar yapıldıktan sonra Kur'an'ı kronolojik sıraya göre okumanın faydalarına ve zorluklarına dikkat çekilmiştir. İlerleyen sayfalarda İslam dünyasında var olan problemlere kronolojik okuma yöntemiyle çalışmalar yapan Molla Huveys, İzzet Derveze, Muhammed Âbid el-Câbirî gibi ilim adamları hakkında bilgi verilirken müsteşriklerin çalışmalarından da bahsedilmiştir. Son bölümde ise vahyin birinci yılında indirildiğine kanaat getirilen ilk on sûrenin detaylandırılarak tedrici eğitim metodu bağlamında tebliğ konularının analizi yapılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Tefsir, Kur'an, Metot, Nüzûl, Tebliğ.

ABSTRACT

THE COMMUNICATION METHOD OF THE QURAN'IN THE CONTEXT OF THE RELEASE PERIOD (1ST YEAR)

Musa DEĞER

Gaziantep Islamic Science and Technology University

Graduate School of Education

Department of Basic Islamic Sciences

Master's Thesis / August / 2024

Supervisor: Assoc. Dr. Mehmet DEMİR

This thesis study includes the analysis of the issues of notification within the framework of the surahs revealed in the first year of revelation. In the introduction part of this research, which is divided into two main parts, the content, purpose of selection and general scope of the study are explained. In the following pages, information is given about the general characteristics of the pre-Islamic Arab social structure and the existing religions. In the first part, the importance and purpose of notification, some concepts used in the meaning of notification and instead of notification in the Quran are explained, and the importance of making notification according to the order of revelation is discussed.

In the second part, after explanations about the chronological order of the suras are made, attention is drawn to the benefits and difficulties of reading the Quran in chronological order. In the following pages, information is given about scholars such as Molla Huveş, İzzet Derveze, Muhammed Abid el-Câbirî, who worked on the problems existing in the Islamic world with a chronological reading method, and the works of the orientalists are also mentioned. Within the scope of the last chapter, the first ten surahs that were believed to have been sent down in the first year of revelation were detailed and the issues of notification were analyzed in the context of the gradual education method.

Key words: Tafsir, Quran, Method, Revelation, Notification.

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	iii
ABSTRACT.....	iv
İÇİNDEKİLER	v
GİRİŞ	1
1. Araştırmanın Konusu ve Önemi.....	1
2. Araştırmanın Amacı ve Metodu.....	2
3. Cahiliye Döneminde Dini Durum	3
3.1. Mekke’de Dini Hayat.....	4
3.2. Haniflik	5
3.3. Müşriklik.....	6
3.4. Hıristiyanlık	11
3.5. Yahudilik.....	12
3.6. Sabîlik	13
3.7. Mecûsîlik.....	14

BİRİNCİ BÖLÜM

KUR’AN’IN NÜZUL DÖNEMİ VE TEBLİĞ

1.1.Tebliğin Önemi ve Gayesi	17
1.2. Kur’an’da Tebliğ Anlamında Kullanılan Temel Kavramlar	20
1.2.1. İrşadın Sözlük ve Terim anlamı	21
1.2.2. İnzârın Sözlük ve Terim anlamı	22
1.2.3. Da’vetin Sözlük ve Terim anlamı	22
1.2.4. Nasihatın Sözlük ve Terim anlamı	23
1.2.5. Va’zın Sözlük ve Terim anlamı	25
1.2.6. Hidâyetin Sözlük ve Terim anlamı.....	26
1.2.7. Zikrin Sözlük ve Terim Anlamı	27
1.3. Tebliğin Vahyin Nüzul Sırasına ve Konularına Göre Yapılması.....	28
1.3.1. Kronolojik Tefsir Yönteminin Faydaları ve Zorlukları.....	30
1.3.2. Kur’an’ın İndirildiği Sıraya Göre Tertip Edilmemesinin Nedeni	33
1.3.3. Kronolojik Tertip Hakkında Yapılan Bazı Çalışmalar	34
1.3.3.1. Hz. Osman’a Nispet Edilen Sıralama.....	35
1.3.3.2. Hz. Ali’ye Nispet Edilen Sıralama.....	36
1.3.3.3. Müsteşriklerin Çalışmaları	37
1.3.3.4. Molla Huveyş ve Tefsiri.....	39
1.3.3.5. İzzet Derveze ve Tefsiri	39
1.3.3.6. Muhammed Âbid el-Câbirî ve Tefsiri.....	41
1.3.3.7. M. Zeki Duman ve Tefsiri.....	43

İKİNCİ BÖLÜM

NÜZUL DÖNEMİNİN 1. YILINDA İNDİRİLEN SÛRELER VE MUHTEVASI

2.1. Alak Sûresi	47
2.1.1. Alak Sûresi 1-5. Ayetler	48
2.2. Kalem Sûresi	55
2.2.1. Kalem Sûresi 1-16. Ayetler	56
2.2.2. Hurûf-ı mukattaa	57
2.2.3. Ayetlerin İzahı ve Verdiği Mesajlar	59
2.3. Müzzemmil Sûresi.....	65
2.3.1. Müzzemmil Sûresi 1-9. Ayetler	66
2.3.2. Ayetlerin İzahı ve Verdiği Mesajlar	67
2.4. Müddessir Sûresi	74
2.4.1. Müddessir Sûresi 1-7. Ayetler	75
2.4.2. Ayetlerin İzahı ve Verdiği Mesajlar	76
2.5.1. Fatiha Sûresi 1-7. Ayetler.....	81
2.5.2. Ayetlerin İzahı ve Verdiği Mesajlar	82
2.6. Tebbet Suresi.....	90
2.6.1. Tebbet Suresi 1-5. Ayetler.....	92
2.6.2. Ayetlerin İzahı ve Verdiği Mesajlar	93
2.7. Tekvir Suresi	95
2.7.1. Tekvir Suresi 1-14. Ayetler	96
2.7.2. Ayetlerin İzahı ve Verdiği Mesajlar	96
2.8. Â'lâ Suresi.....	100
2.8.1. Â'lâ Suresi 1-19. Ayetler.....	102
2.8.2. Ayetlerin İzahı ve Verdiği Mesajlar	102
2.9. Leyl Suresi.....	107
2.9.1. Leyl Suresi 1-21. Ayetler	108
2.9.2. Ayetlerin İzahı ve Verdiği Mesajlar	109
2.10. Fecr Suresi	112
2.10.1. Fecr Suresi 1-30. Ayetler.....	113
2.10.2. Ayetlerin İzahı ve Verdiği Mesajlar	114
SONUÇ	121
KAYNAKÇA	124
ÖZ GEÇMİŞ.....	132

GİRİŞ

1. Araştırmanın Konusu ve Önemi

Bu tez çalışmasında, “Nüzûl Dönemi Bağlamında Kur’an’ın Tebliğ Metodu (1. Yıl)” konusu ele alınacaktır. Kur’an; yaklaşık yirmi iki küsur yıl gibi kısa bir sürede bölümler halinde, sûreler ve ayetler şeklinde el-emin diye tanınan Abdullah oğlu Muhammed’e nazil olan ilahi bir hitaptır. Zamana yayılarak indirilen bu kitap, bazen belli olaylar ve konular üzerine bazen de sorulan sorular üzerine bölümler şeklinde nazil olmuştur. Peyderpey nazil olan ayetlerin en büyük hedefinin insanlığı belli bir ahlaki seviyeye yüceltmek olduğu söylenebilir.

Bilindiği gibi Kur’an ayetlerinin vahiy katipleri tarafından kayıt altına alınması Hz. Peygamberin sağıında gerçekleşmiştir. İlk kitaplaşma süreci ise Hz. Ebubekir (ö. 13/634) döneminde gerçekleşirken, çoğaltılarak belli merkezlere gönderilmesi Hz. Osman (ö. 35/656) döneminde vuku bulmuştur. Mushafların çoğaltılarak belli merkezlere gönderilmesinden yirmi birinci yüz yıla kadar da mushaf tertibi meşhur olmuştur.

Kur’an’ı nüzul sırasına göre okuyup tebliği de vahyin öğrettiği şekilde yapmak bir anlamda Kur’an’ı indiği doğal akışı içerisinde okumak anlamına gelmektedir. Kur’an’ı mevcut mushaf tertibine göre okumada birçok ilahi hikmetler bulunmakla birlikte nüzul sırasına göre işlenen ve öncelikli olarak gündem edilen konular kısmen de olsa yok olmakta bu orijinallik kaybolmaktadır.

Cahiliye insanını kısa sürede değiştirip dönüştüren şeyin nüzul sıralamasında gündem edilen ve muhatabını ilmek ilmek işleyen ilahi konular olduğu merkeze alındığında kronolojik okuma yöntemiyle tebliğ konularını yeniden ortaya koymanın ne denli önemli olduğu tekrar ortaya çıkacaktır. Bu bağlamda Dünya genelinde var olan “Kur’an’ın hükümlerinin ağır olduğu, özgürlüğü kısıtladığı, günümüze hitap etmediği” gibi söylem ve eylem olarak yapılan saldırı ve olumsuz tavırları çözmenin yolunun kronolojiye uygun tebliğ aşamalarını ortaya koymakla mümkün olabileceği değerlendirilmektedir. İnsanların İslam’a ve Kur’an’a karşı önyargılı olmalarının altında yatan en önemli sebebin, Kur’an’ı okuyup anlamamaları, içeriğini bilmemeleri olduğunda şüphe yoktur. Bu noktada çözümün, peyderpey inen Kur’an’ı nüzul konularına göre muhataba tebliğ etmek, İslam’a daveti de bu usulle gerçekleştirmek olduğu ehemmiyeti haiz bir durumdur.

2. Araştırmanın Amacı ve Metodu

Gerek Müslüman fertlere gerekse gayrimüslimlere İslam'ı anlatırken en çok karşılaşılan sorunlardan biri “muhabata ilk olarak hangi konudan, nereden ve nasıl” başlanacağı sorusudur. Eğer davetçi bu konuda sistematik bir bilgiye sahip değilse, İslam'ı kendi öğrendiği ve anladığı şekilde muhabata sunması kaçınılmazdır. Eğer tebliğ, metotsuz ve usulsüz yapılırsa kazanmaktan çok kaybettirmek, sevdirmekten çok nefret ettirmek kısaca faydalı olmaktan çok zarar vermek söz konusu olabilir.

Bu bağlamda çalışmanın amacı; Kur'an'ın nüzûl sürecinin ilk yılında indirilen sûreleri inceleyip bu sûrelerde işlenen konular üzerinden Kur'an'da uygulanan tebliğ metodu başka bir ifadeyle risaletin ilk yılında nazil olan Kur'an sûreleri hakkında bilgi vermektir. Binaenaleyh ilk yılda indirilen bu sûrelerde işlenen konu sıralaması dikkate alınarak tebliğ metodunu incelemek, özellikle günümüz insanlarını İslam'a davet ederken öncelikli konuları tespit ederek yapılacak davetin merhalelerini ve yöntemini ortaya koymaktır.

Bu çalışmada, vahyin ilk yılında uygulanan tebliğ metodu ve işlenen konular ortaya konulurken, insanları dine davette “tebliğe nereden, ne zaman ve nasıl başlanmalı, hangi konulara öncelik verilmeli?” gibi sorulara cevap vermeye çalışılarak eğitimcilerin istifade etmesi de hedeflenmiştir.

Bu çalışmada, Mekke dönemi ve risaletin 1. Yılında tebliğ metodu bağlamında gündem edilen nüzul konuları duruma göre bazen tûmdengelim bazen tûmevarım bazen de takrir metotları kullanılacaktır. Ele alınacak olan sûre ve konular nüzul sırasına göre ilk dönem tefsir eserlerinden başlamak üzere bize ulaşan bilgiler ışığında analiz edilecektir.

3. Cahiliye Döneminde Dini Durum

Vahyin kapsamlı şekilde anlaşılmasında ilk ve en temel kaynak yine Kur'an'ın kendisidir. Ayetleri doğru bir şekilde anlayıp doğru tebliğ metodunu tespit etmenin en önemli yolu ilk muhatapların bulunduğu ortamı, toplumu, o toplumda var olan inançları ve yaygın kültürü bilmekten geçmektedir.¹ Bu bağlamda vahyin nüzul sürecinin iyi anlaşılması Kur'an üzerinden yapılacak yorumların da isabetli olmasını beraberinde getirecektir. Vahyin nüzul süreci incelendiğinde Kur'an'ın, ilk muhataplara öncelikli olarak sorumluluk bilinci, kuralları olan bir hayat tarzı ve ahlaki davranışlar yüklemek istediği görülecektir. Çöl hayatını yani bedevi bir yaşam tarzını benimseyen ilk muhatapların, sınırsız ve kuralsız bir hayat tarzından bir anda kolaylıkla vazgeçemediği bundan dolayı da vahyin inşa etmek istediği hayat tarzını benimsemekte kısmen de olsa zorluk çektikleri bilinmektedir.

Buradan yola çıkarak davetçilerin ve eğitimcilerin, hangi zaman ve zeminde olurlarsa olsunlar muhataplarının psikolojik, kültürel ve sosyal durumlarını göz önünde bulundurarak tebliğ konularını ve sıralamalarını yapmalarının elzem olduğu sonucu çıkarılabilir. Bu sürecin iyi müşahade edilmesi daha çok insanın kazanılmasını ve İslam dini hakkında muhatapların olumsuz algıya düşmemelerini beraberinde getirecektir.

Kur'an, indirildiği dönemin inancına, şartlarına, gelenek ve göreneklerine, kültürel anlayışlarına hatta edebî, ticarî ve sanatsal faaliyetlerine bakarak indirilmiş olması dolayısıyla tebliğciler ve davetçiler de muhataplarının örf, adet, kültür, inanç ve sosyoekonomik vb. yapılarına ve durumlarına göre hareket etmeleri gerektiğine dikkat çekmektedir.

Kur'an bu toplumsal gerçekliği göz önünde bulundurup peyderpey indirildiği için inkârcılar "*Kur'an ona bir defada topluca indirilseydi ya*"² diyerek itirazda bulunmuşlardır. Kur'an'ın toplu şekilde değil de bölümler, ayetler ve konular şeklinde zamana yayılarak indirilmesinin en önemli nedeni verilmek istenilen mesajın muhatapın kalbine iyice nüfuz etmesi ve daha iyi anlaşılması için olabilir. Dolayısıyla doğru tebliğ metodunun vahyin mesajını insanlara bir anda topluca öğretmek şeklinde değil zamana ve konulara yayarak olması gerektiği söylenebilir.

¹ Adnan Demircan, "Sunuş", *Kur'an'ı Nüzul Dönemiyle Okumak*, ed. Adnan Demircan (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2021), 7.

² Necla Yasdıman, *Kur'an Ufku* (İstanbul: Azim Yayınları, 2021), 25/32.

3.1. Mekke’de Dini Hayat

“Allah Resulünün (sav) doğduğu, yaşadığı ve Peygamber olarak görevlendirildiği Mekke birçok dine mensup insanın yaşadığı bir yer hükmündeydi. Mekke’yi de kapsayan ve Cezîretü’l-Arab³ (Arap yarımadası) kısaltmasıyla bilinen bu bölgede İslam’dan önce genel olarak Müşriklik hâkim olsa da az sayıda Haniflerin varlığı da bilinmektedir. Daha sonraları Medine adıyla meşhur olacak olan Yesrib’te ise kalabalık bir nüfusla Yahudiler Araplarla iç içe yaşamaktaydı.⁴

Suriye taraflarında ise Hıristiyanlık hâkim idi. Azımsanmayacak derecede Mecusilerin ve Sâbiîlerin de olduğunu Kur’an ve hadisler başta olmak üzere birçok ana kaynaktan görmek mümkündür. Zikredilen bu dinlerin varlığı yazılı kaynaklara dayanmaktadır. En güvenilir yazılı kaynak ise hiç şüphesiz Kur’an-ı Kerim’dir.⁵

Kur’an’da insanlar için kurulan ilk evin diğer bir ifadeyle ilk yerleşim yerinin Bekke olduğu haber verilir.⁶ “Bekke” izdiham manasına gelen “بَكَّة/bekk” kökünden türetilmiştir. Bu ismin verilmesi nedeni insanların tavaf esnasında oluşturdukları yoğunluktan kaynaklanmaktadır. Aynı zamanda o mekânda zulüm, haksızlık ve isyana kalkışanların cezalandırılacağını ifade etmek için “boyun eğmek ve boyun bükme” gibi anlamlara geldiği de ifade edilmiştir.⁷

Arap yarımadasının kuzeyinde bulunan ve Kur’an’da “*ekin bitmeyen vadi*”⁸ olarak nitelenen Mekke’ye “Bekke” denilmesinin en büyük sebebi o bölgede suyun çok az hatta tamamen çekilmiş olmasından kaynaklanmaktadır. Diğer yandan bu bölgeye gelmek isteyenlerin karşılaşacağı zorlukları belirtmek için “Bekke” denilmiş olabileceği ifade edilmiştir.⁹

Birbirine zıt ve farklı bu kadar çok dine taraftar bulması bakımından Mekke, günümüz ifadesiyle bir hoşgörü şehri veya dinler arası diyalogun ilk temsilcisi olarak

³ Bünyamin Erul (ed.), *Hız. Peygamberin İzinde* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2015), 22.

⁴ Kudret Büyükcoşkun, “Arabistan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 17 Eylül 2023).

⁵ Demircan, “Cahiliye Dönemi Arap Tarihi Kaynağı Olarak Kur'an”, 69-88.

⁶ Âl-i İmrân 3/96.

⁷ Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebi Bekr b. Fer el-Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmî'l-Kur'an*, thk. Abdullah Abdülmuhsin et-Türki (Beyrut: Müessesetü'r-risale, 2006), 5/208; Mehmet Demir, *Kur'an Perspektifinden Kutsal Mekân Olarak Ma'bed ve Değeri* (Konya: Kitap Dünyası Yayınları, 2022), 54.

⁸ Hayrettin Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsiri* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2017), 14/37.

⁹ Nebi Bozkurt, “Mekke”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 01 Şubat 2024).

adlandırılabilir. Bu hoşgörünün temel sebebi ise para idi. Ne kadar çok insan Mekke'ye gelirse o kadar turist gelmiş olacak dolayısıyla Mekke'ye o kadar para girişi yapılmış olacaktı. Bu da hem ticareti hem de turizmi canlı tutan bir etkendi. Bu hoşgörü ve diyalogun en büyük göstergesi Kâbe'nin içindeki resim ve heykellerdi. Müşrikler kendilerini ve soylarını Hz. İbrahim ve Hz. İsmail'e isnat ettikleri için onların resimleri Kâbe'nin başköşesinde yer almaktaydı. Müşrikler, Hristiyan turistleri bölgeye çekmek için Hz. İsa ve Hz. Meryem'e ait resimleri de Kâbe'ye yerleştirmişlerdi. Çölde yaşayan bedevi kabilelerini de ihmal etmeyen Mekkeli müşrikler, her kabilenin taptığı putun bir örneğini Kâbe'nin içine yerleştirerek politeist yani çok tanrılı bir imaj çizmişlerdir.¹⁰

3.2. Haniflik

Kur'an-ı Kerim'de on iki yerde geçen "Hanif" kelimesi Müşrikliğin, Yahudiliğin ve Hristiyanlığın karşıtı olarak kullanılırken bazı yerlerde İslam anlamında da kullanılmaktadır.¹¹ Hz. Peygamber de hanifliği bazen İslam'ın yerine kullanmıştır. Kendisine "*Allah katında üstün ve geçerli din hangisidir*" diye sorulunca "*kolay olan hanifliktir*" buyurarak İslam'a işaret etmiştir.¹² Diğer yandan bir kutsi hadiste "*Ben kullarımın hepsini hanifler olarak yarattım ama şeytanlar onları dinlerinden saptırdılar*" buyrulur.¹³

Haniflik; Allah'ın kullarında görmek istediği fitrata en uygun hayat tarzı ve yaşam şeklidir denilebilir.¹⁴ Dalalet ve sapıklıktan istikamet ve hakikate meyledip safını değiştiren kişiye de "hanif" denilmektedir.¹⁵ Aynı şekilde ihlasla Kâbe'ye yönelen, Allah'ın emirlerine tam anlamıyla teslim olup şirkten uzaklaşan tevhit ehli kişilere de "hanif" denildiği bilinmektedir.¹⁶ Bu bağlamda haniflik; Hz. Adem'den itibaren gelen bütün peygamberlerin insanları çağırdığı ortak ilkeleri anlatmaktadır.¹⁷

¹⁰ Ayşe Ersay Yüksel, "İslam Öncesi Dönemde Kâbe'deki Resimler", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 57:1 (2016), 175-194.

¹¹ Âl-i İmrân 3/67.

¹² Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî, *Sahih-i Buhârî* (Dimeşk: Dâru İbni Kesîr, 1993), 1/23.

¹³ Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed Büstî, *Sahih-i İbn Hibbân* (Beyrut: Dar ibn Hazm, 2012), 5/466.

¹⁴ er-Rûm 30.

¹⁵ Fikret Karaman vd., *Dini Kavramlar Sözlüğü* (İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009), 205.

¹⁶ Muhammed b. Cerir Taberî, *Camîu'l-Beyan an Te'vili'l-Kuran* (Beyrut: Daru'l-Fikr, 1995), 3/104.

¹⁷ Zülfikar Durmuş, "Hz. İbrahim'in Kur'an'daki Sıfatlarının Ahlaki Değerler Açısından İncelenmesi", *Dini Tetkikler Dergisi* 3/2 (Aralık 2020), 9.

Kaynaklarımızda Hanif olarak nitelendirilen pek çok kişinin adını saymak mümkündür. En meşhur Haniflerden bazıları şunlardır: “Varaka b. Nevfel el-Kureşî (ö. 610), Abdullah el-Kudâî, Kus b. Sâide el-İyâdî (ö. 600), Züheyr b. Ebû Sûlmâ (ö. 609), Umeyr b. Cündeb el-Cühenî, Zeyd b. Amr b. Nüfeyl (ö. 606), Ümeyye b. Ebi’s-Salt (ö. 630), Süveyd b. Âmir el-Mustalaki, Ebû Kerb Es’ad el-Himyeri vs.” ismi zikredilen bu haniflerin en önemli özellikleri “tevhit ehli olup Ahirete inanmaları, Putlara tapmamaları, Hz. İbrahim ve İsmail’in dinine uyduklarını açıkça söylemeleri ve Hz. İsmail’in soyundan bir Peygamber geleceğine inanmalarıdır.”¹⁸

Adı geçen bu haniflerden Varaka b. Nevfel gibi birçokları; araştıran, çok kitap okuyan, Yahudilik ve Hristiyanlığı detaylı olarak inceleyip onlardaki ihtilaf ve çelişkileri gören, cahiliyedeki yanlışlara muhalefet eden bu yüzden de dışlanan kişilerdi. Bu haniflerden bazıları Hz. İsa’nın dini üzere beklemeyi tercih etmiş bir kısmı da Müşriklik, Yahudilik ve Hristiyanlık gibi var olan bütün dinleri reddedip haniflik üzere kalarak gelmesi çok yaklaşan son elçinin yolunu gözlemiştir.¹⁹

Hanif olarak zikredilen insanların bir kısmı Hz. Muhammed’in (as) peygamberliğine yetişmeden vefat etmiş, yetişenlerden Ümeyye b. Ebi’s-Salt gibi bir iki istisna hariç hepsi Müslüman olmuştur.²⁰

Ümeyye b. Ebi’s-Salt ise son elçi Hz. Muhammed’e iman etmediği gibi putperestleri ona karşı kışkırtarak düşmanca bir tavır sergilemiştir. Bir başka hanif olan Hz. Peygamberin halasının oğlu Ubeydullah b. Cahş ise önce Müslüman olmuş hatta Habeşistan’a hicret edenler arasında yer almış ama daha sonra tekrar Hristiyan olmuş ve bu din üzere ölmüştür.²¹ Hanifler bir araya gelip ortak karar alıp hareket edemedikleri için güçlenememişler ve buna bağlı olarak birlik halinde ibadet şekilleri de olmamıştır. Kısaca hanifler için “bireysel olarak dini hayat yaşayan zahit kimselerdi” denilebilir.

3.3. Müşriklik

Müşriklik; Arap yarımadasında var olan en yaygın ve en güçlü dini anlayış şeklinde tanımlanmaktadır. Müşriklik “ortak koşmak, ortaklık ve ortak olmak”

¹⁸ Şaban Kuzgun, “Hanîf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 20 Eylül 2023).

¹⁹ Kuzgun, “Hanîf”.

²⁰ Adnan Demircan, *Cahiliye Toplumundan Günümüze Hz. Muhammed, Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri* (Ankara: Fecr Yayınları, 2007), 73.

²¹ Ebû Muhammed Cemaleddin Abdülmelik İbn Hişam, *es-Siretü’n-Nebeviyye* (Kahire: Daru İbn Kesir, 1936), 1/242.

anlamına gelen “şirk” kökünden türemiştir. Allah’a uluhiyet konusunda ve O’na has özelliklerde eşinin, yardımcısının ve ortağının olduğunu iddia eden kimseye “müşrik” denmektedir.²² Diğer bir ifadeyle Allah’ın ilahlık özelliklerinden birini veya birkaçını başkasına veren kişinin adı müşriktir. Bu bağlamda müşrikler aynı zamanda kâfir sayılırken kâfirler aynı zamanda müşrik olmayabilirler.²³

Allah’a ortak koşmak yani Müşriklik, “zulümlerin ve günahların en büyüğüdür”²⁴ tevbe edilmeden öldüğü takdirde “Allah’ın affetmeyeceği”²⁵ tek günahdır. Allah’a ortak koşmak o kadar büyük bir cürümdür ki bu söz ve fiil, “gökleri parçalayıp kâinatı patlatacak” kadar büyük bir etkiye sahiptir. Ayetin ifadesiyle şirk öyle korkunç bir radyasyon etkisi ortaya çıkarmaktadır ki bunun yüzünden “neredeyse gökler çatlayacak, yer yarılacak, dağlar yıkılıp düşecekti.”²⁶

Hız. İsmail’den sonraki dönemlerde tevhit inancına ve yeniden diriliş inancına sahip olan Arapların zaman içinde Tanrı’nın heybetinden ürktükleri ve günahları yüzünden araçlar ve putlar vesilesiyle Allah’a yaklaşabileceklerini düşünerek putlar edindikleri ifade edilmiştir.²⁷

Müşriklerin gözünde en büyük yaratıcı, *göklerin ve yerin sahibi*,²⁸ yeryüzüne indirdiği yağmurla ekinler ve bitkiler yaratan, hayvanları var edip insanın emrine veren, sıkıntılı zamanlarında onlara yardım eden Allah idi. Diğer taptıkları ve ilah olarak kabul ettikleri tanrılar ise kendilerini Allah’a ulaştıran yardımcılardı.²⁹

Şirkin bir sonucu olan Putperestlik, zamanla o kadar hızlı bir şekilde gelişmiştir ki Hız. İbrahim ve İsmail’in tevhidi tesis ettiği Mekke, değişik şekil ve isimlerle anılan bir puthaneye dönüşmüş, her kabilenin, her aşiretin hatta her ailenin kendine ait taptığı, kalbindeki inanç boşluğunu doldurmaya çalıştığı bir putu olmuştur. Vahyin nüzulünün Mekke’de ortaya çıktığı son merhalede ise Allah’ın

²² Mustafa Sinanoğlu, “Şirk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 05 Şubat 2024).

²³ Karaman vd., *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 443.

²⁴ Lokmân 31/13.

²⁵ en-Nisâ 4/48.

²⁶ Meryem 19/90.

²⁷ ez-Zümer 39/3.

²⁸ *Yüce Kur’an ve Açıklamalı - Yorumlu Meali*, çev. Abdülkadir Şener vd., (İzmir: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011), el-Ankebût 29/61.

²⁹ Adnan Demircan, *Kur’an’ın Geliş Ortamında İnanç ve İbadetler* (İstanbul: Kuramer Yayınları, 2020), 82.

evine yerleştirilen put sayısının büyüklü küçüklü farklı şekillerde üç yüzden fazla olduğu ifade edilmiştir.³⁰

Bu putların en büyüğü “Hubel” idi. Mekkeliler sefere çıkacakları zaman ve seferden dönüşte hatta kendilerince önemli gördükleri bir işi yapacakları zaman, Kâbe’nin içindeki Hubel adındaki putun yanına gelerek bağlılıklarının nişanesi olarak saygı gösterirlerdi. Hubel, Kâbe’nin içinde bulunan putların en büyüğüydü. İnsan sûretinde olan bu put, kırmızı akikten yapılmıştı.³¹

Mekkeliler istisnasız her gün mutlaka Kâbe’yi ziyaret edip ilah olarak gördükleri putlara saygı gösterir sonra da Kâbe’yi tavaf ederlerdi. Müşriklerin bayramları, devletin ileri gelenlerinin putlara secdesiyle başlar, devlet işlerinden önce putlara saygı gösterisi düzenlenir sonra diğer işlere geçilirdi. Bir Mekke’li yolculuğa çıktığında kaldığı evde veya çadırdaki dört adet taş alıp o taşlara ilah muamelesi yapar ve o mekânda bulunduğu sürece ona ibadet yapar gibi saygı gösterirdi. O mekândan ayrılırken onu kaldırıp atardı. Yolculuk boyunca konakladığı her yerde aynı işi yapardı. Mekke’de iken putlarına kurbanlar keser, Kâbe’yi her ziyaretinde onları da ziyaret ederdi.³²

Cahiliye döneminde puta tapmak, put satın almak, putlara saygı duyup yüceltmek kişinin dindarlığını gösteren bir argüman olarak oldukça önem arz etmekte, ibadethaneler de yüzlerce putun bulunduğu tapınak şeklinde bulunmaktaydı. Müşrikler tavaf eder gibi putun etrafında dolaşarak kalplerindeki din boşluğunu bu şekilde doldurmaya çalışıyorlardı. Diğer din mensupları olan turistlerin ve bedevilerin rahatça ibadet yapmalarını sağlamak amacıyla konakladıkları mekânlara içi putlarla dolu çadırlar kurdukları nakledilmiştir.³³

Tarihin en doğru ve en eski yazılı kaynağı olan Kur’an’da isimleri geçen çeşitli putlar vardır. Bunların bazıları Arapların yanında ibadete layık olarak görülürken bir kısmı da diğer kabile ve örflerde mevcut putlardı. Mekke ve yakın merkezlerde insanların saygı duyup önünde secde ettikleri üç put vardı “Lât, Menat ve Uzza” Bu üç put dişi olarak hayal edilmekteydi. “Lât” adındaki put Tâif’te bulunmaktaydı. Sakif kabilesi bu puta taparlardı. “Uzza” adındaki put Mekke’de idi.

³⁰ Salih Suruç, *Peygamberimizin Hayatı* (İstanbul: Nesil Yayınları, 2020), 141.

³¹ Mihail Nuayma İbnül Kelbî, *Geçmişten Günümüze Putlar*, çev. Erdiç Doğru – Kemal Çelik (Ankara: Fecr Yayınları, 2005), 35.

³² İhsan Süreyya Sırma, *Mekke Dönemi ve Hz. Muhammed* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2007), 49.

³³ Mehmet Çamur, *Hiz. Peygamberin Davetini Kabul Etmeyenlerin Argümanları* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009), 36.

Özellikle Kureyş ve Kinâne kabileleri bu puta taparlardı. “Menât” adındaki put Medinelilerin putuydu. Evs, Hazrec ve Gassan kabileleri bu puta taparlardı. “Vedd” adındaki put Dumet’ul cendel’de idi. Kelb kabilesi bu puta taparlardı. “Suva” adındaki put Hüzeyl kabilesinin putuydu. “Yegus” adındaki put Yemendeki kabilelerin putuydu. “Yeuk” adındaki put ise Yemen’deki Hemdan kabilesinin putuydu. Ayrıca Kur’an’da Hz. Nuh’un kavminin putları olarak zikredilen Mekke çevresinde de kabul edilen “Vedd, Suva, Yeğus, Ye’uk ve Nesr” adlı putların varlığı da bilinmektedir.³⁴

Araplara komşu coğrafyalarda tapınılan hem bir ilah adı olarak hem de bütün putlara verilen genel bir isim olarak “ba’l” putunun adı Kur’an’da Hz. İlyas’ın kavminin ibadet ettiği bir put olarak geçmektedir.³⁵

Müşriklerin en büyük ibadet amacı dünyevi birtakım hedeflere ulaşmaktı. Önünde secde ve tavaf edip sadaka ve kurbanlar sundukları putlardan genellikle sağlık, zenginlik, zafer ve erkek evlat beklerlerdi. Yeniden dirilişi, hesap, sorgu ve cezayı “*eskilerin masalları*”³⁶ sayan Müşrikler, hayatın ana gayesini dünya zevklerinden olabildiğince istifade etmek üzere bina etmişler “*Hayat, yalnızca bu dünya hayatından ibarettir. Kimimiz ölür, kimimiz yaşarız. Bizi zamandan başkası helak etmez. Biz yeniden diriltilecek te değiliz*” diyorlardı.³⁷

Cahiliye dönemi şirk inancının en önemli dini sembolünü hiç şüphesiz Allah’ın evi Kâbe ve çevresi oluşturmaktadır. Savaşmaya ve çatışmaya ara verildiği hac günlerinde, insanlar guruplar halinde Kâbe’yi ziyaret etmeye gelir, ilah olarak gördükleri putlarının yanına yaklaştıklarında hemen secdeye giderek dua ederler, onlara adaklar takdim edip, sıkıntılarının çözümü ve dualarının kabulü için putlardan yardım dilerlerdi. Müşrik cahiliye Arapları, kuşların uçtukları yönü izleyerek ve uçuş şekline bakarak kehanette bulunurlardı. Kem nazardan korunmak amacıyla tılsım ve muskaya önem verirlerdi. Ölülerini en sevdikleri eşyalarıyla gömer onlar için adak adarlardı. Ölen kişilerin kabirlerine de taş ve heykel şeklinde anıtlar dikerlerdi.³⁸ Diğer yandan Müşrikler, gökyüzünde bulunan yıldız ve gezegenlere de tapıyorlardı.

³⁴ Ali Himmet Berki - Osman Keskiöğlu, *Haetemu’l Enbiya Hazreti Muhammed ve Hayatı* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2013), 21.

³⁵ es-Sâffât 37/125.

³⁶ eş-Şuarâ 26/37.

³⁷ el-Câsiye 45/24.

³⁸ Sıddık Ünalın, “Risalet Öncesinde Arap Yarımadasındaki Dinler ve Bir Peygamber Beklentisi”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6 (30 Haziran 2001), 88.

İlah makamında gördükleri varlıkları gökyüzündeki güneş, ay ve yıldızlarla özdeşleştiriyorlardı.³⁹

Kur'an'da bazı ayetlerde Müşriklerden bahsedilirken “*Allah’a ve ahiret gününe inanmadıkları*”⁴⁰ vurgulanır. Allah’a inanmakla birlikte onunla temas kurup irtibata geçebileceklerini kabullenmeyen bu insanlar Allah ile irtibat kurabilmek için putlaştırdıkları varlıkları aracı ilahlar olarak kabullenmişler, şefaati de dinin merkezine yerleştirmişlerdi. Müşrikler bu aracılardan kendilerini Allah’a yakınlaştıracaklarına inanıyorlardı.⁴¹ Müşrikler, putların kendileri için sadece Allah ile aradaki olmazsa olmaz bir köprü ve bir şefaatchi olduğuna inanıyorlardı. Onların esas amacı Allah’ı reddetmek değil aksine taptıkları ilahlarını Allah’a kabul ettirmeyi amaçlamaktı.⁴²

Cahiliye Arapları özellikle erkek çocuk sahibi olmayı en önemli meselelerden biri olarak görürlerdi. Çünkü erkek çocuk hem soyun devamı hem de tehlike ve savaş zamanlarında koruyucularıydı. Hal böyleyken ilahlarının çoğunu dişi isim ve tasvirlerle kabullendikleri müşahade edilmektedir. Kur'an, müşriklerin bu tutarsız durumlarını gündem ederek onları akliselim olmaya davet etmektedir.⁴³

Cahiliye Araplarının en önemli ibadetleri hiç şüphesiz Hac idi. Bu ibadet hanifliğin babası sayılan Hz. İbrahim zamanından itibaren devam etmesine rağmen Müşriklerin maddi çıkarları uğruna içi boşaltılıp bazı ritüellerden ibaret kalmış durumdaydı. Hac ibadeti her yıl yapılmaktaydı. Hac ibadeti için Mekke’ye gelen Araplar aynı zamanda ticari faaliyetlerde de bulunuyorlardı. Hac zamanını tayin etmek, mevsimsel ve iklimsel hareketleri takip etmek ve şehirlerarası göç dönemlerinin planlamasını yapmak için Arapların takvim bilgisine ihtiyaçları vardı. Araplar genel olarak gözleme dayanan bir metotla kamerî takvimi kullanıyorlardı. Bu takvim Arapların gündelik hayatına daha uygundu.⁴⁴ Ancak Haccın her zaman uygun bir zamana denk getirilmesi için kamerî takvimin şemsi takvime uyarlanması anlamına gelen nesi’ denen bir uygulamada vardı.⁴⁵

³⁹ Demircan, “Cahiliye Dönemi Arap Tarihi Kaynağı Olarak Kur'an”, 69-88.

⁴⁰ en-Nisâ 4/38.

⁴¹ ez-Zümer 39/3.

⁴² Çamur, Hz. Peygamberin Davetini Kabul Etmeyenlerin Argümanları, 41.

⁴³ Demircan, “Cahiliye Dönemi Arap Tarihi Kaynağı Olarak Kur'an”, 69-88.

⁴⁴ Demircan, “Cahiliye Dönemi Arap Tarihi Kaynağı Olarak Kur'an”, 69-88.

⁴⁵ Muhammad Tacuddin El-Hilali, İngilizce ve Türkçe olarak Kur'an-ı Kerim'in Meali ve Tefsiri (Medine: Darus-Selam, 2004), 9/37.

Kur'an, haram ayları ve takvimi değiştiren ve nesi' denilen bu uygulamayı "*haram ayların yerini değiştirip ertelemek, küfürde ileri gitmektir*"⁴⁶ buyurarak şiddetle kınamıştır.

Kısaca özetlemek gerekirse Kur'an'a göre şirk, Allah yolundan sapmadır. Müşriklerin zihinlerinde hiyerarşık bir ilah anlayışı bulunmaktadır. İlahın tek olması müşriklerin anlayışlarına aykırıdır. Mekkeli müşrikler, Allah'ı kabul etmekle birlikte âlemin dışına itmişler, hiçbir şeye müdahil olmayan, hayata karışmayan bir Allah inancına sahiptirler. Buna karşılık Kur'an, özellikle Mekki sûrelerde daima âleme müdahil olan bir ilah tasavvurunu öne çıkarmıştır.

3.4. Hristiyanlık

Arap yarımadasında vahyin nüzulünden önce, Bizans İmparatorluğu'nun ve Habeşistan Krallığı'nın da etkisiyle Hristiyanlık hızla yayılmış ve güçlenmiş durumdaydı. Pavlus'un başlatmış olduğu tüm dünyayı Hristiyanlaştırma hareketi o dönemde de görölmektedir. Hristiyan misyonerlerin Ukaz ve Zülmecâz pazarlarına doktor, eczacı ve tüccar olarak sık sık gelip gittiklerini nakledilmiştir.⁴⁷ Misyonerlerin bu çabaları kısmen de olsa bazı müşrikleri ve hatta bazı hanifleri etkilemişti. Varaka b. Nevfel, Osman b. Huveyris, Lehha b. Esed ve şeybe b. Rabia gibi birçok insanın din değiştirerek Hristiyanlığı seçtiğı bilinmektedir.⁴⁸

Sadece ikna ve misyonerlik yoluyla değil savaş ve zor kullanarak ta Hristiyanlığın bu topraklarda yayılması istenmiş, bu amaç uğruna Yemen valisi Ebrehe defalarca Hicaz bölgesini Hristiyanlaştırmak için seferler düzenlemiş ama başarılı olamamış⁴⁹ bu yolda da helak olmuştur.⁵⁰ Tüm bunlara rağmen Hristiyanlık Mekke'de bir tehdit olarak görölmemiş aksine Hristiyanların ibadetlerine ve faaliyetlerine izin verilmiş hatta Kâbe'nin içine Hz. İsa ve Hz. Meryem'in simge ve heykellerinin konulmasına izin verilmiştir.⁵¹ Çünkü Mekkeli Müşrikler bu simge ve heykelleri kendi dinlerine bir rakip olarak değil bir kazanç ve turizm kapısı olarak görmekteydiler.⁵²

⁴⁶ et-Tevbe 9/37.

⁴⁷ Yaşar Çelikkol, *İslam Öncesi Mekke* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2003), 186.

⁴⁸ Çamur, *Hz. Peygamberin Davetini Kabul Etmeyenlerin Argümanları*, 38.

⁴⁹ el-Fil 105/5.

⁵⁰ Mustafa Fayda, "Fil Vak'ası", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 28 şubat 2024).

⁵¹ Vecdi Akyüz, *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslam* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2006), 1/24.

⁵² Martin Lings, *İlk Kaynaklara Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*, çev. Nazife şişman (İstanbul: İnsan Yayınları, ts.), 37.

Hristiyanlık miladi olarak ilk dört asırda Roma topraklarında yayılmış ve kurumsal bir devlet dini haline gelmiştir. Onuncu yüzyıl ortalarında Katolik ve Ortodoks diye iki ana kola ayrılan Hristiyanlık daha sonra Protestan, Nesturî, Süryani, Ermeni, Kıpti ve Habeş gibi onlarca bölüme ayrılarak bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Bugün dünya Hristiyanlarının önemli ve çoğunluk kısmı Katolik inancını benimsemiş olanlardır. Hristiyanlık; misyonerliğin bir sonucu olarak dünya dinleri arasında en fazla nüfusa sahip olan dindir. Bu dine mensup olanların sayısının yaklaşık üç milyar civarında olduğu düşünülmektedir.⁵³

3.5. Yahudilik

Risalet'ten önce Arap yarımadasının her bir köşesinde Yahudileri görmek mümkündür. Yahudiler gerek ferdi olarak gerekse küçük gruplar şeklinde Yemen ve Umman'ın en ücra köşelerinden Yesrib'e ve hatta Bahreyn'e kadar yayılmış durumdaydılar.⁵⁴

Yahudiler her dönemde olduğu gibi Arap yarımadasında da zenginlikleri ve mâlî konularda güçleriyle öne çıkmışlardır. Hristiyanlarda olduğu gibi misyonerlik çalışması yapmak yerine gücü elde tutmaya odaklanmışlardır.⁵⁵

Özellikle Medineli Yahudilerin hasımlarına karşı, gelmesi iyice yaklaşan son Peygamber üzerinden sürekli tehditler ileri sürdükleri, beklenen son elçi gelince onunla birlik olup bütün düşmanlarını yok edeceklerine dair tehditleri meşhurdur. Yahudiler kendilerinin seçilmiş bir kavim olduğu ve diğer insanların kendilerinden daha alt mertebede olduğu düşüncesini rakip olarak gördükleri Araplara her zaman hissettirmeye çalışmışlar “*Biz Allah'ın dostları ve sevgilileriyiz*” diyerek üstünlük taslamışlardır.⁵⁶

Yahudiler; Peygamberlik, vahiy, ahiret ve melekler gibi kavramları bilen ve kabul eden insanlardı. Ama Hz. Musa'dan sonra geçen uzun zaman içinde Tevrat'ın orijinalini bozmuşlar, hoşlarına gitmeyen ayetleri değiştirmişler, var olan ayetlerin de manalarını canlarının istediği gibi yorumlayarak yaşanamaz, uygulanamaz sadece din adamlarının yorumlayabileceği bir din ortaya koymuşlardı.⁵⁷

⁵³ M. Hadi Tezokur, *Dinler Tarihine Giriş* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Yayınları, 2015), 288.

⁵⁴ Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, çev. Salih Tuğ (Ankara: İmaj Yayınları, 2003), 552.

⁵⁵ Akyüz, *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslam*, 2/25.

⁵⁶ el-Mâide 5/18, el-Bakara 2/89, et-Tevbe 9/30.

⁵⁷ el-Bakara 2/75.

Yahudiliğin en büyük özelliği bu dinin bir ahit dini olmasıdır. Onlara göre Yehova; Hz. İbrahim, Hz. İshak ve Hz. Yakup ile bir sözleşme/ahit yapmıştır. Bu ahit İsrailoğullarının seçilmiş bir millet olmasıyla ilgilidir. Tanrı onların soyundan büyük bir millet çıkaracağına ve verimli toprakları (Filistin) onlara vereceğine söz vermiştir. Tanrı daha sonraları bu vaadini Hz. Musa ile yenilemiştir.⁵⁸

Yahudilerde ırk ve din anlayışı iç içe girmiş vaziyettedir. Dinlerini seçilmiş ırk üzerinden özelleştirdikleri için dışarıdan bu dine girmeyi yasaklamışlardır.⁵⁹ Bundan dolayı son otuz yılda dünya nüfusu yüzde altmış beş oranında artış göstermesine rağmen Yahudilerin nüfusu sadece yüzde iki buçuk oranında bir artış göstermiştir. Bugün dünya genelinde 15 milyon Yahudi'nin olduğu tahmin edilmektedir.⁶⁰

3.6. Sabîlik

Kur'an'da Sabîiler üç yerde Yahudi ve Hristiyanlar gündem edildikten sonra zikredilmektedir. Bunun dışında Kur'an'da ve hadislerde, bunların inanç, yaşayış ve tarihi süreçleri hakkında detaylı bir bilgi verilmemiştir. Tarih kitapları incelendiğinde Sabîiliğin iki bin sene önce Filistin topraklarında yaşayan bir Yahudi cemaatinden ayrılıp Mezopotamya'ya göç eden bir topluluğun devamı olduğu düşünülmektedir.⁶¹

Kendileri için “Mandaye” ve “Nasuraye” isimlerini kullanan Sâbiîler sürgün ve göç hayatı yaşadıklarından kapalı bir toplum olmuşlar ve kendilerine özel bir din anlayışı geliştirmişlerdir. Başlangıçta tek tanrılı bir din olan ve zamanla putperestliğe dönüşen Sabîilikte tanrı anlayışı “Işık kralı” ve “Karanlık kralı” arasındaki mücadele üzerine kuruludur.⁶²

Sâbiîlerin inançlarının temeli ruhani varlıklara ibadet etmektir. Onlara göre ölmüş insanların bedenleri süflî âlemde kalır. Ruhları hiçbir zaman ölmez ve tanrısal âleme yolculuk eder ve sonra da melekleşirler. Kurtulmuş ruhlar hızla ışık âlemine yolculuk ederler. Günahkâr ruhlar ise yedi gezegende cezalarını çekip ardından ışık âlemine giderler veya ebedi ceza çekmek için suf denizinde kalırlar. Sabîilikte bazı ruhaniler yıldızlarla eşleştirilmiş, zamanla ruhanileri simgeleyen bu yıldızlar tanrı yerine konulmuştur. Sonraki dönemde ise onlar adına putlar yapıp tapınılmaya

⁵⁸ *Kitab-ı Mukaddes* (Erişim 24 Nisan 2024), Yar.1:12.

⁵⁹ el-Bakara 2/111.

⁶⁰ Tezokur, *Dinler Tarihine Giriş*, 216.

⁶¹ Şinasi Gündüz, “Sâbiîlik”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 05 Şubat 2024).

⁶² Ali Erbaş, *Yaşayan Dünya Dinleri* (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2021), 104.

başlanmıştır. Bu inanca mensup insanların ayin ve ibadetlerinin başında akarsuda yıkanma anlamındaki “vaftiz” ve ayin yemekleri gelir. Sabîiler bugün çoğunlukla Irak topraklarında Fırat bölgesi kıyılarında küçük yerleşim yerlerinde ve az da olsa Bağdat ve Basra gibi şehirlerde yaşamaktadırlar. Dünya genelinde Sabîî nüfusunun yirmi bini geçmeyeceği tahmin edilmektedir.⁶³

3.7. Mecûsîlik

Diğer adıyla Zerdüştilik olarak bilinen Mecûsîlikten, Kur'an'da sadece bir kez bahsedilmektedir.⁶⁴ Fakat Kur'an bunların ne dini inanış şekillerinden ne de sosyal durumlarından söz etmemektedir. Bu dine, tek tanrılar olan Ahura-Mazda isminden hareketle “Mazdeizm” veya İran ülkesine ait olmasından dolayı “Parsizm” denilmiştir.⁶⁵

İslam'ın geldiği yıllarda Mecûsîlik, Sasani İmparatorluğu'nun resmi dini olmasına rağmen Araplar tarafından çok fazla itibar edilmemiştir. Bundan dolayı Arapların yoğun olarak yaşadığı yerlerde Mecûsîleri kalabalık nüfus olarak görmek mümkün değildir. Genel olarak toplu yaşadıkları yer İran idi. Mecûsîliğe Arapların itibar etmemesindeki en dikkat çekici şey Sasanilerin, Mecûsîliği ulusal bir din olarak telakki etmeleri olmuştur. Ayrıca Hristiyanlardaki gibi misyonerlik çalışması yapmamalarının da etkisi büyüktür. Mecûsîler dinlerini yaymaktan ziyade Yahudiler gibi gücü, parayı ve hâkimiyeti elde tutmaya önem vermişlerdir.⁶⁶

Mecûsîlikte kutsal kitap Avesta olarak meşhurdur. Bu inancın temelinde tek ve yüce tanrı Ahura Mazda vardır. Aynı zamanda Ahiret ve kurtuluş inancına sahiplerdir. Bu inançta nihai olarak iyilik galip gelecektir fikri hâkimdir. Mecûsîlikte ateş kutsal kabul edilir ve gücü temsil eder. Bilinenin aksine ateşe tapılmaz. Ateşin, suyun ve toprağın kutsallığına inanılır. Mecûsîler genel olarak düalist bir ilah inancına sahiptiler. Bu inanca göre ilahlar birbirleriyle sürekli savaş halindedir. Bu savaşın merkezi dünyadır. Adeta dünya, iyilik ve kötülüğün birbirini yenmek ve rakibini mağlup etmek için kıyasıya mücadele edildiği bir savaş alanıdır. Bu savaşın

⁶³ Tezokur, *Dinler Tarihine Giriş*, 181.

⁶⁴ el-Hac 22/17.

⁶⁵ Tezokur, *Dinler Tarihine Giriş*, 163.

⁶⁶ Şinasi Gündüz, “Mecûsîlik”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 05 Şubat 2024).

bir tarafında iyilerin tanrısı aydınlık ilahı Ahura Mazda ve onun destekçileri olan feriştehler, karşı tarafta kötülük ilahı Angra Mainyu ve yardımcıları yer almaktadır.⁶⁷

İnsan bu mücadelede tanrılardan birinin safını seçmek zorundadır. İyilik tanrısı Ahura Mazda'ya inananlar ödül olarak cennete, Angra Mainyu'nun safında yer alanlar ise cezalandırılmak üzere cehenneme gitmeye mahkûmdur. Ahura Mazda'nın sembolü ateştir. Ateş kutsal sayılmakla birlikte tapınaklarda yer alan ateşler hiçbir zaman söndürülmez. Mecûsîlikte çok sayıda günlük ve yıllık dualar ve ibadetler vardır. Duada temel yönelim Ahura Mazda'yadır. Yıllık kutlamalarda bahar bayramı olan Nevruz öne çıkmaktadır. Mecusiler bugün çoğunlukla Hindistan'da Parsiler adıyla, azınlık olarak ta İran'da Gabriler adıyla yaşamaktadır. Mecûsîlerin dünya genelinde nüfuslarının üç yüz bin civarında olduğu tahmin edilmektedir.⁶⁸

Buraya kadar bahsedilen konuları kısaca özetlemek gerekirse vahyin nüzulünden önce Arap yarımadası başta olmak üzere dünyada genel olarak anarşi ve zulüm hâkimdi.⁶⁹ Özetle bahsedilen dinlerin hepsinin ortak noktası, tevhid inancının yok olup şirkin hâkim olmasıydı.⁷⁰

⁶⁷ Erbaş, *Yaşayan Dünya Dinleri*, 95.

⁶⁸ Tezokur, *Dinler Tarihine Giriş*, 175.

⁶⁹ Salih Suruç, *Kâinatın Efendisi Peygamberimizin Hayatı Mekke Dönemi* (İstanbul: Nesil Yayınları, 2016), 1/151.

⁷⁰ Muhsin Demirci, *Kur'an'ın Ana Konuları* (İstanbul: M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2020), 31.

BİRİNCİ BÖLÜM

KUR'AN'IN NÜZUL DÖNEMİ VE TEBLİĞ

Kur'an'ın indirildiği döneme cahiliye dönemi denilmektedir. “Cahiliye” kelimesi günümüz Müslümanlarının zihninde olumsuz bir çağrışım uyandırmaktadır. Bu çağrışımın Müslümanların zihninde yer etmesinin sebebi Kur'an ayetlerinin ve Hadis-i şeriflerin cahiliye zihniyetini ve ortamını kötülemiş olması gösterilebilir. Kur'an'da, ilk muhatapların durumu anlatılırken yüce Allah hakkındaki yanlış düşüncelerinden dolayı “*cahiliye zannı*”⁷¹ ifadesi yer almaktadır. Yine adaletsizlik ve zulüm anlatılırken “*Cahiliye hükmünü mü istiyorlar?*”⁷² Şeklinde kınama yer almaktadır. Ahzâb sûresinde ise Hz. Peygamberin eşlerine “*Evlerinizde oturun cahiliye kadınlarının açılıp saçıldığı gibi siz de açılıp saçılmayın*”⁷³ mealinde bir ifadeye yer verilmektedir. Diğer yandan birçok hadiste İslam'dan önceki dönemde yapılan birçok işin ve âdetin cahiliye nitelemesiyle zemmedildiği görülmektedir. Söz konusu rivayetlerde Hz. Peygamberin ırkçılık veya kabilecilik yapanın ve buna destek verenin cahiliye ölümü üzere ölmüş olacağı,⁷⁴ atalarla övünme⁷⁵, nesebi kötüleme, yıldızlardan yağmur isteme ve feryat ederek ölümlere yas tutmanın cahiliyeden kalma kötü hasletler olduğu ifade edilmiştir.⁷⁶

Cahiliye; Müslümanların zihninde bilgisizlik, hilimsizlik, ahlaki çöküntü ve benzerlerinin hâkim olduğu bir dönem olarak yer alır. İslamiyet ise ilim, nur, güzel ahlak, merhamet ve adalet vs. çağrı olarak algılanır. Diğer bir ifadeyle cahiliye; ilahi vahiyden, fitrattan uzak kalmak sûretiyle, fert ve toplumların kendi indî bakış ve uygulamalarını esas kabul eden bir inanma ve yaşama şekli olarak tanımlanabilir.⁷⁷

⁷¹ *İnsanlığa Son Çağrı Kur'an'ı Kerim*, çev. Hamdi Döndüren (İstanbul: Yeni Şafak Yayınları, 2003), Âl-i İmrân 3/154.

⁷² *Kur'an'ı Kerim ve Kısa Açıklamalı Meal*, çev. Mahmut Kısa (Konya: Armağan Kitaplar Yayınları, 2009), el-Mâide 5/50.

⁷³ *Kur'an-ı Kerim Meal*, çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2003), el-Ahzâb 33/33.

⁷⁴ Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, *Câmiu's-Sahîh* (Şam: Darut Tıbbâtül Âmire, 2013), 6/22.

⁷⁵ Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre et-Tirmizî, *Sünen-i Tirmizî* (Mısır: Şirket-i Mektebe, 1975), 5/389.

⁷⁶ el-Kuşeyrî, *Câmiu's-Sahîh*, 3/45.

⁷⁷ Hadiye Ünsal, *Erken Dönem Mekki Surelerin Muhteva Tahlili* (Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014) 65.

1.1. Tebliğin Önemi ve Gayesi

“بلغ/Belağ” kökünden türeyen tebliğ kelimesi “idrak etmek, ulaştırmak, götürmek, bildirmek, erişirmek,⁷⁸ bir amaç ve gayenin en yükseğine gitmek, ulaşılması istenen yere ulaşip, işin sonuna varmak” gibi anlamlara gelmektedir.⁷⁹ Bu nedenle çocukluk evresini bitirip gençlik dönemine ulaşan ve belli bir fiziksel olgunluğa ulaşan insana da “buluğa ulaştı” denilmektedir.⁸⁰

Peygamberlerin en önemli sıfatlarından birisi olan tebliğ, istilâhi anlam olarak “elçilerin vahiy yoluyla Rablerinden aldıkları emir, yasak ve uyarıları insanların anlayacağı şekilde mubin sıfatına uygun olarak akıl sahiplerine ulaştırmalarıdır” şeklinde tanımlanabilir.⁸¹ Mübelliğ sıfatını taşıyan Peygamberler Allah’tan aldıkları emir, nehiy, talimat ve kuralları gizlemeden, atlamadan, ekleme ve çıkarma yapmadan apaçık bir şekilde insanlara ulaştırmak ve duyurmak zorundadırlar. Kur’an’da bu vazifeye vurgu yapılarak üst perdeden “*Ey Peygamber! Rabbinden sana indirilenleri tebliğ et. Eğer tebliğ yapmazsan elçilik vazifeni yapmamış olursun. Allah seni insanlardan (gelmesi muhtemel tehlikelerden) koruyacaktır*”⁸² denilmiştir.

Peygamberler tebliğ yaparken, kendilerine yapılan onca zulüm, haksızlık ve engellemelere rağmen vazifelerinin hakkını vermişler,⁸³ görevlerinin sadece duyurmak olduğunu, yaptıkları bu iş karşılığında hiçbir karşılık beklemediklerini defalarca dile getirmişlerdir.⁸⁴

Bu vazifeyi yaparken kimseye baskı ve zorlamada bulunmamışlar, tebliğ ettikleri esasları kendi hayatlarında bizzat yaşayarak en güzel şekilde temsil etmişlerdir. Peygamberlerin tebliğde kullandıkları ana ilke; sevdirecek, düşündürerek akla ve gönle hitap ederek “muhatapı ikna” metodu olmuştur.⁸⁵

⁷⁸ Ebu'l-Fadl Cemaleddin Muhammed b. Mükerrrem b. Manzûr, *Lisânü'l'Arab* (Beyrut: Dâru Sâdr, 1994), 2/144.

⁷⁹ Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Ma'ruf Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî Ğarîbul Kur'an* (Dimeşk - Beyrut: Daru'l-Kalem - Daru's-Şamiyye, 1990), 144.

⁸⁰ İbn Manzûr, *Lisânü'l'Arab*, 8/419-421: Bekir Yıldırım, “Tebliğ İrşad Sözcükleri ve Türevlerinin Kur'an ve Sünnette Kullanımı”, *Farklı Yönleriyle İslam ve Tebliğ*, ed. Celil Abuzar - Cüneyt Gökce (İstanbul: Nida Yayınları, 2022), 60.

⁸¹ Boynukalın, “Tebliğ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 05 Şubat 2024).

⁸² el-Mâide 5/67.

⁸³ el-Hicr 15/94.

⁸⁴ en-Nûr 24/54.

⁸⁵ Yûsuf 12/104.

Zor kullanarak insanlar birtakım şeylere itaat ettirilebilir. Ancak hak ve hakikatin cebren, istemedikleri halde insanlara sevdirmesi asla mümkün değildir. Sevmenin, iknanın, bilincin ve güvenmenin olmadığı yerde muhatabın nifaka düşmesi kaçınılmaz olur. Bu hakikatten dolayı Peygamberler, baskı ve zorlamayla değil tedricilik metodunu kullanarak, zamana yayarak, fırsat vererek ve sabrederek muhatabın kendi özgür iradesi ve gönül rızasıyla gelmesini beklemişlerdir. Bir amaç ve gayenin en yükseğine gidip, ulaşılması istenen yere ulaşmak şeklinde ifade edilen tebliğin bu tanımından yola çıkarak tebliğin bir süreç doğrultusunda gerçekleştirilebileceğini söylemek mümkündür. Zira en yükseğe hatta zirveye çıkmak ve bir yerlere ulaşmak için başlangıç noktasından başlamak ve belli aşama ve süreçlerden geçerek hedefe ulaşmak şarttır. Bundan dolayı tebliğ; bir anda başlayıp biten ve anında sonuç veren bir olgu değildir aksine ömür boyu devam etmesi gereken bir eylemdir bir inşa sürecidir. Bu gerçeklikten dolayı Kur'an'da “*sizden hayra çağıran, iyiliği/marufu emreden, kötülüğü/münkeri ve günahı meneden bir topluluk bulunsun*”⁸⁶ buyrulurken tebliğ görevinin devamlılık arz ettiği ve tüm zamanlara yayılarak bir süreç içerisinde yapılması gerektiği açıkça ortaya konulmuştur. Yüce Rabbimiz devam eden ayetlerde en hayırlı ümmet olmayı bu temel ilkeye bağlamış ve “*Siz insanlar için çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz. Marufu (iyiliği) emreder, münkerden (kötülüğten) nehyedersiniz*” buyurmuştur.⁸⁷

Peygamberler tebliğ görevini yerine getirirken pek çok sıkıntı ve olumsuzluklarla karşı karşıya kalmışlar ama hiçbir zaman şikâyet ederek davalarından vazgeçmemiş, görevlerini ihmal etmemişlerdir. Bu kutsal görevi yapma konumunda olan Müslümanlar, tebliğciler ve din adamları için de şartlar ne olursa olsun muhataplar ne kadar anlayışsız, cahil, güçlü hatta zalim olurlarsa olsunlar pes etmemek, vazgeçmemek, motivasyonu kaybetmemek o derece hayatidir. Tebliğ etme, hatırlatma, emretme ve uyarma işinin ne kadar hayati bir mesele olduğunu vurgulamak için Hz. Peygamber bu şerefli vazifeyi yapanları “*yeryüzünde Allah'ın, Peygamberin ve Kur'an'ın halifesidir*” şeklinde övgüyle tanımlarken Hz. Ali'de (ö. 40/661) “*Cihadın en üstünü budur*” şeklinde övmüştür.⁸⁸

Kendisinden sonra Peygamber gelmeyecek olması hasebiyle son elçi Hz. Peygamber, tebliğ vazifesinin aksamaması için ümmetini teşvik ederek “*Allah,*

⁸⁶ Âl-i İmrân 3/104.

⁸⁷ Âl-i İmrân 3/110.

⁸⁸ Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l Gayb* (Beyrut: Dâru İhyai't-Turâsi'l-Arabî, 1999), 8/316.

*bizden bir şey duyup ta duyduğu şekliyle onu başkalarına ileten kişinin yüzünü ağartsın! Nice kimseler vardır ki bizzat işitenden daha iyi fehmeder ve amel eder”*⁸⁹ buyurmuştur.

Hiç şüphesiz tebliğin merkezinde insan vardır. İnsan tanınmadan tebliğin doğru bir şekilde yapılması da mümkün görülmemektedir. Bu bağlamda vahiy hem insanı hem insan psikolojisini hem de tebliğin merhalelerinin insana nasıl ve ne şekilde sunulacağını öğretmiştir. İnsanlardaki var olan manevi açlığın ilacı tebliğdir. Buradan yola çıkarak tebliğ için aklın ve gönlün aydınlanma sürecidir denilebilir. Tebliğin amacı; insanlara hayatın amaç ve gayesini hatırlatmak, sorumluluk bilinci aşlamak, bu hayatın telafisinin olmadığını ve her an imtihanda olduğu şuurunu vermektir. Ayrıca fert ve toplumsal olarak yapılan yanlış ve hataların terk edilmesi için insanları uyarmak, aklı aktif bir şekilde kullanmayı sağlayıp düşündürerek öğüt almalarını sağlamak tebliğin odak noktasıdır. Nitekim Kur’an’ın indiriliş gayesinin bu olduğunu bizzat Kur’an’ın kendisi şu şekilde ifade eder: “*Bu Kur’an; ayetleri tedebbür edilsin ve sağduyu sahipleri/akledenler için bir zikir olsun diye inzal ettiğimiz mübarek bir kitaptır.*”⁹⁰

Tüm bunların yanında insanların tevhit üzere yaşamalarını sağlamak, kâfir ve zalimlerin kıyamet gününde, “*Ey Rabbimiz! Bize bir elçi gönderseydin de ayetlerine uyup müminlerden olsaydık*”,⁹¹ “*biz bundan habersizdik*”,⁹² “*acaba geri dönmek için bir yol yok mu?*”,⁹³ “*gördük, işittik, şimdi anladık, ne olur bizi geri gönder de sâlih ameller işleyelim ve sâlihlerden olalım*”⁹⁴ şeklindeki yalvarmalarına fırsat vermemek ve mazeretlerin önüne geçmektir. Anlatma, öğretme, duyurma ve hatırlatmadaki temel amaç tek bir insanın bile azaba uğramamasıdır. Bunun için kitabın ilk sözü “*Bismillahirrahmanirrahim*” şeklinde merhametle başlamıştır. Bu aslında kullarım! Size azap etmek istemiyorum, bu hayatı kurallarına uygun yaşayın demektir.⁹⁵

Kur’an’da, indirilen ayetlerin tüm insanlığa bir *tebliğ bildirisi* ⁹⁶ olduğu ama bu öğüt ve uyarılardan ancak Allah ve elçisine itimat eden müminlerin fayda

⁸⁹ İbn Mace Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî, *Sünen-i İbn Mâce* (Şam: Dâru İhya, 2010), 1/84.

⁹⁰ Sâd 38/29.

⁹¹ el-Kasas 28/47.

⁹² el-A’râf 7/172.

⁹³ eş-Şûrâ 42/44.

⁹⁴ el-Hilali, *İngilizce ve Türkçe olarak Kur’an-ı Kerim’in Meali ve Tefsiri*, 693.

⁹⁵ el-Fâtiha 1/1.

⁹⁶ İbrahim 14/52.

göreceği ifade edilmiştir. Tebliğ, her dönemde olduğu gibi günümüzde de insanlık için bir kurtuluş reçetesi olmaya devam etmektedir. İnsanlar, İslam'dan uzaklaştıkça sorunlarının daha da arttığını görmektedirler. Maneviyattan mahrum bir hayatın, insanı tatmin etmediği apaçık ortaya çıkmaktadır. Bundan dolayı din olarak İslam, bugün her zamankinden daha çok, insanlığın ihtiyaç duyduğu bir sığınma ve rahatlama yeri bir liman konumunda olmuştur.⁹⁷

İslam'dan kaçmak ve vahiyden uzak bir hayat tarzını benimsemek insanı mutlu etmemektedir. İslam'a ön yargılı yaklaşan ve buna bağlı olarak vahiyden uzak duran insanların sürekli bir arayış içinde oldukları malumdur. İnsanlar teknolojinin etkisiyle bütün dinleri araştırıp incelemektedirler. Müslümanların genç nesilleri de başka din ve ideolojilerden olumsuz olarak etkilenmektedirler. Bu bağlamda hem Müslüman gençlere hem de bir arayışın içinde olan gayrimüslimlere İslam'ı, Kur'an'ı ve Hz. Peygamberi doğru bir şekilde anlatmak hayati önem arz etmektedir. İçinde bulunduğumuz modern ve teknoloji ortamında muhataba İslam'ı anlatırken geçmişte bilinen metotların yanı sıra, vahyin tebliğ metodunu ve sıralamasını iyi bilmek hatta çağdaş metotlardan da yararlanmak önem arz etmektedir. Tebliği sadece gayr-i Müslimlere yönelik bir faaliyet olarak değerlendirmek hatalı olur. Zira insan, Müslüman olduktan sonra da tebliğ faaliyetine muhataptır. Çünkü tebliğ sürekliliği olan bilinçli bir bildirme ve bir bilgilendirme hareketidir. Tebliğ; genel anlamda her ne kadar Müslüman olmayanlar için kullanılsa da aynı manayı ifade eden "irşad, inzâr, nasihat ve davet" gibi sözcükler Müslümanlar için de kullanılmaktadır.⁹⁸

1.2. Kur'an'da Tebliğ Anlamında Kullanılan Temel Kavramlar

Kur'an'ı Kerim, Allah'ın kullarına ulaştırmak istediği hayat tarzını öğreten bir tebliğ kitabıdır. Bu tebliğ; Allah'ın "rab" sıfatının bir tecellisidir. Çünkü rab sözlükte "yaratmak, terbiye etmek, eğitmek, yetiştirmek, ulaşmak, yeterli olmak, nakletmek, bilgilendirmek" gibi anlamlara gelmektedir. Tebliğin terim anlamı için ilahi hükümlerin Peygamberler tarafından insanlara ulaştırılması şeklinde tanımlanabilir. Kur'an'da tebliğ anlamında birçok eş anlamlı sözcük kullanılmıştır. Bunların başında irşad, inzâr, da'vet, nasihat, va'z, hidayet ve zikir gelmektedir.⁹⁹

⁹⁷ ez-Zâriyât 51/55.

⁹⁸ Adnan Demircan, "Tebliğde Hz. Peygamber'in Örnekliliği", *Diyanet İlmî Dergi* XLVIII/1 (2012), 7-28.

⁹⁹ el-İsfahânî, *El-Müfredât fî Ğarîbul Kur'an*, 145.

1.2.1. İrşadın Sözlük ve Terim anlamı

“İrşad” kelimesi sözlükte “erginlik, olgunluk, doğru yolu göstermek, doğru yola getirmek, doğru yolu kararlılıkla benimsemek ve vazifeyi yerine getirmek” gibi manalara gelmektedir. Terim olarak ise “hak yolunda kararlı bir şekilde dosdoğru gitmek¹⁰⁰, doğru yolu bulmak, gaflette olan insanların uyanmasını sağlamak, hidayet yolunu işaret etmek, gönüldeki gafleti gidermek için ikna edici ve tesirli sözler söylemek, Allah’a kulluğa kavuşturmak” gibi manalara gelmektedir.¹⁰¹

İrşad kelimesi Kur’an’da “iman, hak, hidayet,¹⁰² fayda,¹⁰³ hayır, doğru yol, kurtuluş yolu,¹⁰⁴ akıl ve olgunluk”¹⁰⁵ gibi manalar başta olmak üzere türevleriyle birlikte on dokuz âyette geçmektedir.¹⁰⁶ İrşad, literatürümüzde tebliğ yerine kullanılan ve hidayet ile eş anlamlı olan aynı zamanda sapıklık ve dalaletin zıttı olan bir kelimedir. İyiliği emredip kötülüğü nehyetme açısından düşünüldüğünde ise başta Hz. Peygamber olmak üzere bütün Müslümanlara yönelik bir görev olduğu anlaşılmaktadır. İrşad kelimesi, tebliğ anlamı dışında özellikle tasavvuf literatüründe “gayr-i müslim bir insanın hidayetine vesile olmak, Müslüman bir kişinin daha kaliteli bir Müslümanlık yaşamasına sebep olmak, mümin bir kişinin manevi olarak makam kazanmasına vesile olmak” gibi anlamlarda da kullanılmaktadır.¹⁰⁷

İnsanlara hidayeti ve doğru yolu gösteren kişiye “mürşid” denir. Bu bağlamda fert ve toplumları rüşte ulaştıracak en büyük kitap Kur’an’ı Kerimdir. Model insan anlamında en büyük mürşid Hz. Peygamber’dir. Her dönemde ise Hz. Peygamberin tebliğ metoduyla hareket eden âlimler mürşid konumunda değerlendirilebilir. Çünkü hadis-i şerifte “Âlimler peygamberlerin varisleridir” buyurulmaktadır.¹⁰⁸

Âlimlerin yani “din adamı” konumunda olup Hz. Peygamberin vekili, temsilcisi ve halifesi olma makamında olanların vazifesi, hakikati tüm berraklığıyla muhataplarına ulaştırmaları, Allah’ın dinini insanlara sevdirmeleri ve öğretmeleridir

¹⁰⁰ İbrahim Oruç, *Arapça Türkçe Kardeşliği* (İstanbul: Muarrib Yayınları, 2022), 628.

¹⁰¹ Bünyamin Çalik, “Ebu’l-Hasan Harakanî’nin İrşat Ve Tebliğ Metodu”, *The Journal of Turk-Islam World Social Studies* 2/2 (01 Ocak 2015), 97.

¹⁰² el-Bakara 2/250.

¹⁰³ el-Cin 72/21.

¹⁰⁴ el-Kehf 18/66.

¹⁰⁵ en-Nisâ 4/6.

¹⁰⁶ Karaman vd., *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 492.

¹⁰⁷ Halim Karakaya, “İrşadda Metod (Kur’an ve Hadiste İrşad Metodu)”, *Din Şûrası (Sempozyum)* I (1995), 154-162.

¹⁰⁸ Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş’as b. İshâk es-Sicistânî, *Sünen-i Ebî Dâvûd* (Beyrut: Mektebetü’l-Asriyye, 2010), 3/317.

denilebilir. Bu bağlamda irşatta; hakikate davet, doğruya rehberlik, dalalete ret ve engel olma söz konusudur.

1.2.2. İnzârın Sözlük ve Terim anlamı

Tebliğ çerçevesinde kullanılan kavramlardan biri de inzârdır. Sözlükte “bir şeyi üzerine gerekli kılmak, ihtiyatlı davranmak, temkinli olmak, bir şeyi bildirip sakınmasını istemek, uyarmak ve dikkat çekmek” gibi anlamlara gelen inzâr, müjdenin ve sevincin zıttıdır.¹⁰⁹

Terim olarak ise Allah’ın; vahiy ve Peygamber vasıtasıyla insanları küfür, şirk, isyan ve nifak gibi cehenneme girmeye sebep olacak her türlü inanç, söz ve eylemden sakındırması, gelecek tehlikeyi önceden bildirmesi ve onları ıslah olmaya, kulluk ve itaate gelmeye yönlendirmesidir.¹¹⁰ Bu bağlamda en büyük münzir, insanlığa vahiy ve Peygamber gönderen ve “şüphesiz biz uyarıcıyız”¹¹¹ buyuran yüce Allah’tır. Kur’an, yazılı bir uyarı kitabı olarak “zulmedenleri inzâr etmek/uyarmak için indirilen bir kitaptır”¹¹² Hz. Peygamber ise tüm insanları müjdelemek ve uyarmak için hak ile gönderilen model insandır. İnzâr, Kur’an-ı Kerim’de çokça yer verilen bir tebliğ yöntemidir. Bu kelimeden türeyen “nezir” ve “münzir” kelimeleri seksene yakın yerde geçmektedir. Eğitim ve terbiye yöntemi olarak inzâr sıfatını tüm Peygamberlerin kullandığı görülmektedir.

1.2.3. Da’vetin Sözlük ve Terim anlamı

Tebliğ bağlamında kullanılan kavramlardan biri de Kur’an’da müstakil olarak altı kez, türevleri birlikte iki yüz beş defa geçen da’vet kavramıdır. Sözlükte “çağırarak, yardım istemek, alıkoymak, iddia etmek, öncelik tanımak ve söz vermek” gibi anlamlarda kullanılan da’vet, terim olarak “insanları Allah’ın dinine, kitabına ve Peygamberine çağırarak, iyi işler yapmaya çağırarak, dua etmek, Allah’ın yardımını istemek, haram ve yasakları terk etmeye davet etmek ve İslam’ı tanıtmak” manalarında kullanılmaktadır.¹¹³

¹⁰⁹ Hayati Hökelekli, “İnzâr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 05 Şubat 2024).

¹¹⁰ Karaman vd., *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 280.

¹¹¹ *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur’an Meali*, çev. Bayraktar Bayraklı, (İstanbul: Bayraklı Yayınları, 2007), ed-Duhân 44/3.

¹¹² el-Ahkâf 46/12.

¹¹³ Mustafa Çağrı, “Da’vet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 05 Şubat 2024).

İlk ve en büyük davetçi hiç şüphesiz kullarını “*cennete ve mağfirete nail olmaya da’vet eden*”¹¹⁴ “*insanları esenlik ve mutluluk ülkesine çağıran ve dilediği kimseleri doğru yola ileteceğini*” vaat eden Allah’tır.¹¹⁵ Peygamberler insanlara Allah’ın bu çağrısını ulaştırırken “*basiret üzere Allah’a davet ettiklerini*”¹¹⁶ “*bu davet karşılığında hiçbir ücret istemediklerini*”¹¹⁷ ve daveti ancak “*kulak verip akledenlerin kabul edeceklerini*” vurgulamışlardır.¹¹⁸

Davet karşısında inananlara düşen vazifenin ne olduğunu Kur’an şu şekilde özetlemektedir. “*Ey iman edenler, size hayat verecek şeylere sizi çağırdığı zaman, Allah’a ve Resulüne icabet edin. Ve bilin ki muhakkak Allah, kişi ile kalbi arasına girer ve siz O’na götürülüp toplanacaksınız.*”¹¹⁹ Kur’an, en doğru ve en güzel sözlü kişinin davet karşısında “*kayıtsız şartsız Allah’a ve elçisine teslim olan*” kişi olduğunu vurgulamaktadır.¹²⁰

Davet bir yönüyle manen yardıma ihtiyacı olana el uzatmadır. Bu bağlamda tebliğ, İslam’dan ve ilahi vahiyden habersiz olanlar için söz konusu iken davet, Müslüman olan, Kur’an’a ve dinin emirlerine aşinalığı olan ama bunu eyleme dönüştüremeyenlere bir hatırlatma ve uyarı faaliyetidir. Bununla birlikte, bu iki kavramı birbirinden ayırmak oldukça güçtür. Tebliğ başlığı altında verilen bu kavramların hepsi İslam’a davetin değişik yönlerini içermekte ve ele almaktadır.

1.2.4. Nasihatın Sözlük ve Terim anlamı

Tebliğ kategorisinde değerlendirilen bir başka kavram da nasihat kavramıdır. Sözlük anlamı olarak nasihat; “öğüt vermek, va’z etmek, samimi davranmak, tavsiye etmek, hatırlatmak, bir işi ihlasla yapmak, iç âlemi saf hale getirmek, muhatabın yararına olan şeyi bulmak, söz ve fiillerde doğruya sevk etmek” gibi anlamlara gelmektedir. Terim olarak ise; “insanların hata ve kusurlarını düzeltmek için gayret etmek, iyiliğe teşvik etmek, kötülük ve günahı engellemek için sözlü ve fiili çaba sarfetmek, samimiyetle kulluk yapmak” anlamlarına gelir.¹²¹

¹¹⁴ el-Bakara 2/221.

¹¹⁵ Yûnus 10/25.

¹¹⁶ Yûsuf 12/108.

¹¹⁷ eş-Şu’arâ 26/180.

¹¹⁸ el-En’âm 6/36.

¹¹⁹ el-Enfâl 8/24.

¹²⁰ Fussilet 41/33.

¹²¹ Mustafa Çağrıcı, “Nasihat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 05 Şubat 2024).

Kur'an'da türevleriyle birlikte on üç farklı yerde geçen nasihat kavramında ana tema; Peygamberlerin en büyük nasihatçi olduğu ve bunu sık sık insanlara şu ifadelerle hatırlatmalarındır “*Size Rabbimin vahyettiklerini tebliğ ediyorum. Ben sizin için güvenilir bir nasihatçiyim.*”¹²² Kur'an'da; Peygamberlerin bu nasihatleri karşısında insanların çoğunun nötr davranıp umursamadıkları hatta “*nasihat edenleri sevmedikleri*” nasihate karşı çıkıp nasihatçıları yok etmek istedikleri belirtilirken bu vasfın kafir ve mücrimlerin ortak bir özelliği olduğu açıkça belirtilir.¹²³

Kur'an bu karakter yapısını tanımlarken onların nasihat karşısında “*uyarıları dikkate almadıklarını*”¹²⁴ “*bize ha nasihat etmişsin, ha etmemişsin, bize göre hepsi birdir. Bizim tuttuğumuz yol, önceki atalarımızın sürüp gelen adetlerinden başka bir şey değildir. Biz bundan ötürü de cezalandırılacak değiliz*” şeklinde olduğunu haber verir.¹²⁵

İslam'ın ve Müslümanların en büyük özelliklerinden biri olan nasihat, hadis-i şeriflerde kimi zaman “*din nasihattir*”¹²⁶ ifadesiyle dinin aslının samimiyet ve ihlas olduğu, kimi zamanlarda ise Müslüman olmak isteyenlerden alınan biat şartlarından birisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim Cabir b. Abdullah, Müslüman olma serüvenini anlatırken “*Ben Allah Resulüne namaz kılmak, zekât vermek ve her Müslüman'a nasihat etmek üzere biat ederek Müslüman oldum*” demiştir.¹²⁷

İnsanların çoğu nasihatten hoşlanmasa da hatta nasihatçıları düşman olarak görüp engellemek isteseler de tebliğciler ve davetçiler bu işten vazgeçmemeli nasihati kıyamet gününde kullanacakları bir mazeret olarak görmelidirler. Nitekim Kur'an'da bu durum şöyle anlatılmaktadır. “*İçlerinden bir topluluk nasihat edenlere ‘Niçin Allah'ın helake uğratacağı veya şiddetli azaba çarptıracağı bir kavme nasihat ediyorsunuz? dediklerinde onlar şöyle cevap verdiler ‘Rabbiniz tarafından mazur sayılmamız için ve bir de bakarsınız belki Allah'tan korkar sakınırlar diye’ öğüt veriyoruz*” dediler.¹²⁸

¹²² el-A'râf 7/68.

¹²³ el-A'râf 7/79.

¹²⁴ es-Sâffât 37/13.

¹²⁵ eş-Şu'arâ 26/137.

¹²⁶ Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, *Câmiu's-Sahih* (Şam: Darut Tıbbâtül Âmire, 2013), 1/53.

¹²⁷ el-Buhârî, *Sahih-i Buhârî*, 2/968.

¹²⁸ el-A'râf 7/164.

1.2.5. Va'zın Sözlük ve Terim anlamı

Tebliğ anlamında değerlendirilen bir başka kavram da va'z kavramıdır. Kur'an-ı Kerim'de kök irtibatıyla on altı ayette geçen bu kavram, sözlükte “öğüt vermek, uyandırmak, sakındırmak” gibi manalara gelmektedir. Terim anlamı ise “kalbi yumuşatacak konularda iyiliği hatırlatmak, iyiliğe yönlendirip kötülükten sakındırmaya gayret etmek, insanlara dünyevi ve uhrevi mükâfat ve cezaları bildirmek, kötülüğü engelleyip itaate yönlendirmek” anlamlarına gelmektedir.¹²⁹

Yapılan va'z ve nasihatlerden amaç insanları dini yönden aydınlatmak, toplumda var olan bilgi seviyesini artırmak, insanların ibadetlerini eksiksiz ve yanlışsız yapabilmelerini sağlayacak şekilde bilgilendirmektir.¹³⁰ Va'z, Kur'an muhatabı açısından en önemli eğitim ve terbiye metotlarından biridir. Kur'an'da “*Rabbinin yoluna hikmet ve güzel öğütle çağır*”¹³¹ buyurularak va'z ve nasihatlerde uyulması gereken metoda vurgu yapılmaktadır.

Va'z hayatın tümünü kuşatan bir eğitim aracıdır. Sadece Peygamberlerin veya din görevlilerinin vazifesi değil babanın evladını,¹³² liderin tebaasını,¹³³ dostların birbirini belli bir ahlaki ve ilmî seviyeye çıkarmak için uygulayacağı bir yöntem durumundadır. Allah, insanlara Kur'an ve Peygamber göndermek sûretiyle çok büyük ihsanda bulunmuştur. Kur'an; hakkı batılı, iyiyi kötüyü, doğruyu ve yanlış öğrettiği için insanlara birçok konuda uyarı ve emirde bulunduğu için en büyük va'z kitabı durumunda değerlendirilirken, Hz. Peygamber de en büyük vaiz konumunda değerlendirilebilir. Va'z karşısında birçok insan “*bize öğüt versen de öğüt verenlerden olmasan da bizim için birdir*”¹³⁴ dese de va'z ve nasihatın kime ne zaman tesir edeceği bilinmediğinden asla terk edilmemelidir. Yine bir kısım insanlar “*Allah'ın helake uğratacağı veya şiddetli bir şekilde azapla ceza vereceği bir topluluğa niçin va'z veriyorsunuz?*” deseler de kıyamet günü “*Rabbimize mazeret beyan edebilmek için, bir de belki korunurlar*” düşüncesiyle va'z vermeye devam edilmelidir.¹³⁵

¹²⁹ Hasan Cirit, “Vaaz”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 05 Şubat 2024).

¹³⁰ Karaman vd., *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 586.

¹³¹ en-Nahl 16/125.

¹³² Lokmân 31/13.

¹³³ el-A'râf 7/193.

¹³⁴ eş-Şuarâ 26/136.

¹³⁵ el-A'râf 7/164.

1.2.6. Hidâyetin Sözlük ve Terim anlamı

Tebliğ kavramı açıklanırken kullanılan diğer bir kavram da hidâyet kavramıdır. Hidâyet sözlükte “yol göstermek, doğru yola iletmek, hakikate ulaştırmak, kılavuzluk etmek” gibi manalara gelmektedir.¹³⁶ Terim olarak ise “Allah’ın kitap ve Peygamber göndermek sûretiyle insanlara hakikati ve doğru yolu göstermesi ve bu yola ulaştırmasıdır” şeklinde tanımlanabilir.¹³⁷

Kur’an’da türevleriyle birlikte üç yüze yakın ayette geçen hidâyet kavramı, genel olarak hidâyetin kaynağı olan ve hâdî olarak nitelendirilen Allah’a izafe edilir. Birçok ayette ise Kur’an’a, Peygamberlere ve meleklerle nispet edilir. Hidâyetin Allah’ın tekelinde ve onayında olduğu “*Hakka ulaştıracak yegâne gücün Allah olduğu*”¹³⁸ “*Allah’ın dilediğine hidayet vereceği ve hidayete girecek olanları da en iyi bilen Allah olduğu*” defalarca tekrar edilir.¹³⁹

Kur’an; “*Allah’tan korkan ve sakınanlar için hem bir hidâyet rehberi*”¹⁴⁰ bir şifa, iman eden kullar için bir hidâyet ve rahmet olarak” gelmiştir.¹⁴¹ Dolayısıyla kime Kur’an ulaşmışsa hidâyetle karşılaşmış demektir. Ama bu hidâyetten herkes nasiplenemeyebilir. Ancak “*akıl sahipleri bunun farkına varıp öğüt alabilir.*”¹⁴² İnsana düşen ise bu hidayete tabi olmaktır. Allah, kullarını bu iki kulpa tutunmayı emrederek “*Benden size bir hidayet geldiğinde, hidayetime uyan artık ne sapar ne de bedbaht olur*”¹⁴³ buyurmuştur.

Allah hiç kimseyi hidayeti kabul edip teslim olma konusunda zorlamamış, kimsenin iradesini baskılamamış bilakis sonucuna katlanmak şartıyla, hür iradesiyle insanın ret ya da kabul etmesini isteyerek şöyle buyurmuştur: “*Ey İnsanlar! Rabbinizden sizin için hakikat gelmiştir. Artık kim gelen bu hidâyeti kabul ederse; o, ancak kendi faydası için hidâyeti kabul etmiş olur, kim de sapıklığı tercih ederse kendi aleyhine kabul edip sapıtmış olur.*”¹⁴⁴

¹³⁶ Yusuf Şevki Yavuz, “Hidâyet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 05 Şubat 2024).

¹³⁷ Karaman vd., *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 228.

¹³⁸ Yûnus 10/35.

¹³⁹ el-Kasas 28/56.

¹⁴⁰ el-Bakara 2/2.

¹⁴¹ Yûnus 10/57.

¹⁴² el-Mü’min 40/54.

¹⁴³ Tâhâ 20/123.

¹⁴⁴ Yûnus 10/108.

Hız. Peygamber en yakınları başta olmak üzere bütün insanların hidâyeti için gece gündüz çalışmış, onların inkârı karşısında çok üzülmüştür. Hız. Peygamberin bu üzüntüsü karşısında Allah, hidâyetin bir tercih ve onaydan ibaret olduğunu vurgulayarak şöyle buyurmuştur: “Ey Peygamber! İnsanları hidâyete erdirmek sana ait değildir”¹⁴⁵ “Onların hidâyeti bulmaları için ne kadar hırs göstersen de Allah dalaleti tercih edeni hidâyete erdirmez.”¹⁴⁶

İnsanların çoğunun, hidâyete karşılık sapıklığı satın aldıklarını fakat bu alışverişlerinin onlara bir yarar sağlamadığı ve hidâyeti de bulamadıklarını¹⁴⁷ ifade eden yüce Allah, özgür iradeleriyle hidâyet yolunu tercih edenlerin hidâyete yakınlerini artıracaklarını ve kendilerine takva nasip edeceğini¹⁴⁸ kim hidâyete gelirse, kendi nefsi için hidâyete gelmiş, kim de sapacak olursa kendisine zarar vermiş olacağını¹⁴⁹ haber vermektedir.

1.2.7. Zikrin Sözlük ve Terim Anlamı

Tebliğ bağlamında kullanılan diğer bir kavramda zikir kavramıdır. Zikir sözlükte “bir şeyi ezberlemek, anmak, gündemde tutmak, bir şeyi dil ile ifade etmek ve unutmanın zıttı olan hatırlama” anlamlarında kullanılmaktadır.¹⁵⁰

Terim olarak ise “Allah’ı anmak üzere yapılması veya söylenmesi tavsiye edilen hamd, dua, ibadet ve övgü gibi fiil ve sözlerdir.” Aynı zamanda “Allah’ı ve dinini gündemde tutmak, anlatmak, duyurmak ve hatırlatmak” manalarında kullanılır.¹⁵¹

Zikir kavramı Kur’an’da türevleriyle birlikte iki yüz doksan iki defa geçer. Sadece “zikr” kelimesi ise yetmiş altı yerde “bahsetmek, konuşmak, hatırlatmak, gereğini yapmakla birlikte hatıra getirmek, kadrini bilmek, mükâfatlandırmak, övmek, şükürünü edâ etmek, tekbir getirmek, telbiye, dua, söz, haber, Kur’an, ilâhî kitaplar, Peygamber, şeref ve nasihat manalarında kullanılır.¹⁵²

¹⁴⁵ el-Bakara 2/272.

¹⁴⁶ en-Nahl 16/37.

¹⁴⁷ el-Bakara 2/16.

¹⁴⁸ Muhammed 47/17.

¹⁴⁹ en-Neml 27/92.

¹⁵⁰ Reşat Öngören, “Zikir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 05 Şubat 2024).

¹⁵¹ Karaman vd., *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 620.

¹⁵² Ahmet Kalkan, *Ansiklopedik Kur’an Kavramları ve Güncel Yansımaları* (İstanbul: Kalemder Yayınları, 2014), 10/221.

Kur'an, kendisini “zikir”¹⁵³ olarak tarif etmekte “Zikri biz indirdik; indirdiğimiz bu zikri (Kur'an'ı) koruyacak olan da biziz”¹⁵⁴ buyurmaktadır. Çünkü Kur'an baştanbaşa öğüttür, hatırlatmadır, kadri kıymeti bilinmesi gereken, asla unutulmaması gereken ve sürekli gündemde tutulması gereken ilâhî bildiridir. Kur'an'ın Allah'tan geldiği konusunda şüphesi olanlara yine bizzat Kur'an yol göstererek zikir ehline müracaat etmelerini tavsiye etmektedir. İlgili ayette “Biz senden önce elçi olarak gönderip Peygamberlik verdiğimiz erkeklerden başkasını (resul) göndermedik. Eğer bilmiyorsanız, zikir ehline sorun”¹⁵⁵ buyrulmaktadır.

Bazı müfessirlere göre ayette kastedilen zikir ehli Allah'ın daha önceden gönderdiği kitaplardır. Çünkü onlar da Peygamberlerden ve onlarla beraber gelen vahiyden bahsediyorlar, onları hatırlatıyorlardı. Kimi âlimlere göre ise zikir ehli, kitap ehli kimselerdir. Çünkü onlar Peygamberleri ve görevlerini biliyorlardı. Kimilerine göre ise zikir ehli kendilerine tebliğ edildiği zaman daha önceden iman etmiş müminlerdir. Bu bağlamda anlam, eğer müşrikler, inen ayetlerden ve Peygamber'in kendilerini dâvetinden şüphe içindelerse zikri anlayan ve vahyin ne olduğunu bilenlere sorsunlar şeklinde anlaşılabilir.¹⁵⁶

Bahsedilen ve tanımları verilen bu başlıkların her biri tebliğ kavramıyla bir şekilde ilişkili ve yakın anlamlı kavramlardır. Muhatap kesim ister inkârcı olsun isterse Müslüman olsun tebliğ, irşat, inzâr, nasihat vs. mutlaka gereklidir. Gayr-i Müslimleri vahiyle buluşturmanın, Müslüman bireyleri de istikamet çizgisinde tutmanın yegâne yolu tebliğ ve irşatla mümkündür. İnkarcılara “Öğüt fayda verdiği sürece”¹⁵⁷ Müslümanlara ise bir ömür sürekli irşad ve inzâr çalışması devam etmelidir çünkü “öğüt er ya da geç mümine fayda verecektir.”¹⁵⁸

1.3. Tebliğin Vahyin Nüzul Sırasına ve Konularına Göre Yapılması

Kur'an'ın iniş gayesi için; sadece indiği dönemin cahiliyesini yok etmek değil her zaman diliminde varlığını sürdüren ve kıyamete kadar da bir şekilde var olacak olan modern cahiliyenin karanlıklarını yok etmek ve insanlığı vahyin aydınlığına çıkarmaktır denilebilir. Kur'an'ı şüphe ve tereddütlerden uzak yani en sahih şekilde anlamının yolu onu indiği zaman, zemin ve tarihin akışı üzerinden kıyas metodunu

¹⁵³ Sâd 38/1.

¹⁵⁴ el-Hicr 15/9.

¹⁵⁵ en-Nahl 16/43.

¹⁵⁶ er-Râzî, *et-Tefsîrû'l-Kebîr*, 20/211.

¹⁵⁷ el-A'lâ 87/9.

¹⁵⁸ ez-Zâriyât 51/55.

kullanarak okumak olmuştur. Eğer indirildiği zaman ve ortam göz ardı edilirse günümüze yorumlanması hatalı olacağı gibi, sadece indirildiği zaman ve zemine hapsederek okumak, tarihi bir malzeme hükmünde görmek anlamına geleceğinden Kur'an'a yapılabilecek en büyük haksızlık olur. Kur'an'ı tarihsel bir eşya olarak görmek bugünün sorunlarına çözüm makamında görmemek evrensellik ilkesini de yok edeceğinden vahye yapılabilecek en büyük zulümdür. On dört asırlık İslam tarihi boyunca Kur'an'ın daha iyi anlaşılabilmesi için rivâyet, dirâyet, mezhebî, işârî, fikhî, içtimâî ve ilmî türden onlarca farklı kategoride binlerce tefsir yazıldığı malumdur. Bu tefsirlerin ve uğraşların temel amacı Kur'an'ı anlama, yorumlama, her dönemde ortaya çıkan problemleri çözme ve özellikle küfür dünyasının hedefinde olan genç nesilleri istikamet çizgisinde tutma olmuştur.¹⁵⁹

Müslüman toplumların hayatını vahye göre inşa etme, gayrimüslimleri de İslam'a davet konusunda çalışmalar yapan ilim adamlarının dikkatini çeken en önemli meselelerden biri ise yaklaşık yirmi iki yıl gibi kısa bir dönemde cahiliye insanların nasıl en yüce ve en üstün insanlara dönüştüğü meselesi olmuştur. Bu konu üzerinde tefekküre dalan âlimler özellikle Müslüman toplumların çöküşleri ve batıya meyledişleri sürecini göz önünde bulundurarak yeni tebliğ metotları geliştirmeye çalışmışlardır. Âlimler; kendi elleriyle bebeklerini diri diri toprağa gömen, her türlü zulüm ve kötülükleri rahatça yapan cahiliye insanını kısa sürede değiştiren sebebin mutlak manada Kur'an olduğu konusunda hem fikir durumdadırlar. Ayrılığa düştükleri ve cevabını aradıkları nokta ise "Kur'an aynı Kur'an olduğu halde insanlar neden modern cahiliyeden kurtulamıyorlar? Kur'an her yerde olduğu halde neden sosyal, ekonomik, siyaset başta olmak üzere insan hayatına yeterli etkiyi gösteremiyor?" şeklindeki sorulardır. Bu konuda bir arayışın içine giren birçok âlim, Arap cahiliyesindeki vahşi insanları kısa sürede değiştiren şeyin Kur'an'da işlenen konular olduğunu ve bu konuların indiği şekliyle yani Kur'an'ı kronolojik okuma metoduyla yeniden sıralandığında bu etkinin yine görülebileceğini düşünmüşlerdir. Buradan yola çıkarak birçok âlim tarafından farklı zamanlarda Kur'an'ın konu eksenli kronolojik sıralaması yapılarak Kur'an'ı nüzul kronolojisine göre okuma metodunun vahyin daha doğru anlaşılmasını sağlayacağı sonucu ortaya çıkmıştır. Diğer bir ifadeyle Kur'an'ı kronolojik yöntemle okumak Allah Resulü ve

¹⁵⁹ Demircan, "Sunuş", 7-8.

sahabe-i kiramin zamanına gitmek, hayatı, insanı ve insanda var olan zaafları ilk elden teşhis ve tedavi etme imkânını vermeyi hedeflemektedir.¹⁶⁰

Her türlü ahlaki erdemin ayaklar altına alındığı, kız çocuklarının utanç sebebi sayıldığı, kadınların bir mal gibi alınıp satıldığı, fakir ve yoksulların hayvan muamelesi gördüğü bir ortama inen Kur'an, tebliğin ilk anından itibaren uyguladığı eğitim metoduyla kısa sürede ırkçılık, cinayetler, zulüm ve haksızlıklar başta olmak üzere adeta bir devrim yapmıştır. Bu devrimle cahiliye dönemi kısa sürede Asr-ı saadete dönüşmüştür. Vahyin öğrettiği bu eğitim metodu ve modeli günümüzde de uygulanırsa Asr-ı saadet dönemi gibi olmasa da en azından modern cahiliyeyle mücadele konusunda yol alınabileceği düşünülmektedir. Kur'an'ı nüzul sırasına göre okuyup tebliği de vahyin öğrettiği şekilde yapmak bir anlamda Kur'an'ı indiği doğal akışı içerisinde okumak anlamına gelmektedir. Mushaf tertibine göre okumada birçok ilahi hikmetler bulunmakla birlikte bu doğallık kısmen de olsa yok olmaktadır. Cahiliye insanını kısa sürede değiştirip dönüştüren şeyin nüzul sıralamasında gündem edilen ve muhatabını ilmek ilmek işleyen ilahi konular olduğu unutulmamalıdır. Kronolojik sıra üzerinden tefsir yapmanın vahyin cahiliye toplumunu yeniden inşa ederken işe nereden başlayıp nasıl bir metot izlediğini ve buna bağlı olarak ilk muhatapların hangi süreçlerden geçtiklerini anlamak açısından ayrı bir önemi vardır. Kur'an bir defada bütün olarak indirilmediğinden onun peyderpey indirilmesinin mana ve hikmetleri son derece önemlidir. Zira bir bütün halinde ve kitap olarak inen vahyin okunup anlaşılması ile bölümler halinde zaman ve şartlara ayrıştırılarak okunup incelenen bir hitabın anlaşılması ve etkisi aynı olmayacaktır. Eğer Kur'an, cahiliye döneminde bir kitap olarak indirilmiş olsaydı hem Hz. Peygamber hem de ilk muhataplar şimdi bizim mevcut Mushaf'ı anlamaya çalıştığımız gibi onu okuyarak anlamaya çalışacaklardı. Bu bağlamda vahyi doğru anlamanın kilit noktası nüzul bağlamını göz önünde bulundurmak olacaktır.¹⁶¹

1.3.1. Kronolojik Tefsir Yönteminin Faydaları ve Zorlukları

Bilindiği gibi geçmişten bugüne İslam tarihi boyunca genel olarak mushaf tertibi meşhur olmuştur. Hz. Osman döneminde Mushafların çoğaltılarak belli merkezlere gönderilmesinden yirmi birinci yüzyıla kadar da tefsirler mevcut Mushaf

¹⁶⁰ Bilal Gökkır, *Tarihten Günümüze Kur'an'a Yaklaşımlar* (İstanbul: İlim Yayma Vakfı Yayınları, 2010), 163.

¹⁶¹ Keleş, "Mushaf-Kur'an Ayrımında Siyerin Rolü", 9-43.

tertibî baz alınarak hazırlanmıştır. Kur'an, Hz. Peygambere diğer ilahî kitaplar gibi bir defada topluca indirilmemiş konular, bölümler, sûre ve ayetler şeklinde zamana yayılarak indirilmiştir. Hatta müşriklerin ve ehli kitabın Kur'an, Muhammed'e neden bir defada topluca indirilmiyor? Şeklindeki itirazlarına senin kalbine onu iyice yerleştirmek ve düzenli bir şekilde pekiştirmek için buyrularak Kur'an'ı anlamada konu ve bölümler şeklinde okuma metodunun önemi vurgulanmıştır.¹⁶²

Ağır ağır, konu ve bölümler şeklinde okunan ve anlaşılmaya çalışılan Kur'an, bir yandan insanların kalbine tesir edip pekiştirmeye sebep olurken diğer yandan anlaşılabilir ve özümseyen evrensel bir çözüm kaynağına dönüşecektir. Kronolojik sıralamaya göre Kur'an tefsirinin en önemli yön ve faydalarından biri insanlara din anlatılırken "nasıl ve nereden başlanmalı?" problemini çözmektir denilebilir. Zira yüce Allah'ın "cahiliye"¹⁶³ diye tabir ettiği o dönemin en vahşi ve acımasız toplumunu eğitirken hangi konulardan başladığını, kısa Peygamberlik sürecinde cahil ve bedevi bir toplumdan nasıl arifler, âlimler, fazıllar çıkardığının cevabı burada yatmaktadır. Ayrıca, din binasının temeli nelerden oluşur? İslam'ı merak edip araştıran bir gayrimüslime ilkin hangi konular öğretilmelidir? Ergenlikten itibaren hayatı ve dinî sorgulayan Müslüman gençlere ilk nereden başlanmalıdır?" gibi soruların cevabı da kronolojik olarak Kur'an'ın işlendiği konuları bilmekle mümkün olabilir. Nüzul sırasında işlenen konuları merkeze alarak vahyî anlamaya çalışan müfessirler bu yöntemin her dönemde İslam dünyasının yaşadığı sorunlara çözüm bulma konusunda en iyi ve garantili yöntem olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca Mekke ve Medine'de işlenen konuların ve tebliğin aşamalarının tespiti, her dönemdeki muhatapları tanımaya ve çıkması muhtemel sorunlara çözüm bulmaya yardımcı olacaktır.

Kur'an'ın nüzul tertibini esas alan tefsirlerde yöntem, vahyin nazil olduğu ortamı ve şartları tahlil ederek Kur'an'ı canlı bir hitap olarak algılama işlemidir. Bu yöntemle önce Mekkî, akabinde Medenî sûreler ele alınmaktadır. Böylece; ilk aşamada Mekkî sûrelerde öncelenen inanç ve ahlak konuları benimsetilecektir. İkinci aşamada ise Medenî sûrelerde geçen ahkâm âyetleri benimsetilerek inananların imanı güçlendirilmiş olacaktır. İslam âlimleri tarih boyunca özellikle iman, ahlak ve ilim konularının yok sayıldığı, uzaklaşıldığı cehaletin zirveye çıktığı kaos ve gerileme

¹⁶² el-Furkân 25/32.

¹⁶³ el-Mâide 50.

dönemlerinde bulundukları sıkıntılı süreçten kurtulmak için bir arayışın içine girmişlerdir. Genel olarak insanların İslam'ın hükümlerinden uzaklaşıp bidat ve hurafelere sarıldıklarını, istikameti kaybedip Ahireti unutma sürecine girdikleri ortamlarda kurtuluşun Kur'an'ı merkeze alarak yeniden bir dirilme sürecinde olduğunu düşünmüşlerdir.¹⁶⁴

Mütefekkirler bu meselenin çözümünün yine Kur'an'da olduğunu ama “nasıllığı” konusunda çalışmalar yapılması gerektiğini ortaya koyarak çeşitli yöntem arayışlarını gündeme getirmişlerdir. Bu çalışmalarda Kur'an'ın tenzil yöntemiyle indirildiği merkeze alınarak hem vahye yönelik bazı çağdaş eleştirilere cevap aramak hem de vahyin mesajını dünya insanlığına aktif olarak duyurmak hedeflenmiştir. Bu düşünceyi çıkmaza sürükleyen en büyük zorluk ise hangi ayetin nerede ve hangi olay için nazil olduğunu gösteren sahih rivayetlerin çok az olmasıdır. Sebeb-i nüzul rivayetlerinin sınırlı sayıda olması, bazı rivayetlerin de kendi içinde birbirleriyle zıtlaşması işi daha da zorlaştırmaktadır. Nitekim tabiinin büyük âlimlerinden İbn Sîrîn (ö. 110/729) bu işin zorluğunu şu sözlerle ifade etmiştir: “*Kur'an'ın bir ayetinin sebebi nüzulü hakkında Ubeyde'ye soru sordum. Bana: “Allah'tan kork, takvalı bir hayat yaşa ve doğru ol. Kur'an'ın ne hakkında indiğini bilenler öldü gittiler.*”¹⁶⁵

Nüzûl sıralamasına göre Kur'an'ı anlama veya tebliği nüzul konularına göre yapma konusunda en büyük sıkıntı ayetlerin nüzul sırasının tarihlendirilmesi problemidir. Ayetlerin tertibinin tevkifi olduğuna dair ümmetin icması olduğu halde Mekki olarak bilinen sûrelerde Medenî ayetlerin, Medenî olarak bilinen sûrelerde ise Mekke'de nazil olan ayetlerin olduğu bilinen bir gerçekliktir. Ayetlerin kronolojik olarak yeniden sıralanması halinde ayetlerin tevkifiliğinin bozulması söz konusu olacaktır. Bazı müfessirler “tefsir yapmak, Kur'an'ın okunuşu gibi değildir bundan dolayı ayetlerin tertibine zarar vermez” diye fetva almış olsalar da bu konuda ittifak edilmiş değildir. Kronolojik olarak tefsir çalışmasının belki de en büyük zorluğu vahyin indiği ortamda özellikle Mekke döneminde hangi sûrelerin nerede ve neden nazil olduğu konusunda ihtilaf olmasıdır. Ayet ve sûrelerin sebepleri ve yerini tespit konusundaki ihtilafların ana sebebi de genel olarak sahabe ve tabinden gelen farklı

¹⁶⁴ İbrahim H. Karşı, *Vahyin Aydınlığında Yürümek* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2015), 16.

¹⁶⁵ Ebu'l-Hasen Ali b. Ahmed Vahidi, *Esbâbu Nüzûli'l-Kur'an* (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye Yayınları, 1991), 11.

rivayetlerdir. Söz gelimi Kur'an'ın tamamında bulunan sûrelerin ve ayetlerin sayısı, kaçının Mekki kaçının Medeni olduğu, sebebi nüzulle ilgili rivayetlerin birbirleriyle çelişmesi bu alanda ittifak edilecek bir çalışmayı zorlaştırmaktadır. Ama tüm bu zorluklarla birlikte nüzul süreciyle ilgili bir şema veya tebliğde metot anlamında bir konu silsilesi oluşturmak da mümkün gözükmemektedir.¹⁶⁶

1.3.2. Kur'an'ın İndirildiği Sıraya Göre Tertip Edilmemesinin Nedeni

Kur'an'ı anlamaya çalışan veya inceleyen her muhatabın zihnini meşgul eden sorulardan birisi de “Kur'an niçin indirildiği şekliyle kayıt altına alınmadı?” Veya “Neden cem edilirken nüzul sırası göz ardı edildi?” meselesidir. Bilindiği gibi gelişen her şey süreç ve aşamalardan geçer. Bunun için bir hazırlık, bir temel, bir gelişme ve olgunlaşma süreci yani bir inşa süreci vardır. Ayrıca o sürecin sonunda gelinen kıvamın takibi için de bir süreç vardır. Bu süreç tıpkı bebeklikten yaşlılığa kadar olan sürecin aşamaları gibi değerlendirilebilir. Kur'an'da böyledir. Vahyin başlangıcında en temel ve öncelikli mesele varlık sorunuydu. Peygamberliğin ilk dönemlerinde tebliğin zorluğu, inkârcıların baskıları, inananların azlığı ve işkenceye uğramaları göz önünde bulundurulduğunda indirilen ayetlerin kayıt altına alınması, nüzul sıralamasına riayet edilmesi söz konusu bile olamazdı. Dolayısıyla erken dönem denilen Mekke'nin ilk yıllarında nazil olan ayetlerin hangi sebepten, nerede ve ne zaman indirildiği bilgisinin yazılması imkânı yoktu denilebilir.¹⁶⁷ İleriki yıllarda özellikle de tabiin döneminde gündem olan bu mesele hakkında İkrime (ö. 105/723), Muhammed b. Sîrîn'in kendisine yönelttiği bir soru üzerine, “İnsanların ve cinlerin vahyi nüzul sırasına göre tertip etmek üzere bir araya gelseler, bu işi asla başaramayacaklarını” söylediği rivayet edilmiştir.¹⁶⁸

Ezcümle olarak şu tespiti yapmak mümkün olabilir. Eğer İslam'ı dünyanın herhangi bir yerine ulaştırıp oradaki insanları İslam'la tanıştırmak isteniyorsa iman ve ahlak gibi temel konulardan başlamak için Kur'an'ı nüzul sırasını merkeze alıp işlenen konu sıralamasını takip ederek tedricilik esasıyla tebliğ yapılabilir. Eğer muhataplar temel konulara vakıf Kur'an'a ve İslam'a aşina insanlar ise mevcut mushaf sırası takip edilebilir.

¹⁶⁶ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1983), 61.

¹⁶⁷ Ünsal, *Erken Dönem Mekki Surelerin Muhteva Tahlili*, 70.

¹⁶⁸ Ebû Abdillâh Muhammed b. Eyyûb İbnü'd-Düreyys, *Fezâilü'l-Kur'ân ve mâ Ünzile mine'l-Kur'ân bi-Mekke ve mâ Ünzile bi'l-Medîne* (Dımeşk: Daru'l-fikr, 1987), 33.

1.3.3. Kronolojik Tertip Hakkında Yapılan Bazı Çalışmalar

Bilindiği gibi indirilişi yaklaşık yirmi iki yılda tamamlanan Kur'an'ın bütün ayetlerinin vahiy katipleri tarafından kayıt altına alınması Allah Resulü hayattayken gerçekleşmiştir. İndirildiği şekil üzere yani kronolojik sıralamaya göre derlenişi ise Allah Resûlü'nün vefatının hemen ardından Hz. Ali (ra) ile başladığı rivayet edilmektedir.¹⁶⁹

Hatta Hz. Ali'nin ilk halife Hz. Ebû Bekir'e (ö. 13/634) altı ay gecikmeli olarak biat etmesinin sebepleri arasında bu çalışmasına gösterdiği yoğunluk olduğu ifade edilmiştir. Ama Hz. Ali'ye nispet edilen bu çalışmanın orijinal ve sahih şekli günümüzde mevcut değildir. Sahih şekli mevcut olmasa da Şiilerin elindeki bazı nüzul tertipleri Hz. Ali'ye dayandırılmaktadır. Bunun en önemli nedeni Hz. Ali'nin Kur'an'ı en iyi bilen, ayetlerin inişine en çok vakıf olan sahabelerden birisi olmasından kaynaklanmaktadır. Birçok kaynakta Hz. Ali'nin fitne çıkma endişesinden dolayı derlediği Mushaf'ı imha ettiği rivayet edilse de Şiiler bunu kabul etmemekte hatta söz konusu Mushaf'ın velayet hanedanı tarafından nesilden nesile korunduğunu iddia etmektedirler.¹⁷⁰

Her ne kadar Hz. Ali'nin hazırladığı bu çalışma elimizde olmasa da bu durum aslında nüzul sürecine göre Kur'an çalışmasının başlangıçtan beri önemsendiğinin bir işareti olarak değerlendirilebilir.¹⁷¹

Bugün dünya genelinde mevcut olan Kur'an'ın, Hz. Ebû Bekir zamanında cem edildiği şekliyle korunduğu konusunda ittifak vardır. Ama yaklaşık on dört asırdır gerek nüzul sebepleri gerekse ayetlerin sebebi nüzulüne dair rivayetlerin hadis ve tefsir kaynaklarında yer alması nüzul sırasına göre Kur'an'ın tefsir edilmesini ve kronolojik konu sıralamasına göre Kur'an'ı anlama çalışmasını canlı tutmuştur. Sahabe döneminden sonra nüzul sırasına göre Kur'an çalışmasının önemine dair Beyhâki (ö. 458/1066) ve Suyûtî (ö. 911/1505) gibi birçok âlim eserlerinde konunun önemiyle ilgili bilgi sunmuşlardır. Yakın tarihte art niyetli müsteşriklerin, onlardan etkilenererek olumlu amaç ve gaye için birçok mütefekkir ve müfessirin bu bakış açısıyla çalışmalar yaptığı bilinmektedir. Hz. Ali ve Abdullah b. Mesud (ö. 652-53)

¹⁶⁹ Muhammed Abdulazîm ez-Zürkânî, *Menâhilü'l-İrfân fî Ulûmi'l-Kur'ân* (Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2010), 1/247.

¹⁷⁰ Gökkır, *Tarihten Günümüze Kur'an'a Yaklaşımlar*, 164.

¹⁷¹ Musa Güler, "Nüzul Tertibine Göre Tefsir Yazımı ve Nüzul Tertibini Esas Alan Tefsirler", *Academic Knowledge* 2/2 (31 Aralık 2019), 170-187.

gibi sahabelerin nüzul sıralamasına göre mushafları olduğu rivayet edilse de genel olarak Hz. Ebubekir döneminden itibaren elimizdeki şekliyle meşhur olan Kur'an sıralamasına riayet edilmiştir. Genel tarihi seyre bakıldığında Hz. Ebubekir'in bir araya getirdiği mevcut Mushaf sırasına rağmen tertip edilecek bir kronolojik tefsirin Kur'an'ın kutsiyetine hâlel getireceği dolayısıyla böyle bir çalışmanın birçok faydalarının yanında bazı sakıncalarının da olabileceği şeklinde tartışmalar her dönemde yaşanmıştır.¹⁷²

1.3.3.1. Hz. Osman'a Nispet Edilen Sıralama

Hz. Osman'a nispet edilen kronolojik nüzul sıralaması birçok tefsir usûlü kaynağında sıklıkla karşılaşılan nüzul tertiplerinden birisidir. Özellikle İsmail Cerrahoğlu'nun (ö. 2022) Tefsir Usûlü adlı eserinde yer aldığı için Türkiye'de hızlı bir şekilde yayılıp şöhret bulan bu tertibin aslında Hz. Osman ile uzaktan yakından bir ilgisinin olmadığı yapılan çalışmalarla ispat edilmiştir. Hz. Osman'a nispet edildiği için kısa sürede şöhret bulan ve piyasada en çok tercih edilen bu nüzûl tertibi, Mısır Kralı 1. Fuâd'ın (ö. 1936) emriyle Muhammed Halef el-Hüseyni (ö. 1939) başkanlığındaki bir komisyon tarafından hazırlanmıştır. Bu çalışmanın Hz. Osman'la nasıl ilişkilendirildiği meselesi ise hala anlaşılmış değildir. Hz. Osman, birinci halife Hz. Ebubekir döneminde cem edilen mushaf tertibini benimsemiş ve çoğaltarak İslam merkezlerine göndermiş olduğu halde yirminci yüzyılda bir komisyon tarafından hazırlanan çalışmanın ona nispet edilmesi kabul edilemez.¹⁷³

Cerrahoğlu'nun “nüzul sırasına göre tertip olunmuş” diye nitelediği Mısır heyeti tarafından hazırlanan ve Hz. Osman'a nispet edilen Mekkî sûrelerin sıralaması şöyledir:

96/Alak, 68/Kalem, 73/Müzzemmil, 74/Müddessir, 1/Fatiha, 111/Tebbet, 81/Tekvîr, 87/A'lâ, 92/Leyl, 89/Fecr, 93/Duhâ, 94/İnşirâh, 103/Asr, 100/Âdiyât, 108/Kevser, 102/Tekâsür, 107/Mâûn, 109/Kâfirûn, 105/Fil, 113/Felâk, 114/Nâs, 112/İhlâs, 53/Necm, 80/Abese, 97/Kadir, 91/Şems, 85/Burûc, 95/Tin, 106/Kureyş, 101/Kâria, 75/Kiyâmet, 104/Hümeze, 77/Mürselât, 50/Kâf, 90/Beled, 86/Târik, 54/Kamer, 38/Sâd, 7/A'râf, 72/Cin, 36/Yâsîn, 25/Furkân, 35/Fâtır, 19/Meryem, 20/Tâhâ, 56/Vâkıa, 26/Şuarâ, 27/Neml, 28/Kasas, 17/İsrâ, 10/Yûnus, 11/Hûd, 12/Yûsuf, 15/Hicr, 6/En'âm, 37/Sâffât, 31/Lokmân, 34/Sebe', 39/Zümer, 40/Mü'min,

¹⁷² Yaşar Kurt, “Kur'an'ın Nüzûl Süreci”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 33/33 (01 Temmuz 2012), 29.

¹⁷³ Muhammed Şerif Kahraman, “Hz. Osman'a (35/656) Nüzûl Sırasına Göre Mushaf Nispet Edilmesi Üzerine Bir İnceleme” 4/1 (2016), 173-182.

41/Fussilet, 42/Şûrâ, 43/Zuhruf, 44/Duhân, 45/Câsiye, 46/Ahkâf, 51/Zâriyât, 88/Gâşiye, 18/Kehf, 16/Nahl, 71/Nûh, 14/İbrâhîm, 21/Enbiyâ, 23/Mü'minûn, 32/Secde, 52/Tûr, 67/Mülk, 69/Hâkka, 70/Meâric, 78/Nebe, 79/Naziât, 82/İnfîtâr, 84/İnşikâk, 30/Rûm, 29/Ankebût, 83/Mutaffîfîn...¹⁷⁴

1.3.3.2. Hz. Ali'ye Nispet Edilen Sıralama

Nüzul sırasına göre tefsir çalışmasının mimarı olarak bilinen diğer bir ifadeyle sûreleri ilk defa kronolojik olarak sıralayan kişi olarak tarihe geçen şahsın Hz. Ali olduğu rivayet edilmektedir. Özellikle Hz. Peygamberin vefatından itibaren yoğun bir şekilde sûre ve ayetleri nüzul sırasına göre tertip için yaklaşık altı ay gece gündüz kendisini bu işe verdiği hatta Hz. Ebubekir'e de bu yüzden gecikmeli olarak biat ettiği rivayet edilmektedir.¹⁷⁵

Rivayetler bu doğrultuda olmakla beraber hem Sünnî hem de Şîî kaynakların beyanına göre Hz. Ali'ye nispet edilen bu çalışmanın orijinal ve sahih şekli günümüzde mevcut değildir.¹⁷⁶ Her ne kadar Hz. Ali'ye nispet edilen bu çalışmanın orijinalinin günümüze ulaşmadığı ifade edilse de Şîî olduğu yönünde iddialar bulunan Ebü'l-Feth eş-Şehristânî'nin (ö. 548/1153) *Mefâtîhu'l-Esrâr* adlı eserinde Hz. Ali'ye nispet edilen bir nüzul listesi yer almaktadır.¹⁷⁷

Şehristânî'nin Mukâtil b. Süleyman (ö. 150/167) yoluyla Hz. Ali'ye dayandırdığı Mekkî sûrelerin kronolojik sıralaması özetle şöyledir:

96/Alak, 68/Kalem, 73/Müzzemmil, 74/Müddesir, 111/Tebbet, 81/Tekvîr, 87/A'lâ, 92/Leyl, 89/Fecr, 93/Duhâ, 94/İnşirâh, 103/Asr, 108/Kevser, 107/Maûn, 109/Kâfirûn, 105/Fil, 112/İhlâs, 102/Tekâsür, 53/Necm, 80/Abese, 106/Kureyş, 101/Kâria, 75/Kıyâmet, 104/Hümeze, 77/Mürselât, 50/Kâf, 86/Târik, 54/Kamer, 38/Sâd, 72/Cin, 36/Yâsîn, 25/Furkân, 35/Fâtır, 19/Meryem, 20/Tâhâ, 56/Vâkâ, 26/Şuarâ, 27/Neml, 28/Kasas, 11/Hûd, 12/Yûsuf, 22/Hac, 6/En'âm, 37/Sâffât, 31/Lokmân, 34/Sebe', 30/Rûm, 97/Kadir, 91/Şems, 85/Burûc, 95/Tîn, 40/Mü'min, 41/Fussilet, 44/Duhân, 42/Şûrâ, 45/Câsiye, 46/Ahkâf, 18/Kehf, 32/Secde, 21/Enbiyâ, 16/Nahl, 71/Nûh, 14/İbrâhîm, 52/Tûr, 67/Mülk, 69/Hâkka, 70/Meâric, 78/Nebe, 79/Naziât, 51/Zâriyât, 84/İnşikâk, 82/İnfîtâr, 39/Zümer, 29/Ankebût, 10/Yûnus, 15/Hicr, 23/Mü'minûn, 83/Mutaffîfîn, 8/Enfâl, 2/Bakara, 3/Âl-i İmrân, 4/Nisâ, 5/Mâide, 33/Ahzâb, 60/Mümtehine, 57/Hadîd, 47/Muhammed, 13/Ra'd, 55/Rahmân, 76/İnsân,

¹⁷⁴ Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 87.

¹⁷⁵ Güler, "Nüzul Tertibine Göre Tefsir Yazımı ve Nüzul Tertibini Esas Alan Tefsirler", 175.

¹⁷⁶ Mesut Okumuş, *Kur'an'ın Kronolojik Okunuşu* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2009), 16.

¹⁷⁷ Abdurrahman b. Ebi Bekir Celaeddin es-Suyûtî, *El İtkân Fi Ulûmi'l Kur'an* (Mısır: Heyetü'l Mısıriyye, 1974), 1/89.

65/Talâk, 98/Beyyine, 91/Şems, 99/Zilzâl, 110/Nasr, 24/Nûr, 63/Münâfikûn, 58/Mücâdile, 49/Hucurât, 66/Tahrîm, 62/Cuma, 61/Saf, 9/Tevbe, 113/Felak, 114/Nâs, 48/Fetih, 101/Kâria, 100/Âdiyât, 7/A'râf, 17/İsrâ, 88/Ğâşîye.¹⁷⁸

Şehristânî'nin sunduğu bu liste bazı eksiklik ve zıtlıklardan dolayı¹⁷⁹ çok rağbet görmemiştir. Bütün bu çalışmalara rağmen Kur'an'ın nüzul sıralamasıyla ilgili âlimlerin ittifak ettiği bir sıralama mevcut değildir ve eldeki yetersiz bilgilerden dolayı böyle bir tertibi gerçekleştirmek pek mümkün gözükmemektedir.¹⁸⁰

1.3.3.3. Müsteşriklerin Çalışmaları

Kur'an'ın nüzul bağlamında kronolojik olarak tefsir edilmesi her ne kadar ilk döneme kadar indirgense de bu işin faal hale geldiği dönem, oryantalistler tarafından yapılan çalışmaların başlangıcı yani on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısıdır. Oryantalistlerin böyle bir çalışma yapmalarının temel amacı ise İslam düşmanlığını daha da artırmak, Kur'an'ın dağınık bir malzeme olduğunu ortaya koymak, Kur'an'ın, Peygamberin ölümünden sonra müdahale gördüğünü dolayısıyla Kur'an'ın beşer sözü olduğunu ortaya koyma hezeyanından kaynaklanmaktadır.¹⁸¹

Diğer bir amaç ise Müslümanların kalbine şüphe tohumları ekmektir. Kur'an üzerinden yaptıkları bu çalışmayla bir yandan Hz. Muhammed'in zihin dünyasını anlamaya ve yorumlamaya çalışırken diğer yandan risaletin safhalarını, gelişme aşamalarını ve bu süreçte tutarsızlık olup olmadığını anlamaya heveslenmişlerdir.¹⁸²

Bu art niyetle çalışma yapan ve nüzûl listesi hazırlayan Batılı araştırmacı Sir William Muir (ö. 1905) Kur'an'ı bölümlere ayırmıştır. Bu ayrımı ise siyeri ve sîreti merkeze alarak yapmıştır. Kur'an'ın anlaşılması en zor ilahi kitap olduğunu ve bazı bölümlerinin Allah'tan gelen bir mesaj niteliği taşımayıp peygamber tarafından yazıldığını söyleyen Muir'in uydurulmuş olduğunu iddia ettiği liste şu şekildedir:

¹⁷⁸ Ebü'l-Feth Muhammed b. Abdilkerîm eş-Şehristânî, *Mefâtîhu'l-Esrâr ve Mesâbîhu'l-Ebrâr*, nşr. Muhammed Âzerşeb, Tahran 2008, I. 19-23,

¹⁷⁹ Ünsal, *Erken Dönem Mekî Surelerin Muhteva Tahlili*, 72.

¹⁸⁰ Selim Türkan, "Mekkî Ayet ve Surelerin Kronolojisini Tespit Problemi: Kur'an'da Er-Rahmân İsminin Kullanımına İlişkin Bir Değerlendirme", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/29 (30 Haziran 2016), 65-84.

¹⁸¹ Ali Rıza Gül, "Kur'an Ayetlerini Tarihlendirmede Nüzul Sebeplerinin Rolü", *Dini Araştırmalar Dergisi* 7/19 (01 Haziran 2004), 198.

¹⁸² Esra Gözeler, *Kur'an Âyetlerinin Tarihlendirilmesi Sorunu ve Kur'an'a Kronolojik-Olgusal Bir Yaklaşım* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009) 115.

103/Asr, 100/Âdiyât, 99/Zilzâl, 91/Şems, 106/Kureyş, 1/Fatiha, 101/Kâria, 95/Tîn, 102/Tekâsür, 104/Hümeze, 82/İnfîtâr, 92/Leyl, 105/Fîl, 89/Fecr, 90/Beled, 93/Duhâ, 94/İnşirâh, 108/Kevser¹⁸³

Kur'an'ın kronolojik nüzul tertibiyle ilgilenen bir diğer oryantalist J. Rodwell'dir (ö. 1900). Rodwell, sûre ve ayetlerin sebab-i nüzullerini tespit etmek için Taberî (ö. 310/923) ve Suyûtî gibi âlimlerin eserlerine başvurmuştur. Rodwell'e göre surelerin nüzul sıralaması şöyledir:

96/Alak, 74/Müddessir, 73/Müzzemmil, 93/Duhâ, 94/İnşirâh, 113/Felak, 114/Nâs, 1/Fatiha, 109/Kâfirûn, 112/İhlâs, 111/Tebbet, 108/Kevser, 104/Hümeze, 107/Maûn, 102//Tekâsür, 92/Leyl, 68/Kalem, 90/Beled, 105/Fîl, 106/Kureyş, 97/Kadir, 86/Târik, 91/Şems, 80/Abese, 87/A'lâ, 95/Tîn, 103/Asr, 85/Burûc, 101/Kâria, 99/Zilzâl, 82/İnfîtâr, 81/Tekvîr, 84/İnşikâk, 100/Âdiyât, 79/Naziât, 77/Mürselât, 78/Nebe, 88/Gâşiye, 89/Fecr, 75/Kıyâmet, 83/Mutaaffîn, 69/Hâkka, 51/Zâriyât, 52/Tûr, 56/Vâkıa, 53/Necm, 70/Meâric, 55/Rahmân, 54/Kamer, 37/Sâffât, 71/Nûh, 76/İnsân, 44/Duhân, 50/Kâf, 20/Tâhâ, 26//Şuarâ, 15/Hicr, 19/Meryem, 38/Sâd, 36/Yâsîn, 43/Zuhruf, 72/Cin, 67/Mülk, 23/Mü'minûn, 21/Enbiyâ, 25/Furkân, 17/İsrâ, 27/Neml, 18/Kehf, 32/Secde, 41/Fussilet, 45/Câsiye, 16/Nahl, 30/Rûm, 11/Hûd, 14/İbrâhîm, 12/Yûsuf, 40/Mü'min, 28/Kasas, 39/Zümer, 29/Ankebût, 31/Lokmân, 42/Şûrâ, 10/Yûnus, 34/Sebe', 35/Fâtır, 7/A'râf, 46/Ahkâf, 6/En'âm, 13/Râ'd.¹⁸⁴

Bazı müsteşrikler Mekke dönemini üç merhaleye ayırmış bazıları “erken, orta ve son” şeklinde bazıları da “birinci, ikinci ve üçüncü Mekkî dönem” şeklinde üç bölüme ayırmışlardır. Bu ayrımın temel noktası ayet ve sûrelerin dil özellikleri ve muhtevası olmuştur.¹⁸⁵ İslam düşmanları böyle bir çalışmayı kirli düşünce ve hedefleri doğrultusunda yapmış olsalar da Müslümanlar arasında bu çalışma İslam dünyasında var olan problemleri çözmeye bir katkı amacıyla benimsenmiştir.¹⁸⁶

Söz gelimi Fazlurrahman (ö. 1988) nüzûl sürecini irdeleme ve vahyin vermek istediği mesajı günümüze uyarlama amacıyla “sûreleri indirildiği dönem içerisinde anlamaya çalışma” metodunu önermiştir. Bu anlayışa göre Kur'an'ı anlamaya çalışan bir Müslüman yaşadığı zaman ve zeminden on dört asır öncesine gitmeli Kur'an'ın

¹⁸³ Ünsal, *Erken Dönem Mekkî Surelerin Muhteva Tahlili*, 75.

¹⁸⁴ Esra Gözeler, *Kur'an Ayetlerinin Tarihlendirilmesi* (İstanbul: Kuramer Yayınları, 2016), 143.

¹⁸⁵ Esra Gözeler, “Kur'an Âyetlerinin Tarihlendirilmesine Batılı Yaklaşımlar”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 51/1 (01 Nisan 2010), 295-326.

¹⁸⁶ Hikmet Koçyiğit, “Kur'an'ın Nüzûl Sırasına Göre Tefsir Edilmesi” *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/23 (2013), 183-201.

indirildiği zamanı bilmeli, incelemeli, gözüyle görür gibi anlamalı sonra tekrar içinde yaşadığı zamana dönerek kıyas yapmalıdır.¹⁸⁷

1.3.3.4. Molla Huveyş ve Tefsiri

Irak'ta doğan Molla Huveyş (ö. 1978), doksan sekiz yıllık uzun ömründe tefsir, tecvit, kelam ve feraiz gibi alanlarda toplam on bir eser yazmıştır. En önemli eseri “Beyânu'l-me'ânî 'alâ hasebi tertibi'n-nuzûl” adındaki nüzul sırasına göre yazdığı tefsiridir. Toplamda 6 ciltten oluşan bu eserin ilk dört cildi Mekki sûrelerden son iki cildi ise Medeni sûrelerden oluşmaktadır. Toplamda yaklaşık üç bin dört yüz sayfadan oluşan bu eser 1962 yılında Şam'da Dâru't-Terakkî'de basılmıştır. Müellif böyle bir tefsiri yazma amacını açıklarken “son dönemde insanların Kur'an'dan uzaklaştıklarını, anlayamadıklarını buradan yola çıkarak kolay bir şekilde Allah'ın vahyini anlamaları için” yazdığını ifade etmiş bundan dolayı da kitabın ismini “Beyânu'l-me'ânî” yani “Beyanın/Allah sözlerinin açıklanması” adını vermiştir. Müellifin böyle bir çalışma ortaya koymasının diğer bir sebebi de Hz. Ali'ye duyduğu hayranlık olabilir. Eserin yazıldığı tarih ve müellifin hayatı göz önünde bulundurulduğunda “Beyânu'l-me'ânî” adlı bu eser, İzzet Derveze'nin (ö. 1984) “et-Tefsiru'l-hadîs” adlı eserinden daha önce yazıldığı anlaşılmaktadır. Buradan yola çıkarak bu alanda yazılmış ilk tefsir olsa da Molla Huveyş'in Buhârî (ö. 870) ve Müslim'in (ö. 875) sahihlerini eleştirmesi, neshi kabul etmemesi ve yazdığı eserin baskısının tek bir defa gerçekleşmesi bu alanda şöhret bulmasını engellemiştir.¹⁸⁸

1.3.3.5. İzzet Derveze ve Tefsiri

İlk dönem İslam geleneğinde tefsirler genellikle Hz. Ebubekir'in cem ettirdiği mevcut Mushaf tertibine göre yazılırken, on dokuzuncu yüzyıldan itibaren müsteşriklerin de etkisiyle kronolojik nüzûl sırasına göre yazılması veya çalışılması gündeme gelmiştir.¹⁸⁹ Bu yöntemin fiilen benimsenmesinde müsteşriklerin Kur'an'ın nüzûl sıralamasına ilişkin hazırladıkları listelerin büyük etkisinin olduğu söylenebilir.

¹⁸⁷ Fazlurrahman Malik, *İslam ve Çağdaşlık*, çev. Alparslan Açıkgenç - M. Hayri Kırbasoğlu, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002), 56.

¹⁸⁸ Seyfullah Efe - Mehmet Aydemir, “Tefsir İlminin Bilinmeyen Siması Molla Huveyş; Hayatı ve Beyânu'l-Me'ânî Adlı Tefsiri”, *Mizanü'l-Hak: İslami İlimler Dergisi* 15 (31 Aralık 2022), 263-295.

¹⁸⁹ Gözeler, *Kur'an Âyetlerinin Tarihlendirilmesi Sorunu Ve Kur'an'a Kronolojik-Olgusal Bir Yaklaşım*, 118.

Siyer ve tarih bilgisinin aktif kullanımıyla çalışılan bu yöntem, Kur'an'ın indiği ortamı analiz ederek bugüne kıyas yapma metoduyla hazırlanmıştır.¹⁹⁰

Bu çalışmanın İslam dünyasında müspet bir karşılık bulmasının diğer bir sebebi de çok hızlı değişen global dünyada İslam toplumlarının içerisinde bulundukları kaotik durumdan çıkma arzusu ve çözüm arayışıdır. Bu bağlamda âlimler ve mütefekkirler tarafından üzerinde en çok durulan konu Kur'an'ın anlaşılması ve buna bağlı olarak ta ümmetin yeniden ayağa kalkması meselesi olmuştur. Böylece bu minvaldeki çalışmalar hız kazanırken, farklı yöntem arayışları da gündem edilmiştir.¹⁹¹ Bu arayışlar içerisinde vahyin nüzûl sırasına göre tefsir edilmesi de önemli yer bulmuştur. Bu yöntem vasıtasıyla hem Kur'an'a yönelik bazı modern eleştirilere cevap arama imkânı doğmuş hem de vahyin mesajının muhatap kitlelere daha canlı ve anlaşılır bir şekilde ulaştırılması amaçlanmıştır.¹⁹² Bu yöntemi benimseyen ve en faydalı yöntem olduğuna inananlardan biri de Filistin'in Nablus şehrinde doğan Filistin direniş hareketinin şekillenmesinde de önemli rol oynayan Muhammed İzzet Derveze'dir.¹⁹³

Muhammed İzzet Derveze Suriye'de "et-Tefsîru'l-hadîs" adlı eseriyle ilk defa Kur'an'ı Kerîm'i kronolojik nüzûl sırasına göre bütün sûrelerini tefsir etmiştir. Baştan sona nüzul sırasına göre yazıldığı için bir ilk olma özelliği taşıyan bu tefsirin ilk aşamasını ve temelini Türkiye'de yazdığını ifade eden Derveze, böyle bir tefsiri yazmasına gerekçe olarak gençlerin durumunu örnek göstermektedir. Gençlerin vahiyle bağlarının koptuğunu ve Kur'an'ı anlayamadıklarını, İslam düşmanlarının olumsuz eleştirilerinden kolayca etkilendiklerini ifade eden Müfessir, "gençlerimizden birçoğunun hissettiği şiddetli ihtiyaca cevap vermek için yeni bir yöntemle tefsir hazırlama düşüncesi bizde hâsıl oldu" ifadesiyle amacını açıklamıştır. Derveze, Kur'an'ı anlamak ve vahye hizmet etmenin en uygun yolunun Kur'an'ı nüzul dönemini merkeze alarak okumak ve nebevî sîret sürecini izleyerek mümkün olacağını vurgulamaktadır.¹⁹⁴

¹⁹⁰ Koçyiğit, "Kur'an'ın Nüzûl Sırasına Göre Tefsir Edilmesi", 189.

¹⁹¹ Koçyiğit, "Kur'an'ın Nüzûl Sırasına Göre Tefsir Edilmesi", 195.

¹⁹² Mesut Okumuş, "Kur'an-ı Kerim'in Kronolojik Okunuşunun Muhasebesi", *İslâmî İlimler Dergisi: I. Kur'an Sempozyumu*, (2007), 97.

¹⁹³ Zekeriya Kurşun, "Derveze, Muhammed İzzet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 12 Şubat 2024).

¹⁹⁴ Muhammed İzzet Derveze, *et-Tefsîrû'l-hadîs Tertibu's-Suver Hasebe'n-Nüzûl* (Kahire: Dâru İhya, 2009), 1/8.

İzzet Derveze'ye göre tefsir, bizzat okunan bir Kur'an olmadığından kronolojik tefsir çalışması yapmanın mushaf tertibine zarar vermesi bir yana muhatabı Kur'an'ın indirildiği atmosfere götürerek tüm benliğiyle vahye muhatap olmasını sağlar.¹⁹⁵ Bu şekilde Kur'an'ı okuyan bir Müslüman hem siyeri ve sîreti hem Allah'ın kullarını sorumlu tuttuğu ilk temel meseleleri hem de tebliğin merhalelerini öğrenmiş olacaktır.¹⁹⁶

Derveze böyle düşünüp, düşüncesini ve çalışmasını açıkça yaptığı halde etrafındaki Müslümanların tedirginliğini, ilim adamlarının eleştirilerini ve toplumda var olan Mushaf tertibinin kutsiyetine hâlel getirme algısı ve endişesini bildiğinden bu endişeleri izale etmek için dönemin büyük âlimlerinden özellikle de Abdülfettâh Ebû Gudde'den (ö. 1997) bu konuda fetva istemiştir.¹⁹⁷

Eserinin mukaddimesinde böyle bir çalışmanın sakıncasının olmadığına dair aldığı fetvayı paylaşan Derveze şu ifadeleri kullanmıştır. “Kur'an'ı nüzul sırasına göre okuma konusunda farklı görüşleri araştırdık ve nüzul sırasına göre yazıldığında mevcut Mushaf'ın kutsallığına zarar verme ihtimalini sorguladık. Sonuçta Kur'an'ı nüzul sırasına göre tefsir etmeye karar verdik...”¹⁹⁸

1.3.3.6. Muhammed Âbid el-Câbirî ve Tefsiri

Ana dili Berberîce olup Arapçayı sonradan ilkokulda öğrenen Muhammed Âbid el-Câbirî 1936'da Fas'ta doğmuştur. (ö. 2010) Felsefe ve İslam düşüncesi üzerine birçok eser yazmıştır. İnsanların ve özellikle Ümmeti Muhammed'in aklı ve vahyi yeterince kullanmadığından şikâyet eden müfessir aklı aktifleştirecek eserler yazmış, düşüncüyü hareketlendirecek felsefî makaleler yayınlamış ve “Fehmü'l-Kur'ani'l-Hakîm et-Tefsîru'l-Vâdîh Hasebe Tertîbi'n Nüzûl” yani “Nüzul sırasına göre hikmetli Kur'an'ın anlaşılır tefsiri” adıyla Kur'an'ı nüzul sırasına göre tertip ederek önemli hizmetler yapmaya çalışmıştır.¹⁹⁹

Hayatının son yıllarını tamamen Kur'an'a ayıran Muhammed Âbid el-Câbirî iki konunun çok önemli olduğuna dikkat çekmiştir; “Kur'an'ı siyer eşliğinde anlamak ve sûrelerin iç bütünlüğünü esas alarak vahyi okumak.” Birincisini

¹⁹⁵ Ahmet Nedim Serinsu, “Kur'an-ı Kerim'in Nüzul Sırasına Göre Tertib Edilmesi Teklifi'ne Edebi Eleştiri”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 37/3-4 (01 Aralık 1997), 244-246.

¹⁹⁶ Kurt, “Kur'an'ın Nüzûl Süreci”, 32.

¹⁹⁷ Güler, “Nüzul Tertibine Göre Tefsir Yazımı ve Nüzul Tertibini Esas Alan Tefsirler”, 179.

¹⁹⁸ Derveze, *et-Tefsîrû'l-hadîs Tertîbu's-Suver Hasebe'n-Nüzûl*, 1/10.

¹⁹⁹ Muhammed Coşkun, “Câbirî, Muhammed Âbid”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 12 Şubat 2024).

uygulayabilmek için Kur'an'ın tamamını yedi bölüme ayıran ve sûreleri sınıflandıran Câbirî, sûrelerin bütünlüğü üzerinden davetin aşamalarına dikkat çekmektedir.²⁰⁰

Câbirî; ayetlerin tefsirini yaparken Arapların örf, adet ve kültür dünyasına sık sık vurgu yaparak hem sebab-i nüzul rivayetlerinden faydalanmış hem de bu rivayetlerin bir kısmını eleştirmiştir. En dikkat çekici yönlerinden birisi de Kur'an'ın bilimsel keşifleri dikkate alarak yorumlanmasına kesinlikle karşı çıkmasıdır. Bu yönüyle eleştirildiği de olmuştur. Câbirî'nin genel olarak uyguladığı metot şu şekildedir: Öncelikle her sûrenin giriş kısmında sûrenin adı, nüzul dönemi, içeriği ayrıca varsa nüzul sebebi ile ilgili rivayetler verilir. Sonra sûreyi ana konularına göre pasajlara ayırır ve kısa açıklamalarda bulunur ve son olarak konu ile ilgili seçilen siyer ve sîret bilgisi eklenir. Bu metodun özeti “Kur'an'ı siyer ile, siyeri de Kur'an ile anlamak” şeklinde ifade edilebilir.²⁰¹

Zaman zaman İbn Sina (ö. 1037) ve İbn Rüşd (ö. 1198) gibi ilim adamlarının düşüncelerine de yer veren müfessir, eleştirel aklı kullanarak felsefi yorumlarda da bulunmuştur. Bu yönüyle fehmü'l-Kur'an konulu tefsir özelliği de taşımaktadır. Câbirî'nin böyle bir çalışma yapmasının en önemli sebeplerinden birisi Müslümanların içinde bulunduğu kaos ortamının etkisiyle bir arayışın içine girmesi ve Allah Resulü döneminde gerçekleşen asrı saadeti yeniden canlandırma isteği olabilir. Câbirî, “fehmü'l Kur'an” kısaltmasıyla meşhur olan ve üç cilt şeklinde Türkçeye de çevrilen bu eserinde genel olarak “Allah'ın vahyini ve meramını nasıl anlamalıyız? Kur'an günümüzün sorunlarını nasıl çözer? Tebliğde doğru metot nasıl olmalıdır?” gibi soruların cevabını vermeye çalışmıştır. Câbirî'ye göre Kur'an, her zaman ve zeminde özellikle değişen şartlara göre yeniden anlaşılıp yorumlanmalıdır. Tefsir okumaktan maksat geçmişteki müfessirler tarafından yazılmış sayısız eser ve yorumları inceleyip bu zamana aktarmak, güncelleme ve kıyas yapmadan olduğu gibi okumak olmamalıdır. Bilakis var olan bu birikimleri inceleyerek sonra da kıyas metodunu aktif olarak kullanarak bugünle ilişkilendirmektir.²⁰²

Siyer ve nüzul bilgileri eşliğinde Kur'an'ın evrensel olduğunu ispat edercesine hazırlanmış bu tefsir için “nüzûl sırasına göre tefsir” çalışmalarının en son ürünüdür denilebilir. Aynı zamanda bu çalışma felsefi tefsir kategorisinde sayılabilir.

²⁰⁰ Muhammed Abid el-Câbirî, *Fehmu'l Kur'an*, çev. Muhammed Coşkun (İstanbul: Mana Yayınları, 2014), 1/94.

²⁰¹ el-Câbirî, *Fehmu'l Kur'an*, 1/13.

²⁰² el-Câbirî, *Fehmu'l Kur'an*, 1/12.

Müfessirin felsefi ekole mensup olması, ünlü İslâm felsefecilerinin görüşlerini nakletmesi bu eseri “felsefi tefsir” sınıfına çıkardığı söylenebilir.²⁰³

1.3.3.7. M. Zeki Duman ve Tefsiri

Ümmeti Muhammed’in eski güçlü günlerine yeniden dönebilmesi ve Hz. Peygamber dönemindeki Asr-ı saadeti yeniden canlandırma hedefiyle çalışma yapan bunun en temel yolunun da Kur’an’ı indirildiği şekliyle okumak ve anlamak olduğunu düşünen müfessirlerden biri de Prof. Dr. Mehmet Zeki Duman’dır (ö. 2013). Kronolojik olarak hazırlanan ve önceleri üç cilt olarak daha sonraları da iki cilt şeklinde basımı yapılan bu esere “Beyânü’l-Hak Kur’an-ı Kerim’in Nüzul Sırasına Göre Tefsiri” adını veren müellif, böyle bir tefsiri hazırlamasının en önemli sebebinin yine Kur’an’da olduğunu “*Adil bir toplum*”²⁰⁴ “*insanlık için çıkarılmış en iyi toplum*”²⁰⁵ olma yolunda bu metodun uygulanması gerektiğini, Kur’an’ın bölümler şeklinde indirilmesinin gayesinin de bu olduğunu vurgulamaktadır.²⁰⁶

Müellif; tefsirini ve uyguladığı metodu açıklarken bütün insanların ihtiyaçlarını göz önünde bulundurduğunu belirtir. Sahabenin vahyin başlangıcındaki cahiliye hallerini göz önüne alarak kronolojik nüzul sırasını esas aldığını bugün de Kur’an’ın her kesimden insana hitap edebilmesi için indirildiği sıra ve konular üzerinden okunmasının ve anlaşılmasının önemine dikkat çeker.²⁰⁷

Müellif sûre ve ayetlerin açıklamasını yapmazdan önce adeta o sûrenin kimliğini tanıtarak bir önsöz şeklinde sûrenin kimliğini açıklayarak her sûreye giriş yapar. Daha sonra sûrenin Mekkî veya Medenî olduğunu, tarihi ve kültürel arka planını, varsa nüzul nedeniyle ilgili özet bilgileri verir. Akabinde tefsir edeceği pasajların Arapça metnini verir ve metnin içindeki bilinmeyen kelimelerin sözlük manalarını açıklar. Ayrıca ayetlerin mealini yapıp gerekli gördüğü ayeti dipnotta tefsir eder. Birçok yerde ilgili ayetleri de vererek Kur’an’ı yine Kur’an ayetleriyle tefsir eder. Kur’an’ın asıl amacının her dönemde var olacak olan cahiliye insanlarını eğitim ve öğretimle belli bir medeniyet seviyesine ulaştırmak olduğunu vurgulayan müellif, bunun ancak nüzul tertibini esas alan tefsir yöntemiyle gerçekleşebileceğini savunur. Ayrıca son üç asırdır ümmetin gerilemesindeki ve Asr-ı saadet zamanındaki

²⁰³ Şahin Güven, “Muhammed âbid el-câbirî ve fehmü’l-kur’âni’l-hakîm isimli tefsirindeki metodu” 1/20 (2011), 53-84.

²⁰⁴ Âl-i İmrân 3/110.

²⁰⁵ el-Bakara 2/143.

²⁰⁶ M. Zeki Duman, *Beyânü’l Hak* (Ankara: Fecr Yayınları, 2016), 1/25.

²⁰⁷ Duman, *Beyânü’l Hak*, 1/27.

gibi bir topluluğun meydana gelmeşiindeki temel sebebin kronolojik şekilde Kur'an'a yönelmeşiin bir sonucu olduğunu ifade eder. Ümmetin geleceği için kronolojik sıraya göre vahyi okuma ve anlama faaliyetinin hayati bir mesele olduğunu vurgulayan müellif, böyle bir tefsir çalışması için Derveze'nin yaptığı gibi fetva arayışına girmeyi de gereksiz bulur.²⁰⁸

Beyânü'l-Hak adlı bu eserinden genel olarak Mısır heyetinin nüzul tertibini kullanan müellif, bu sıralamada da bazı değışikliklere gitmiştir. Mekkî olarak doksan bir, Medenî olarak ise yirmi üç sûreden oluşan bir liste oluşturur. Kur'an'ın nüzûl süreci ile ilgili buraya kadar ki bilgi ve açıklamalara binaen özetle şunları söyleyebiliriz; İslam aleminde kullanılan Mushaf'ın tertibi konusunda tam bir ittifak söz konusudur. Mushaf sıralamasına göre Kur'an'ı okuyup anlamamanın bildiğimiz ve bilemediğimiz birçok ilahi hikmeti vardır. Bunun yanında nüzûl tertibine göre tefsir yapmak ve tebliği nüzul konularına göre kronolojik liste üzerinden hazırlayıp sunmak Müslümanlar arasında karşılık görmüş ve geçen tarihi süre içinde mesafe alınmış ve önemli bir alt yapı ve birikim oluşmuştur.²⁰⁹

Mevcut Mushaf tertibi İslam'ın hükümlerine ve Kur'an'ın muhtevasına aşina olanlara uygulanabilecek şekilde olduğu halde, kronolojik sıralı çalışmalar vahyin her dönemdeki ilk muhatapları için daha uygun metot olarak düşünülebilir. Tıpkı ilkokuldan üniversiteye uzanan ilim yolculuğunda olduğu gibi önce Mekkî sûrelerle işin temeli yani ilk ve orta eğitim verilirken, Medeni sûrelerle bu işin binası oluşturulabilir. Farklı bir ifadeyle muhatabın durumuna göre mevcut yaşadığı hali ve hayatı Mekke ortamına uygun olan insanları Mekkî sûrelerle, birçok dini meseleye vakıf İslam'ın temel öğretilerini bilen muhataplara da Mushaf sıralaması önerilebilir. 1400 yıllık İslam tarihinde onlarca tefsir çeşidinin olmasının sebebi, murâd-ı ilâhîyi bir şekilde insanlara ulaştırmak olduğuna göre kronolojik tefsir metoduna göre yapılacak çalışmalar da eksikliklerine rağmen takdirle karşılanabilir.²¹⁰

²⁰⁸ M. Zeki Duman - Erciyes Üniversitesi, "Neden Yeni Bir Tefsir?: Beyânü'l-Hak Adlı Eserimizin Özellikleri ve Tefsire Getirdiği Yenilik Hakkında Bir Deneme", (2009), 108.

²⁰⁹ Bayram Ayhan, *Kur'an'ın Nüzul Sürecinde Vahyin İlk Yılıın Tahlili* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014), 25-37.

²¹⁰ Kurt, "Kur'an'ın Nüzûl Süreci", 29.

İKİNCİ BÖLÜM

NÜZUL DÖNEMİNİN 1. YILINDA İNDİRİLEN SÛRELER VE MUHTEVASI

Kur'an'ın kıyamete kadar gelecek bütün insanlara ve toplumlara yol gösterici olma ve her dönemde var olması muhtemel problemleri çözmek için nazil olduğu bilinmektedir. Kur'an'ı her dönemde merkeze alıp rehber edinebilmek için ise ayetlerin nüzul zamanını ve sıralamasını bilmek, bedevi bir toplumun aşamalar ve zaman içinde nasıl eğitildiğini idrak etmek ve bu süreçte uygulanan eğitim merhalelerini incelemek elbette üzerinde dikkatle düşünülmesi gereken bir konudur. Hz. Peygamberin vefatının hemen ardından başta sahabeler olmak üzere birçok müfessir tarafından Kur'an'ın daha iyi anlaşılması için farklı sınıflandırmalar ve çalışmalar yapılmıştır. Âlimler, Kur'an'ı kronolojik olarak sınıflandırmaya çalışmış olsa da 114 sûrenin ve 6236 ayetin her birinin net iniş tarihi ve sebebi nüzulün yüzde yüz doğru olarak tespit edilemediği görülmektedir.²¹¹ Kur'an'da var olan sûre ve ayetlerin, kaç tanesinin Mekke döneminde ve hangi olaydan dolayı indirildiğini, kaç tanesinin Medine döneminde nazil olduğu konusunda âlimler arasında ihtilaf vardır. Birçok sûre hakkında sahabe ve tabiinden rivayetler olmasına rağmen İkrime'nin *“İnsanların ve cinlerin güçlerini birleştirerek bir araya gelseler dahi Kur'an'ı indirildiği şekil üzere sıralamalarının mümkün olmayacağına”* dair sözü Kur'an'ın tamamı hakkında böyle bir kesinliğin olmadığını ifade etmeye yeter.²¹² Âlimlerin ittifak ettiği kronolojik bir nüzul sırası olmamasına rağmen Mekke'de indirilen ilk ayetlerde iman ve ahlak konularının işlendiğini söylemek mümkündür. Yaklaşık 87 sûrede müminler belli bir seviyeye geldikten sonra Medeni sûrelerle helaller, haramlar ve yasaklar gibi hususlar bina edilmiştir. Dolayısıyla yeni nesil Müslüman gençlere ve İslam'la tanışma aşamasında olanlara öncelikli tebliğ metodu olarak Mekkî sûrelerin öğretilip uygulanması gerektiği söylenebilir.²¹³

²¹¹ Kur'an ayetlerinin sayısı hakkındaki ihtilaflar için bkz. Mehmet Demir, *Kur'an'ın Anlaşılmasında Garibu'l-Kur'an'ın Yeri*, (Ankara: İlahiyat Yayınları, 1. Baskı, 2021), 172.

²¹² Ünsal, *Erken Dönem Mekkî Sûrelerin Muhteva Tahlili*, 84.

²¹³ Musa Carullah Bigiyef, *Kur'an'ı Kerim'de İç Bütünlük Surelerin Tertibi ve Birbiriyle İlişkisi*, çev. Muhammed Ersöz (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2021), 42.

Nüzul sırasına göre öncelenen ve işlenen böyle bir programın insanı kısa sürede iman ve ahlak konusunda yücelteceği düşünülebilir. Tebliği nüzul konularına göre yapabilmek için öncelikli olarak takip edilecek bir materyal gerekmektedir. Bunun için de ya kronolojik nüzul listesi hazırlamak veya mevcut hazır listelerden birini seçmek elzemdir. Başta Hz. Ali'ye dayandırılan sonraları müsteşriklerin yaptığı, yakın zamanda da Hz. Osman adıyla meşhur olan Mısır heyetinin yaptığı kronolojik listeler elimizde mevcuttur. Yeryüzünde nüzul sırasını indirildiği şekliyle bilen ve ezberleyen hafız ve âlim bulunmamaktadır. Batılı oryantalistler ayetlerin bağlamı ve içeriğinden ve eldeki rivayetlerden tahmini olarak nüzul tertibine dair listeler ortaya koymuştur. Bu çalışma ve listeleri ilk defa müsteşrikler başarmış gibi gözüксе de aslında Patna Üniversitesinde bulunan Bankipore kütüphanesinde muhafaza edilen Şii bir Mushaf'tan aldıkları tespit edilmiştir. Söz konusu Mushaf'ta Maide sûresinden sonra "Nureyn sûresi" ve "Velayet sûresi" adında fazladan iki sûre bulunmaktadır. Yine müsteşriklerin sunduğu bir listenin Hazâinul'l Kahire'de İmam Cafer-i Sadık'a (ö. 765) atfedilen kronolojik listeden uyarlandığı tespit edilmiştir.²¹⁴

Bu tez çalışmasında sadece birinci yılda indirilen on sûre üzerinden tebliğ konuları ele alınacağından ve mevcut nüzul tertiplerinde birinci yılda indirilen sûrelerin sıralamalarında çok bariz bir fark olmadığından Mısır heyetinin tertip ettiği kronolojik sıra üzerinden tebliğ konuları ele alınacaktır.

2.1. Alak Sûresi

Bazı müfessirler "Kur'an'ın ilk nâzil olan sûresi Fatiha sûresidir" demiş olsalar da Mukâtil b. Süleyman ve Ferrâ (ö. 1066) başta olmak üzere Müfessirlerin büyük çoğunluğuna göre kronolojik olarak nüzul bağlamında indirilen ilk sûre, "ikra" ve "kalem" adıyla da bilinen alak sûresinin ilk beş ayetidir. Alak sûresinin Mekkî sûrelerden olduğunda ittifak vardır.²¹⁵ Mushaf'ta 96. sırada yer alan bu sûre,²¹⁶ iki bölüm şeklinde nazil olmuştur. Sûrenin ilk beş ayeti Miladi 610 yılının ağustos ayında bir pazartesi günü, altıncı âyetten itibaren sûrenin sonuna kadar ki bölüm ise Resulullah'ın Kabe'de namaz kıldığı ve Ebu Cehil'in (ö. 624) onu tehditle menedip yıldırmaya çalıştığı zamanda nâzil olmuştur.²¹⁷

²¹⁴ Bigiyef, *Kur'an'ı Kerim'de İç Bütünlük*, 42.

²¹⁵ er-Râzî, *et-Tefsîrü'l-Kebîr*, 32/217.

²¹⁶ Celâleddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekir Suyûfî, *ed-Durru'l-Mensûr fi't-Tefsîr bi'l-Me'sûr* (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 2010), 8/560.

²¹⁷ er-Râzî, *et-Tefsîrü'l-Kebîr*, 32/217.

Rivayete göre Ebu Cehil Kureyşlilere “Muhammed sizin varlığınıza rağmen ellerini yere koyup secde edip namaz kılıyor mu?” Diye sormuş “evet” cevabını alınca “Lat ve Uzza’ya andolsun ki, Muhammed’i bu şekilde secde ederken görürsem ayağımla başına basarak yüzünü yere sürteceğim” demiştir. Bu emelini yerine getirmek isteyince de Alak sûresinin altıncı ayetinden itibaren sûrenin devamı nazil olmuştur.²¹⁸

Hiz. Âişe’den (ö. 58/678) gelen rivayete göre Allah Resulü ilk vahyin geliş şeklini şöyle anlatmıştır. “Ben Hira’da tehannüs/ibadet halindeyken melek bana geldi ve “Oku” dedi. Ben okuma bilmem/neyi okuyayım²¹⁹ deyince Melek beni aldı takatim kesilinceye kadar sıktı ve ikinci kez “Oku” dedi. Ben yine “okuma bilmem/neyi okuyayım” deyince Melek beni aldı gücüm tükeninceye kadar sıktı ve bıraktı. Üçüncü kez “Oku” dedi ben yine “Okuma bilmem/neyi okuyayım” deyince takatim kesilinceye kadar tekrar sıktı ve “Yaratan Rabbinin adıyla oku! O, insanı alaktan yarattı...” ayetlerini okudu. Melek benden uzaklaşırken ben o ayetleri ezberlemiştim.”²²⁰

Vahyin ilk muhatapları olan Mekke halkına, okuma yazma bilmeyişlerinin yanı sıra başta kendi varlıkları olmak üzere kâinatın her yerindeki görsel ayetleri okumamaları ve hayatın anlamı üzerinde düşünmemelerinden dolayı cahiliye insanı denilebilir. İnsâni değerlerin hiçe sayıldığı, bütün iyilik ve güzelliklerin ayaklar altına alındığı cahiliye döneminin kötülüklerine daha fazla dayanamayan Hz. Peygamber son beş yılında sık sık Hira mağarasına giderek “ne yapabilirim, nereden başlayabilirim” sorularıyla meşgul olup bir çözüm arayışının içine girmiştir.²²¹

2.1.1. Alak Sûresi 1-5. Ayetler

1-3: “Yaratan rabbinin ismiyle oku! O, insanı bir alaktan, embriyodan yarattı. Oku! Rabbin kerem sahibidir.” 4-5: “Çünkü kalemle yazmayı öğretti. İnsana bilmediği şeyleri öğretti.”²²²

²¹⁸ Seyyid Ebü'l-A'lâ Mevdûdî, *Tefhîmü'l-Kur'an*, çev. Yusuf Karaca vd. (İstanbul: İnsan Yayınları, 2005), 7/25.

²¹⁹ el-Câbirî, *Fehmu'l Kur'an*, 1/24.

²²⁰ el-Buhârî, *Sahih-i Buhârî*, 1/3; er-Râzî, *et-Tefsîrü'l-Kebîr*, 32/217.

²²¹ Ahmet Cevdet Paşa, *Peygamberler Tarihi ve Hz. Muhammed'in Hayatı* (Ankara: Siyer Kitaplığı Yayınları, 2017), 84.

²²² *Kur'an Yolu* (Erişim 19 Şubat 2024), el-Alak 96/1-5.

2.1.2. Ayetlerin İzahı ve Verdiği Mesajlar

Hız. İsa'dan sonra geçen uzun fetret döneminin ardından Allah'ın kullarına ilk hitabı Alak sûresinin ayetleriyle “Oku” şeklinde gelmiştir. Vahyin bu ifadeyle başlaması ilginçtir zira ortada hem okunacak bir metin yoktur hem de okuyacak kişi olan Hz. Peygamber ümmidir. Hz. Peygamberin okuma yazması olsa bile gece vakti²²³ olduğundan okunacak elverişli bir ortam yoktur. Bu bağlamda özelde Mekke halkına genelde ise bütün dünya insanlığına emredilen ilk şeyin, kişinin kendi yaratılışı başta olmak üzere hayatı, kâinatı, olayları ve dünyayı kısacası evrendeki meşhud ayetleri okumasıdır anlamı çıkarılabilir. İlk ayetler işe okumakla başlamak gerektiğini, bütün zamanlarda İslam'ı en iyi anlamanın, temsil ve tebliğ etmenin yolunun bilgi toplumu olmaktan geçtiğini, bilginin yolunun da kâinat ayetlerini ve vahyedilen ayetleri okumaktan ve incelemekten geçtiğini vurgulamaktadır. Alak sûresinin dolayısıyla ilahi iradenin insanlıktan ilk beklentisi cehaleti en büyük düşman bilmeleridir. Diğer bir deyişle altı yüz yıllık uzun fetretin ardından ilk vahyin “Oku” diyerek başlaması Kur'an'ın ana temasının “ilim, bilgi, akıl ve tefekkür” olduğuna da işaret etmektedir.²²⁴

Sûrenin ilk ayetleri hakikate karşı körlük anlamına gelen cehaletin her devirde var olacağını, bu cehaleti eğitim silahıyla yok etmenin, inancı bilgiye ve belgeye dayandırarak toplumu inşa etmenin gerekliliğini öğretmektedir. Çünkü her dönemde insanın kendisinden kaçamayacağı hakikat; cahiliyenin varlığıdır. Gerçek cahiliye insanın düşünmemesi, akletmemesi, hayatın amacını ve gayesini kavrayamamasıdır. Bu yüzden Kur'an'ın insanlığa ilk dersi insanın yaratılışı ve oluşum süreci üzerinden olmuştur. Allah, okuma sürecine insanın bizzat kendisinden/yaratılışından başlanması gerektiğini istemiştir. Okumaya, öğrenmeye ve öğretmeye Allah'ın adını anarak başlamak hem insan hem de Müslüman olmanın gereği sayılmaktadır. Zira Allah'ı anmaktan uzak ve kopuk bir okuma, aklı, zekâyı ve kültür seviyesini artırabilir ama kalbi ve ruhu cılız bırakıp vicdanı silik hale sokabilir.²²⁵

Bazı Müfessirler ilk ayetteki “*bismi Rabbike/Rabbinin ismiyle...*” ifadesinden bir Müslümanın hayata ve işlere besmele ile başlaması gerektiğini diğer bir ifadeyle besmele ile başlayamayacağı işlerden uzak durması gerektiğini, ilmî her çalışmanın,

²²³ el-Kadr 97/1.

²²⁴ Mahmut Toptaş, *Kur'an-ı Kerim Şifa Tefsiri* (İstanbul: Cantaş Yayınları, 2012), 8/316.

²²⁵ Celal Yıldırım, *İlmin Işığında Asrın Kur'an Tefsiri* (İzmir: Anadolu Yayınları, 1991), 14/118.

bilimsel her faaliyetin Allah'ın adıyla başlaması ve yürütülmesi gerektiği sonucuna varmışlardır.²²⁶

Allah'ın insanı yaratıp ona bilmediklerini öğretmesi, ona kalem ile yazmayı öğretmesi insanın hakikate ancak “akıl ve vahiyle” ulaşabileceğini öğretmek içindir. Zaten bütün ayetleriyle insanı bilgilendirip hidayete erdirmek isteyen Kur'an'ın geliş gayesinin akleden, düşünen, öğrenen, öğreten ve yaratıcısının istediği hayat tarzını benimseyerek her türlü cehaletten uzak duran bir insan profili ortaya koymak olduğu söylenebilir. İlmin en büyük düşmanı diğer bir ifadeyle cehaletin en büyük dostu, doğru bilginin yozlaştırılmasıdır. Yüce Allah vahyin nüzul sürecinde okumayı ve kalemi yani cehaletin panzehri olan bilgi araçlarını tanımlarken bunu “el-Ekrem” sıfatını kullanarak tanımlar. Bu bir yönüyle Allah'ın vahyi indirerek “kullarına karşı çok cömert olduğunu, onları bağışlamak istediğini, insanı muhatap kabul ederek en büyük iyilikte bulunduğunu” ifade eder. Vahyin ilk başlangıcı “oku” diyerek emirle başlamaktadır. Okuma yazma oranının çok düşük olduğu, edebiyatları şiirden oluşan, şiirleri dahi yazıya geçirilmemiş olan cahiliye toplumuna ilk hitap olarak böyle bir emirle başlanması son derece önemlidir. Çünkü bu emir; kitaplarla hemhal olan, okullar ve üniversiteleri olan, yazarları bol olan bir topluluğa gelmemiştir. Sadece Peygamberin kendisi değil,²²⁷ o toplumdaki birçok insan okuma yazmayı bilmiyordu. Kısa sürede bu emrin gereğini yerine getiren ilk Müslümanlar adeta bir devrim yaparak en eğitilmiş, en kültürlü ve en medeni topluluk olmuşlardır. Alak sûresiyle temelleri atılan okuma yazma ve eğitim öğretim emri Müslümanlar arasında o kadar hızlı yayılıp gelişmiştir ki şu an dünya üzerinde var olan üniversite sisteminin temellerini dahi Müslümanlar atmıştır denilebilir. Zira İngiltere ve Batı dünyası merkezli tüm dünyanın kullandığı PhD sistemi (Philosophiae Doctor) İslam'daki icazet sisteminden gelmiş olması mümkündür.²²⁸

Kur'an vahyedilirken kitap formunda değil, konuşma şeklinde vahyolunmuştur. “Konuşma” ve “kitap” birbirlerinden çok farklı kavramlardır. Bir insanın konuşma tarzı ile yazma tarzı aynı değildir. İnsan konuşurken hata yapabilir. Ama bir yazı yazacağı zaman düzenlemelerden geçirir. Bu, konuşmalar hatalı olmaya daha yatkındır sonucunu doğurabilir. Bilindiği gibi Kur'an, Resulullah'a

²²⁶ Duman, *Beyânu'l Hak*, 1/53.

²²⁷ el-Ankebût 29/48.

²²⁸ PhD sistemi: bir üniversitede veya araştırma kurumunda öğrencinin belirli bir alanda derinlemesine bilgi ve uzmanlık kazanmasını sağlayan akademik derecedir.

konuşma şeklinde nazil olmuştur. Ama yüce Allah, vahyin en başından itibaren Resulüne bunun bir konuşma değil, aslında bir kitap olduğunu bildirmiştir. Hâlbuki ortada bildiğimiz manada bir kitap ve metin yoktur.

İlk kelime; “اِقْرَأْ/Oku” şeklinde nazil olmuştur. Konuşma okunmaz, kitap ise okunur. Şiir ve belagatte zirveyi yaşayan vahyin ilk muhatapları Arapların kafasını karıştıran şey de tam olarak buydu denilebilir. Zira inkarcılar muhtemelen kendi iç dünyalarında “Muhammed bir kitaptan geliyormuş gibi nasıl kusursuzca konuşabilir?” diyorlardı. Hz. Peygamberin konuştuğu ayetler karşısında onların konuşmaları ve övündükleri şiirleri ve şairleri adeta eriyen bir buza dönüşmüştür. Bu yüzden inkârcılar vahiy hakkında “Bu sözleri Muhammed’e bir insan öğretiyor o da Yemâme’nin Rahmanıdır” demekten kendilerini alamıyorlardı.²²⁹

Hız. İsa’dan sonraki bu fetret döneminin ardından Allah’ın kendisini kullarına tanıttığı diğer bir kavram “Rab” kavramıdır. “Rab” kavramı, başka bir dilde tek kelimeyle kolayca ifade edilmeyecek kadar geniş kapsamlı ve zengin anlamlıdır. “Rab” sözcüğü” terbiye etmek, besleyip büyütmek, malik ve sahip olmak, melik, efendi, sözü dinlenen kişi, bir şey üzerinde otorite sahibi olmak, toplamak, yığmak, ıslah edip düzeltmek” gibi anlamlara gelmektedir. Diğer yandan “Rab” kelimesi, çocuk bakıcısı veya yetiştiricisi olan anne için, ev hanımı için, bir şeye sahip ve malik olan kişi için, bir toplumu idare edip insanları kendine itaat ettiren kişi içinde kullanılmaktadır. Bu açıklamalardan sonra “Rab” isminin “bütün varlıklar âlemini yaratan, onları eğiten, terbiye eden, her konuda olgunlaştıran Allah” anlamına geldiği söylenebilir.²³⁰

Kur’an’ın, insanlara Allah’ı tanıtırken “Rab” olarak zikretmesi çok anlamlıdır. Kur’an’ın insanlığa hitap ederken böyle bir girişle başlaması insanlarda bozulmuş durumda olan ulûhiyet anlayışını inşa etmek içindir. Cahiliye dönemindeki Allah tasavvuru dünyayı yaratan ama dünya ile ilgilenmeyen, dünyanın idaresini insanlara veren bir ilah şeklindeydi. Kur’an’ın ilk ayetleri “Rab” isminin tecellisiyle “Allah’ın her an yarattığını, varlıkları kontrol edip yönettiğini, beslediğini, varlıklara her zaman egemen ve hâkim olduğunu” öğretmek istemektedir. Kur’an, şirke düşmüş muhataplarına “Rab” sıfatını öğreterek Allah’ın kullarıyla olan bağının her an devam ettiğini, yarattığı varlıkları her an kontrol ettiğini, rızık verip beslediğini ve

²²⁹ Kurtubi, *el-Cami li-Ahkami’l-Kur’an*, 17/151.

²³⁰ Bekir Topaloğlu, “Rab”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 13 Şubat 2024).

yönettiğini” ifade etmektedir. Diğer yandan ayette “*Yaratan Rabbinin adıyla oku*” buyurularak özellikle “yaratma” fiiline dikkat çekilmiştir. İnsan enfüsî ve âfâkî ayetleri okurken, meşhud ve metlûv ayetler üzerinde tefekkür ederken yaratma fiilini devamlı göz önünde bulundurmalıdır. Çünkü insan, Allah’ın yarattığı yeteneklerle yine O’nun yarattığı varlık âlemini incelemektedir. Eğer yaratma fiili göz ardı edilecek olursa bu okuyuş insanı kâmil bir imana götürmeyebilir. Bu bağlamda ilk gelen ayetler insanın önce yaratana, sonra da yaratılanları tanıması gerektiğini kâmil ve yüce mertebeye ancak bu şekilde ulaşılacağını ifade etmektedir.²³¹

İkinci ayet bu gerçeği görüp hakikate ulaşma yolunun okumaya insanın bizzat kendisinden yani yaratılışından başlaması gerektiğini, insanın varlık sahnesine ilk çıkışı üzerinde düşünmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Kendi yaratılışının ilk safhasını okumak kişiyi kâinatı okumaya yönlendireceğinden atomlardan güneşe kadar insanla alakalı olan her şeyin yaratılış hikâyesini de okumaya yönlendirecek, bu da kişiyi Allah’ın *en büyük kerem sahibi* olduğu gerçeğine götürecektir. Bu gerçeği anlayan insan, Onun en büyük ikramlarından birisinin de okumanın, öğrenmenin ve öğrendiklerini paylaşmanın sembolü olan kalem olduğunu idrak edecektir.

Sûreye isim olan “alak” kelimesinin her ne kadar embriyoya tekabül ettiği düşünülse de aynı zamanda rutubetli olup üzerinden geçtiği şeye yapıştığından dolayı²³² kan emen kurtçuk, yapışmak, asılmak,²³³ rahim duvarına tutunup gelişmekte olan hücreler topluluğu manasına da geldiği ve yaratılışı temsil ettiği ifade edilmiştir.²³⁴

Aynı zamanda alak kelimesi “alâka, ilgi, sevgi, bağlantı, bağ oluşturmak” anlamlarına da gelebilir. Bu bağlamda “*Kur’an okumak Allah ile insan arasındaki sözleşmeyi/bağlantıyı, alâkayı okumaktır*” denilebilir. Dolayısıyla birinci ayet “yaratana yaratılan arasındaki bağlantıyı kurarak oku” emrini vermekte, bu gerçekleştiğinde Allah’ın seven, insanın sevilen olduğunun fark edileceğine, Kur’an’ın da sevgiliden gelen mektup hükmünde olacağına işaret edilmektedir.²³⁵

²³¹ Karaman vd., *Kur’an Yolu*, 5/653.

²³² Muhammed Ali Sâbûnî, *Safvetü’l Tefâsîr* (Kahire: Darus-Sabuni, 1997), 3/552.

²³³ Karaman vd., *Kur’an Yolu*, 5/652.

²³⁴ Duman, *Beyânü’l Hak*, 1/55.

²³⁵ Mehmet Okuyan, *Kur’an Tefsiri* (İstanbul: Haliç Üniversitesi Yayınları, 2024), 30/52-58.

Eğer “alak” sözcüğü “alâka, ilgi, sevgi” şeklinde anlaşılırsa o zaman mana vahyi insanlara okurken, dini tebliğ ederken muhataplarına ilgi göstererek yaklaş, onları kazanmaya çalış, severek ve merhamet ederek aradaki bağı hassasiyetle kur ve koru şeklinde anlaşılabilir. Bu ifade din adamlarına, eğitimcilere ve ana babalara eğitimin ve tebliğin olmazsa olmaz ilkesinin sevgi, ilgi ve alâka olduğunu da öğretmektedir. Yürüyen bir Kur’an olan Hz. Peygamberin tebliğdeki üslubuna ve muhataplarına vahyi ulaştırma metoduna bakılınca bu sevgi, şefkat, ilgi ve alâkayı görmek mümkündür.²³⁶

Üçüncü ayette tekrar “oku” emrinin verilmesi ilim öğrenmenin bir süreç işi olduğunu ve bu konuda kimsenin mazeretinin olmadığını vurgulamak için olabilir. Müslümanların en büyük özelliği okuyan ve araştıran olmalarıdır. İslam’ı en iyi temsil etmenin yolu bilgi toplumu olmaktan geçmektedir. Bilginin yolu ise kâinat ayetlerini ve vahyedilen ayetleri okumaktan geçmektedir. Bazı Müfessirler sûrenin başındaki birinci “oku” emrini önce kendin için ve kendini okumak şeklinde ikinci “oku” emrini ise “insanlara tebliğ için, anlatmak ve duyurmak için okumak” şeklinde olduğunu ifade etmişlerdir.²³⁷

Üçüncü ayette iki defa “ikra” iki defa da “alleme” ifadesi kullanılmıştır. Bu, sûrenin ana temasının “öğrenmek ve öğretmek” olduğunu ifade eder. Okuma eylemi ise kalem ile desteklenmiştir. Bu, eğitimin iki aktivitesini yani okuma ve yazmayı nitelemektedir. Diğer yandan “ikra/oku” ifadesi bilgidен insanın bizzat yararlanması “alleme/öğretme” ise öğrendiğini başkalarına öğretme, başka insanlara da faydalı olmayı gösterir. Başkalarına faydalı olmak isteyen okuduğunu kalemle destekler bunun için yazar. Yazar kişinin sadece kendisi faydalanmaz bütün insanlık faydalanır. Sûrenin en başında “kalem” kelimesinin kullanılması Kur’an’ın kaleme alınacağını, yazılıp, belgeleneceğini de ima etmektedir.

Üçüncü ayetin sonunda “el-Ekrem” sıfatı kullanılmıştır. Bu, Allah’ın “kullarına karşı çok cömert olduğunu” ifade eder. Bu, ilim öğreten insanlarda bulunması gereken en büyük haslet olabilir. Eğitimciler, din adamları ve tebliğciler muhataplarına karşı cömert olmalı, devamlı yiyen/alan değil yediren ve veren olmalıdır şeklinde bir yaklaşım makul görülebilir.

²³⁶ Okuyan, *Kur’an Tefsiri*, 30/53.

²³⁷ er-Râzî, *et-Tefsîrû'l-Kebîr*, 32/218.

Dördüncü ayette geçen “kalem” hakkında Katâde’nin (ö. 117/735) “*Yüce Allah’ın insana bahşettiği en büyük nimetlerden birisidir. Kalem olmadan ne din ayakta durabilir ne de rahat bir geçim sağlanabilir*” dediği rivayet edilir.²³⁸ Kalem bir avcı gibi ilimleri avlar ve çağlar boyu ölümsüzleştirir. Kalem konuşamaz ama doğudan batıya, kuzeyden güneye bütün cihana ilmi duyurur, ulaştırır ve konuşturur. Dil kalemin yerini tutamasa da kalem, dilin yerini tutar.²³⁹

Medeniyetler kalemle ayakta durur, insan cehalet bataklığından ancak kalem sayesinde kurtulabilir. Bu yorumlardan yola çıkarak; Müslüman toplumlar ve nesiller modern kalem aletlerini bilmeli, tanımalı ve kullanmalıdır denilebilir. Çünkü kalem her devirde değişebilir. Bir zamanlar kartal tüyleri kalem sayılırken, şimdilerde bilgisayardan, telefon ve tablete, ilerde yeni icat ve teknolojik aletlerle her türlü bilgiyi kaydetme ve yayma aracını kapsamaktadır. Bu, Müslümanların üretken ve çalışkan olmaları gerektiğini teknolojiyi aktif bir şekilde kullanmaları gerektiğini de öğretmektedir.²⁴⁰

Beşinci ayette Allah’ın “*insana bilmediğini öğrettiği*”²⁴¹ vurgulanmıştır. Bu ifade her insana haddini bildiren bir ifadedir. Allah’ın yardımı ve ihsanı olmadan insanın kendi başına öğrenemeyeceği ifade edilmiştir. Bu ifade aynı zamanda vahye işaret etmektedir. Eğer Allah insanları muhatap kabul edip vahyini dolayısıyla ilmini indirmeseydi hiçbir insan ne yaratıcısını ne dünya ilimlerini ne de kendisini bekleyen akıbeti öğrenemeyecekti. Bu bağlamda var olan bütün ilimlerin ana kaynağı alemlerin yaratıcısı olan yüce Allah’tır.

Sonuç olarak Alak sûresinin ilk ayetleri, tebliğde ilk adımın okuma bilinci üzerinden muhatapın bilgi seviyesini artırmak olduğunu ortaya koymaktadır. Bilgi seviyesi arttıkça fert ve toplumlarda var olan cehaletin karanlıkları dağılarak yerini aydınlığa bırakacaktır. Metlûv ayetleri okumaya başlayan bir insan okudukça hem yaratıcısını hem kendisini hem de hayatın amacını ve gayesini öğrenecektir. Bu okuyuş insanı sorumlu ve duyarlı hale getirerek her alanda araştırmaya ve üretmeye sevk edecek ve insan, vahyin istediği seviyeye ulaşacaktır.

²³⁸ Suyûtî, *ed-Durru’l-Mensûr fi’t-Tefsîr bi’l-Me’sûr*, 8/563.

²³⁹ er-Râzî, *et-Tefsîrü’l-Kebîr*, 32/218.

²⁴⁰ Karaman vd., *Kur’an Yolu*, 5/655.

²⁴¹ el-Alak 96/5.

2.2. Kalem Sûresi

Kalem sûresi, Şehristânî'nin Mukâtil b. Süleyman kanalıyla Hz. Ali'ye nispet ettiği kronolojik sıralamada ve Mısır heyetinin hazırladığı sıralamada Alak sûresinin hemen ardından ikinci sıraya yerleştirilmiştir. İbn Abbas'tan (ö. 687-88) gelen rivayete göre Kalem sûresi, Alak sûresinden hemen sonra indirilen ikinci sûredir.²⁴²

Hz. Osman'ın cem ettirdiği Mushaf sıralamasında altmış sekizinci sırada yer alan Kalem sûresinin ilk on altı ayeti Peygamberliğin ilk günlerinde nazil olmuştur.²⁴³ Bazı âlimlere göre ise Alak sûresinin ilk ayetlerinden sonra kalem sûresinin ilk yedi ayeti indirilmiştir. 17. Ayetten sûrenin sonuna kadar ki kısmın ise Medine'de indiğine dair rivayetler olmakla birlikte üslûp ve içeriği incelenince Mekke'de indiği anlaşılmaktadır.²⁴⁴

Kalem sûresi bazı hadislerde ve birçok tefsirde “Nûn sûresi” şeklinde zikredilmiş olduğu halde daha çok “kalem sûresi” adıyla yayılmış ve meşhur olmuştur. Sûre hicri dördüncü asırdan itibaren bu isimle zikredilmeye başlanmıştır. Bazı coğrafyalarda “Nûn” şeklinde yaygınlaşmışken bazı bölgelerde kalem şeklinde meşhur olmuştur.²⁴⁵

Bazı müfessirlere göre Alak sûresinin ilk ayetlerinden sonra vahiy bir müddet kesilmiş sonra da Müddessir sûresinin ilk ayetleri nazil olmuştur. Kalem sûresinin üçüncü ayetinin muhtevası göz önünde bulundurulunca sûrenin Alak sûresinin hemen ardından değil de Peygamberliğin ileri ki yıllarında indirildiğini gösterdiği ifade edilmiştir. Bu bağlamda kalem sûresi her ne kadar kronolojik nüzul sıralamalarında Alak sûresinin hemen ardına yerleştirilmiş olsa da sûrenin ikinci ayetinde Hz. Peygambere inkârcıların alay ve ithamlarına karşı teselli olarak cevaben “*Sen Rabbinin nimeti sayesinde deli veya cinlenmiş değilsin*”²⁴⁶ buyrulması ileriki yıllarda indiğini gösterir.

Alak sûresiyle birlikte sadece beş ayet indirilmişken vahyin ilk günlerinde gizli davet döneminde Peygamberlik işi henüz inkârcılar tarafından duyulmamışken böyle bir tesellinin yapılması Hz. Peygamberin mecnunluk ile itham edildiği bir dönemin akabinde yani üçüncü yıldan itibaren indiğini gösterebilir.

²⁴² Vehbe ez-Zuhaylî, *Tefsîru'l Munîr* (Beyrut: Daru'l-fikr, 1991), 29/43.

²⁴³ Kurtubi, *el-Cami li-Ahkami'l-Kur'an*, 18/222.

²⁴⁴ Karaman vd., *Kur'an Yolu*, 5/427.

²⁴⁵ Bigiyef, *Kur'an'ı Kerim'de İç Bütünlük Sûrelerin Tertibi ve Birbiriyle İlişkisi*, 49.

²⁴⁶ Okuyan, *Kur'an Tefsiri*, 29/68.

Kalem sûresinin vahyin ilk günlerinde değil de ileriki yıllarda indirildiğinin diğer bir göstergesi olarak tehdit ve dikkat çekme içeren hurûf-ı mukattaa harfî ve yemin ile başlaması sayılmıştır. Aynı zamanda Ebu Cehil ve Velîd b. Muğîre üzerinden inkâr psikolojisinin ve inkârcı kimliğin özelliklerinin çok sert bir üslupla eleştirilmesi ve cevap verilmesi de bir başka delil olarak gösterilmiştir. Diğer bir sebep olarak ta ahireti inkâr edenlerin Kur'an hakkında "eskilerin masalları" demesi gösterilmiştir. İnkârcıların bu sözü söyleyebilmeleri için ahiret konusunun işlenmesi lazımdır ki bu da açık davet döneminde gerçekleşmiştir.²⁴⁷

Üçüncü ayette Hz. Peygambere hitaben "senin için bitmez tükenmez bir mükâfat var" ifadesi nazil olan vahyi insanlara tebliğ etmesinin sonucunda iftira ve alaylara sabretmesinin karşılığı olabilir. Bu yorum söz konusu sûre ve ayetlerin zulüm, eziyet ve baskıların başladığı bir dönemde yani açıktan davetin başladığı üçüncü yıldan itibaren olduğunu desteklemektedir. Müfessirler sûrenin nüzul dönemi hakkında mana ve içeriği göz önünde bulundurdıkları için ihtilaf etseler de bu sûrenin ilk ayetlerinin Alak sûresinin hemen ardından nazil olduğu düşünülebilir.²⁴⁸

2.2.1. Kalem Sûresi 1-16. Ayetler

1-2: "Nûn. Kaleme ve yazdıklarına 1-2: مَا أَنْتَ بِنِعْمَةٍ رَبِّكَ بِمَجْنُونٍ ﴿٢﴾ ن وَالْقَلَمِ وَمَا يَسْطُرُونَ ﴿١﴾ yemin olsun ki sen Rabbinin lütfu ve ihsanı sayesinde mecnun değilsin."

3-4: "Muhakkak ki senin için bitip 3-4: وَإِنَّكَ لَعَلَى خُلُقٍ عَظِيمٍ ﴿٤﴾ وَإِنَّكَ لَأَجْرًا غَيْرَ مَمْنُونٍ ﴿٣﴾ tükenmeyecek bir mükafat vardır. Ve sen çok yüce bir ahlâka sahipsin."

5-6: "Aranızdan hanginizin meftun olduğunu 5-6: بِأَيُّكُمُ الْمُفْتُونُ ﴿٦﴾ فَسَتُبْصِرُ وَيُبْصِرُونَ ﴿٥﴾ yakında sen de göreceksin, onlar da görecekler."

7: "Şüphesiz Rabbin, yolundan 7: إِنَّ رَبَّكَ هُوَ أَعْلَمُ بِمَنْ ضَلَّ عَنْ سَبِيلِهِ وَهُوَ أَعْلَمُ بِالْمُهْتَدِينَ ﴿٧﴾ sapanı da hidayete ereni de en iyi bilendir."

8: "Öyleyse seni yalan sayanlara boyun eğme, taviz verme!" 8: فَلَا تُطِيعِ الْمُكَذِّبِينَ ﴿٨﴾

9: "Onlar isterler ki sen de taviz veresin onlar da taviz versinler" 9: وَكُذُّوا لَوْ تُدْهِنُ فَيُدْهِنُونَ ﴿٩﴾

10-14: "Sürekli yemin eden, aşağılık, devamlı kusur arayan, laf 10-14: عَنْثَلٍ بَعْدَ ذَلِكَ رَبِّهِ ﴿١٣﴾ مَنَاعٍ لِلْخَيْرِ مُعْتَدٍ أَثِيمٍ ﴿١٢﴾ هَمَزٍ مَشَاءٍ بَنِيمٍ ﴿١١﴾ وَلَا تُطِيعُ كُلَّ حَلَّافٍ مَهِينٍ ﴿١٠﴾ أَنْ كَانَ ذَا مَالٍ وَبَنِينَ ﴿١٤﴾

²⁴⁷ Ayhan, *Kur'an'ın Nüzul Sürecinde Vahyin İlk Yılına Tahlili*, 198.

²⁴⁸ Ünsal, *Erken Dönem Mekki Surelerin Muhteva Tahlili*, 84.

götürüp getiren, hayra mâni olan, saldırgan mütecaviz, günahkâr, kaba saba, soysuz, üstelikte karaktersiz kimselere, serveti ve çocukları var diye sakın boyun eğme.”

﴿١٥﴾ إِذَا تُتْلَىٰ عَلَيْهِ آيَاتُنَا قَالَ أَسَاطِيرُ الْأَوَّلِينَ ﴿١٥﴾ 15: “Böylelerine ayetlerimiz okununca ‘Eskilerin masalları!’ der.”

﴿١٦﴾ سَنَسِمْهُ عَلَى الْخُرْطُومِ ﴿١٦﴾ 16: “Yakında onun burnuna damga vuracağız!”²⁴⁹

2.2.2. Hurûf-ı mukattaa

Nüzul sırasına göre ilk defa Kalem sûresinin başında, toplamda ise yirmi dokuz sûrenin başında bulunan hurûf-ı mukattaa harfleriyle ilgili birçok yorum yapılmıştır. Bazı sûrelerde sadece tek harf şeklinde, bazılarında ise birden fazla harfin yan yana gelmesinden oluşan mukattaa/müteşabih harfler bir ayet veya ayetin bir bölümüdür. Manasını mutlak manada sadece Allah’ın bildiği bu harfler hakkında ilk dönem selef âlimleri genel olarak yorum yapmaktan kaçınmışlardır. Bazı kelimciler ve mutasavvıflar derin düşünce ve ilham sayesinde bu harflerin hikmetlerinin anlaşılabilirliğini iddia etmiş ve bazı yorumlar yapmışlardır. Bazı âlimler de “*ileride ayetlerimizi göstereceğiz*”²⁵⁰ ayetinden hareketle bugün olmasa da vakti gelince bu ayetlerin anlaşılabilirliğini ifade etmişlerdir. Sûre, nüzul sırası bağlamında kesik harflerle yani mukattaa ile başlayan ilk sûre olma özelliğini taşımaktadır.²⁵¹

Tefsirlerde hurûf-ı mukattaa harfleriyle ilgili birçok yorum olmakla beraber en tutarlı ve kapsayıcı olanı vahye hazırlık babında peygamberin uyarılmasıdır. Bazı âlimlere göre hurûf-ı mukattaa harfleri, manası olmayan veya manasını hiç kimsenin bilemeyeceği harflerdir. Bazı müfessirlere göre ise bu harfler meydan okuma harfleridir. Vahyin Allah’tan gelmediğini Hz. Muhammed’in kendisinin uydurduğunu söyleyen inkârcılara meydan okuyarak “Bu Kur’an Elif, Lam, Mim, Nûn” gibi harflerden oluşmaktadır “madem uydurma olduğunu iddia ediyorsunuz öyleyse bu harfleri yan yana dizerek sizde bu Kur’an gibi bir kitap ortaya koyun” demektir. Bazı yorumculara göre ise bu harfler dikkat çekmedir. Muhatabın bütün dikkat ve ilgisini vahye yoğunlaştırması için yirmi dokuz sûreye böyle başlanmıştır. Hurûf-ı mukattaa’dan hemen sonra genel olarak Kur’an’a dikkat çekilmiştir.²⁵²

²⁴⁹ *Kur’ân Yolu* (Erişim 19 Şubat 2024), el-Kalem 68/1-16.

²⁵⁰ Fussilet 41/53.

²⁵¹ Okuyan, *Kur’an Tefsiri*, 29/70.

²⁵² er-Râzî, *et-Tefsîrü’l-Kebîr*, 30/598.

Bütün mukattaa harfleri, başında bulundukları sûrenin ayrılmaz bir parçasıdır. Bunların müstakil birer ayet olup olmadıkları meselesine gelince bu konuda farklı yorumlar bulunmaktadır. Genelde tercih edilen görüş, “mukattaa harfleri müstakil bir ayet değildir, kendilerini takip eden ayetin bir parçasıdır” şeklinde ifade edilmektedir. Ancak âlimlerin bir kısmı, mukattaa harflerinin bazısını müstakil bir ayet, bazılarını da başında bulunduğu ayetin bir parçası kabul etmişlerdir. Mesela; Bakara sûresinin başındaki (elif-lam-mim) bir ayet olarak kabul edilirken, Kalem sûresinin başında yer alan “Nûn” harfî için bulunduğu ayetin bir parçası olduğunu söylerler. Mukattaa harflerinin anlamıyla ilgili görüşlerin iki noktada odaklaştığı görülür: Birincisi bu harfler, Kur’an’ın sırlarındandır. Bu sırrı ise mutlak manada sadece Allah bilebilir. Bundan dolayı bu harfler üzerinde durmak ve yorumlamaya çalışmak sakıncalıdır. Diğer yandan Hz. Peygamber’den de bu harflerin manalarını açıklayan sahih bir rivayet mevcut değildir. İkinci olarak ta Kur’an’da, insanların anlayamayacağı sözcüklerin yer alması söz konusu değildir. Bundan dolayı insanlar bilmese de mukattaa harflerinin elbette bir anlamı vardır. Mukattaa harfleriyle ilgili sonuç olarak şunları söyleyebiliriz; bu (kesik, ayırık) harfler, bir kelime gibi yazıldıkları halde, okurken tek tek (elif-lam-mim gibi) isimleriyle telaffuz edilir. İslam âlimlerinin ve müfessirlerin tamamı, mukattaa harflerinin müteşabihattan (anlamı kapalı olan sözcüklerden) olduğu konusunda görüş birliğine varmışlardır. Kalplerinde hastalık olan münafıklar fitne çıkarmak için sürekli bu ayetleri gündem edip bunların birer şifre veya kod olduğunu gündem etmektedirler. Eğer Allah isteseydi bu harflerin manasını da verebilirdi. Vermediğine göre Hz. Ebubekir’in görüşünden yola çıkarak “bu harflerin kitabın bir sırrı olduğunu” kabullenip manasını kitabın sahibine havale etmek en doğru yol olabilir.²⁵³

Sûrenin başında bulunan “Nûn” harfî hakkında birçok yorum yapılmıştır. Bunlardan bazıları şunlardır: Nûn sûrenin son kısmında anlatılan Hz. Yunus’tur.²⁵⁴ Nûn; balıktır. Nûn, kılıcın keskin ağzı manasına gelir dolayısıyla sûrenin başında kılıç ve kaleme yemin edilmektedir. Birisi ilmin, ötekisi de cihadın farziyetini ortaya koymaktadır. Nûn, divittir Allah divite ve kaleme yemin etmektedir.²⁵⁵

²⁵³ Nouman Ali Khan, *Bakara Sûresi 1-89. Ayetlerin Tefsiri*, çev. Ayşegül Gürleyen vd. (İstanbul: Genç Müslümanlar, 2020), 14.

²⁵⁴ Duman, *Beyânu’l Hak*, 84.

²⁵⁵ Kurtubi, *el-Cami li-Ahkami’l-Kur’an*, 18/224.

Buradaki kalemde murâd, kendisiyle Kur'an'ın yazıldığı kalemdir. Kur'an vahiy kâtiplerinin elleriyle yazılmıştır. Öyleyse bu husus Allah Resûlü'nün deli olmadığına açık bir delilidir. Bu kalem ya Levh-i Mahfuz, kâinatın kaderini ve hayat programını yazan kalemdir veya Levh-i Mahfuzun mübarek yazıcıları olan meleklerdir. Ya da hepimizin elindeki kalem ve çeşitleridir.²⁵⁶

“Nûn” ile kastedilen asıl mana ne olursa olsun; kesin olan, onun bilinen “Nûn” harfi oluşudur. Nûn, lafız yönünden açık; ama mana yönünden müteşabih, anlamının hiç kimse tarafından tam olarak bilinemeyeceği bir harftir. Müteşabih sözcüklerin gerçek anlamını da tam olarak sadece Allah bilir.²⁵⁷

2.2.3. Ayetlerin İzahı ve Verdiği Mesajlar

Alak sûresinde “okumak” bu sûrede de “okka, divit, kalem ve yazılanlara” dikkat çekilmesi manidardır. Allah'ın eğitim ve öğretime, ilim ve irfanın gelişmesine verdiği önem tekrar tekrar işlenmiştir. Bu, insanlığın kurtuluşunun okumada, yazmada, ilimde ve tefekkürde olduğuna vurgu sayılabilir.²⁵⁸

Sûrenin yazı yazma aracı olan kaleme ve okuma aracı olan yazıya dikkat çekerek başlaması bu sûrenin Alak sûresinden hemen sonra indiğini gösteren bir delil sayılabilir. Demek ki vahyedilen Kur'an, önce okunmalı, sonra ayet ayet, satır satır yazılıp insanları her çağda doğru yola sevk eden ilahi bir kitap haline gelmelidir. “Oku!” diyen bir sesin hemen ardından bu ayette, “kalem ve yazdıklarına” vurgu yapılarak okumadan yazılamayacağı; okuyup yazmadan da ilme ulaşamayacağı mesajı verilmek istenmiş olabilir. Bir rivayete göre “Allah'ın ilk yarattığı şey kalemdir. Allah kaleme “yaz” buyurdu. Kalem “Neyi yazayım ya Rabbi?” dedi. Allah “kıyamete kadar gerçekleşecek her şeyi yaz!” buyurdu.²⁵⁹

Kalem, üçüncü şahsı ikinci şahıs yerine koyar. Bu sebeple insan dil ile yakınına anlatabildiği istek ve maksadını kalem ile uzağa da anlatabilir. Kalemler bu mânânın intikalinin zaman ve mekân ötesine taşırılması öğretilmiştir. Kalem görünmeyenle görünen arasında bir elçidir. Görünmeyen bilgi, düşünce ve histir görünen ise yazıdır. Bu yönüyle kalem görünmeyen âlemin mesajını görünen âleme taşır.²⁶⁰

²⁵⁶ el-Câbirî, *Fehmu'l Kur'an*, 1/212.

²⁵⁷ Âl-i İmrân 3/7.

²⁵⁸ Duman, *Beyânu'l Hak*, 1/85.

²⁵⁹ Ebû İsmâ Muhammed b. İsmâ b. Sevre et-Tirmizî, *Sünen-i Tirmizî* (Mısır: Şirket-i Mektebe, 1975), 4/457.

²⁶⁰ Suyûtî, *ed-Durru'l-Mensûr fi't-Tefsîr bi'l-Me'sûr*, 14/563.

İkinci ayette geçen “nimet” kelimesi, “iyilik, bağış, ihsan, maddi ve manevi lütuf” gibi anlamlara gelir. Bu ayetteki nimetten maksat, genelde bütün ilahi lütuf ve bağışlardır. Buna “akıl, peygamberlik, cesaret, erdem ve güzel ahlak gibi bütün üstün değerler” dâhildir. Üçüncü ayette geçen mecnun sözcüğü ise, “örtmek, kararmak, gizlemek ve aklı zail olmak” gibi anlamlara gelmektedir. Bu sözcük, “cinlenmiş deli” anlamına da gelmektedir. Mecnûn kelimesi Türkçede genel olarak “deli” diye çevrilse de “aklı örtülü, aklını kullanmayan, cin musallat olmuş, aklı engellenmiş, akıl karışıklığından dolayı yapıp ettiği işlerde tutarsız davranan kişi” manalarına gelir.²⁶¹

Nitekim kendisine cin musallat olan kişi için “cünne fülân/ filan kişi cinlendi” lafzı kullanılmıştır.²⁶² İnkârcıların, Allah Resulüne “mecnun” demelerinin bir nedeni de Cahiliye döneminde kabullendikleri bir inançtan kaynaklanmaktaydı. Araplar, cinlerin gökyüzünde meleklerin arasında geçen konuşmaları dinleyip kulak hırsızlığı yaptıklarını, çaldıkları bu bilgileri de şair ve kâhin dostlarına fısıldadıklarını böylece bu iki sınıf insandan duyanı etkisi altına alan sihir gibi sözlerin ve şiirlerin sadır olduğuna inanırlardı. Hâlbuki vahiy nimetine sahip olan, Kur’an’la hareket eden, hareket noktası Allah’ın kitabı olan kişi hiçbir zaman deli/mecnun olamaz.²⁶³

İnkârcıların bu ithamlarına karşılık dördüncü ayette Hz. Peygamberin “*yüce bir ahlak üzere olduğu*” vurgulanmıştır. Mecnun ithamına ahlakı önce çıkararak cevap vermek “Sen sana yakıştırılan mecnunluk, şairlik ve kâhinlik gibi ithamların aksine, Allah’ın lütfuna ermiş, çok yüce ve üstün bir ahlaka sahipsin. İnsanlar için her yönünle bir örnek ve rehbersin” anlamında teselli dolu bir övgüdür.²⁶⁴

Âlûsî’nin (ö. 1854) ifadesiyle “güzel ahlâk sahibi olan dengesizlik ve akılsızlıktan uzak olur. Kötü ahlâk sahibi olan ise cünuna yakın olur”.²⁶⁵ Ayette geçen “huluk-i azîm” konusunda İbn Abbas “din” ifadesini kullanmaktadır. Atıyye ise “edep” anlamını tercih eder. Çünkü Resulullah’ın ahlâkı diniydi, dinin ortaya koyduğu ahlâktı. Peygamber olarak gönderiliş gayesi “*güzel ahlakı tamamlamak*

²⁶¹ Muhammed Tâhir b. Muhammed b. Muhammed Tûnusi İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve’t-Tenvîr* (Tunus: Daru’t-Tûnus, 1984), 29/60-70.

²⁶² Ebu’l-Kasım Hüseyin b. Muhammed Isfehanî, Rağıb, *Müfredatü Elfazı’l-Kur’an* (Dimeşk: Daru’l-Kalem, 1992), 106.

²⁶³ Muhammed İzzet Derveze, *Kur’an’a Göre Hz. Muhammed’in Hayatı*, çev. Mehmet Yolcu (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2011), 1/383-384.

²⁶⁴ Karaman vd., *Kur’an Yolu*, 5/425-435.

²⁶⁵ Şehâbuddîn Mahmûd b. Abdullâh el-Huseynî Âlûsî, *Rûhu’l-meânî fî tefsiri’l-Kur’âni’l-Azîm ve’s-Sebi’l-Mesânî* (Beyrût: Dâru’l-kutubi’l-ilmiyye, 1994), 17/30.

içindi.” Katâde güzel ahlakı “Onun ahlâkı Allah’ın emirlerine riayet etmesi, Allah’ın yasakladığı şeylerden uzak kalmasıdır” şeklinde anlamıştır.²⁶⁶

Bu ifadenin vahyin en başında vurgulanması belki de “güzel ahlakın olmadığı yerde din olmaz” öğretisini insanlığa duyurmaktı olabilir. Bu bağlamda Resulullah’ı anlamak İslam dinini, Allah’ın istediği hayat tarzını ve Kur’an’ı anlamaktır. Resulullah anlaşılmadan dinin de Kur’an’ın da anlaşılması mümkün değildir. Bir yönüyle inkârcıların “neden başkası değil de Muhammed Peygamber olarak seçildi” sorusunun cevabı bu ayettir. Ayetteki “hulk” kelimesi sözlükte “tabiat, karakter, davranış tarzı, hal ve huy” gibi anlamlara gelmektedir. “Hulk” kökünün çoğul şekli olan “ahlak”, insanın hür iradesiyle gerçekleştirdiği niyetli, bilinçli ve sürekli eylemlerini de ifade etmektedir.²⁶⁷

Bu sözcük çoğul olduğu halde, Türkçede tekil anlamda da kullanılagelmiştir. İnsanlar arası ilişki türlerinden en temel olanı, ahlaki ilişkidir. Bunun için “ahlak” sözcüğü, hem insanın iradeli ve istekli davranış şekillerini, hem de toplumun yaşayış tarzını dile getirir. Bu ayetteki “*hulukin azim*” ifadesi tüm insanlık için örnek alınacak güzel ahlakın zirvesi anlamına gelir. Ayrıca bu terkip, Kur’an ahlakı ve İslami yaşayış tarzı şeklinde de anlaşılabilir. Hz. Peygamber’in ahlakı Kur’an ahlakı idi. Çünkü Kur’an’daki ahlaki değerlerin hepsi onun hayatında yer almış; adeta o yaşayan bir Kur’an’dı. Yıllar sonra Hz. Âişe’nin Hz. Peygamber hakkında “*Onun ahlakı Kur’an’dı*” ifadesi söz konusu durumu doğrulamaktadır.²⁶⁸

Altıncı ayette geçen “meftun” kelimesi “sapık, fitneye uğramış olan, şeytan, mecnun, muazzep” gibi anlamlara gelmektedir. Yani “hak yoldan sapmış, azabı hak etmiş olanı yakında göreceksiniz” demektir. Nitekim Bedir savaşında azaba uğrayarak bunu görmüşlerdir.²⁶⁹

Yedinci ayette, Allah’ın ilmiyle her şeyi kuşattığına, ilminin kesinliğine ve değişmezliğine vurgu yapılmaktadır. Bu vurgunun amacı insanı uyarmak, insan aklına ve iradesine doğru istikameti gösterip onu iyi davranışa yöneltmektir. Dalalet, vahye ve akla aykırı bir şekilde doğru yoldan sapmayı, istikameti kaybetmeyi ifade eder. İslam’a göre dalalet, vahiy kaynaklı hak dinden sapmak ve ondan mahrum

²⁶⁶ Kurtubi, *el-Cami li-Ahkami’l-Kur’an*, 18/230.

²⁶⁷ er-Râzî, *et-Tefsîrû’l-Kebîr*, 30/600.

²⁶⁸ Ebû Zekeriyâ Muhyiddin b. Şerif en-Nevevî, *Riyâzü’s-Sâlihîn* (Beyrut: Daru İbn Kesir, 2012), 514.

²⁶⁹ er-Râzî, *et-Tefsîrû’l-Kebîr*, 30/601.

kalmaktır. Ayette geçen sebil kelimesi “açık yol, hedefe ulaştıran yol” anlamlarına gelir. Ayrıca sebil sözcüğü, “kendisinde şüphe olmayan, hüccete dayanan kolay ve hak yol” gibi anlamlar da taşımaktadır. İnsanı iyiye veya kötüye ulaştıran açık yola da “sebil” denir. Allah’ın yolu, O’nun insanları çağırdığı hidayet yoludur.²⁷⁰

Sekizinci ayette “*yalanlayanlara tabi olma*” şeklindeki ifade “yalancılardan tekliflerini kabul etme, uzlaşma taleplerine aldırma/kabullenme, alay ve zulümlerini umursama” gibi manalara gelmektedir. Dolayısıyla Müslümanlara hayat hakkı tanımayan yalancılara uymamayı, onların arzu ve heveslerine alet olmamayı öğütlemektedir. Şu hâlde mümin, uyanık ve samimi olmalı, hakkı yalanlayan inkârcılara uymamalı, onların yalanlarına ve istedikleri tavize kanmamalıdır. Düşmanlık güderek İslam’a aktif biçimde muhalefet edenlere karşı da tavizsiz davranmalıdır. Dokuzuncu ayette “*Onlar seninle uzlaşmayı isterler*” ifadesi Hz. Peygambere önceden yapılmış bir uyarıdır. Bu ayetle ileriki süreçte uzlaşma ve taviz tekliflerine karşı nasıl davranması gerektiği öğretilmektedir. Nitekim ileriki yıllarda müşriklerin “*bir sene biz sana tabi olalım bir yıl sen putlarımıza tap, sen bizim ilahlarımıza saygılı ol, biz de seninkine saygılı davranalım*” şeklinde tekliflerinin önü için en başından kesilmiş olmaktadır. Böyle bir durumda onların kaybedecekleri hiçbir şey yoktu çünkü zaten yüzlerce ilahları vardı. Bu ayet batıla yağcılık yaparak hakkın adamı olunamayacağı mesajını da vermektedir. Şuurlu bir mümin, İslam’ın ilkelerinden taviz vermemeli ve inkârcıların özlemlerine yağ sürmemelidir. Çünkü hak pahalıdır ve ilk tavizde değerini kaybeder. Hak ile batıl arasında sadece batıl vardır. Eğer hak batıla bir adım meylederse hak olma özelliğini yitirir.²⁷¹

Bu ayetlerin nazil olduğu Peygamberliğin birinci yılında dünyaya dışarıdan biri gelse ve kötü ahlakın en kötü örneklerini görmek istiyorum deseydi herhalde ona gösterilecek yerlerden birisi Mekke olurdu. Zira onuncu ayetten itibaren Müslüman toplumunda olmaması gereken olumsuz ahlak özellikleri sıralanmaktadır. Sayılan özellikler o günün Mekke’sinde her tarafa yayılmıştı. Bu kötü özellikler karşısında dava sahibi bir Müslümanın yumuşaklık gösterip taviz vermesi düşünülemezdi. Rivayetlere göre bu ayetler, müşriklerin ileri gelenlerinden Velid b. Muğire (ö. 622) hakkında indirilmiştir. Ama bahsedilen özellikler sadece adı geçen şahıslara özel

²⁷⁰ Fahrettin Yıldız, “Kalem Süresi Tefsiri”, *Daru’l Kitap İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 29 Şubat 2024).

²⁷¹ Said Havva, *el-Esas fit-Tefsir*, çev. Beşir Eryarsoy (İstanbul: Şamil Yayınları, 1992), 15/258.

değildir. Kıyamete kadar bu özelliklere sahip olan, vahyin çağrısına karşı çıkan ve ona savaş açan herkese şamildir.

Onuncu ayette bahsedilen “hallâf” çok yemin eden, dilini yemine alıştırmış olan, herkesle anlaşılan ve taviz veren anlamlarına gelmektedir. “Mehîn” ise “süflî düşünen, rey ve düşüncesi düşük, değersiz, her fenalığa sürüklenen, her adiliğe meyleden kimse” demektir.²⁷²

On birinci ayette bahsedilen “hemmaz” insanlara tepeden bakan, ta’n eden, iğneleyen, zemmeden, gıybet eden gammazlayan ve eziyet eden kimse demektir. “Meşşa’ bi nemîm” ise nemîmeyle yürüyen, insanların sözlerini alıp diğerlerine götüren, yalan sözler gezdiren, koğuculukla gezen, boşboğazlık eden, kendisini ilgilendirmeyen şeylerin peşinde hayatını sürdüren kişi demektir.²⁷³

On ikinci ayette bahsedilen “mennain lil hayr” ifadesi hakkında İbn Abbas “çocuğunu ve aşiretini İslâm’dan alıkoyan, engelleyen” tanımını yapmıştır. Ayet özelde Velid b. Muğîre hakkındadır. Çünkü onun on tane oğlu vardı. Hem oğullarına hem de arkadaş ve dostlarına “hanginiz Muhammed’in yoluna uyarsa bilsin ki kesinlikle, onun hakkında iyi zanda bulunmam ve ona maddi boykot uygulamam” dediği nakledilmiştir. Aynı ayette geçen “Mu’tedin” ifadesi mütecaviz, zulümkâr, haddi aşan, hakkına razı olmayan ve zulmeden demektir. “Esîm” kelimesi ise vebal yüklü, gûnahtan çekinmeyen, günahlara karşı cesur davranan demektir.²⁷⁴

On üçüncü ayette bahsedilen “Utullin” kelimesi zorba, kaba-saba, saygısız, haşin, hayâsız, kavgacı, şerri çok ve katı kalpli manalarına gelmektedir.²⁷⁵ “Zenîm” kelimesi ise babası bilinmeyen, veled-i zina, bir milletten olmadığı halde bir şekilde onlara yamanmış olan, fenalıklarla mimli, tescilli, haksızlık yapmaktan ve zarar vermekten utanmayan, karaktersiz, fitratı bozulmuş, insanlığını yitirmiş ve soysuz manalarına gelmektedir.²⁷⁶

On dördüncü ayette güç ve servete güvenip kişisel çıkar kaygısıyla doğruluktan sapmanın; güç ve serveti doğruluğun ve dürüstlüğün göstergesi saymanın yanlışlığına değinilmektedir. Ayette geçen “mal” sözcüğü “kapitalist, dünyevi servet ve zenginlik” demektir. “Benin” sözcüğü ise çocuk ve oğullar anlamına gelmektedir.

²⁷² Kurtubi, *el-Cami li-Ahkami'l-Kur'an*, 18/230.

²⁷³ M. Hamdi Yazır Elmalılı, *Hak Dini Ku'ran Dili* (İstanbul: Azim Yayınları, 1992), 8/265.

²⁷⁴ Kurtubi, *el-Cami li-Ahkami'l-Kur'an*, 18/231.

²⁷⁵ er-Râzî, *et-Tefsîrû'l-Kebîr*, 30/605.

²⁷⁶ Karaman vd., *Kur'an Yolu*, 5/430.

Velid b. Muğire'nin övündüğü on tane oğlu vardı. Parası ve oğulları çok olduğu için yenilmez ve dokunulmaz olduğunu düşünüyordu.²⁷⁷

On beşinci ayette, zenginliğine ve etkinliğine güvenip Allah'ın mesajlarını, “eskilerin masalları” olarak niteleyen insan tipi ortaya konulmaktadır. Burada, Allah'ın ayetlerini küçümseyen belli bir zihniyetin fotoğrafı ortaya konulmaktadır. Bu zihniyete göre dünyada güç ve servete sahip olmak, ilerici ve erdemli olmanın göstergesidir. Dindar olmak ise gericilik ve çağdışılık yani eskilerin masallarına tabi olmaktır. Çağdaş düşünce ve yaşam saplantısı içinde Allah inancını veya İslami hayat tarzını reddedenler de bugün benzer söylemlerini devam ettirmektedirler. Zaten bu sayılan kötü ahlak özellikleri de mal ve servetle ilişkisini Allah'ın istediği gibi ayarlayamamanın bir sonucudur. Sahip olduğu imkân ve zenginlikler bir kişiyi azgınlaştırmışsa kendini müstağni görür ve Kur'an'a “eskilerin masalları” gözüyle bakar. Müşriklerin en büyük itirazı putların reddedilmesi, tevhid üzere yaşama söylemi ve ahiret gerçeğini dile getiren ifadelerdi. Bu yüzden onlar Kur'an'a, “eskilerin masalları” isnadıyla karşı çıkıyorlardı. Kur'an'ın tamamında dokuz kez geçen bu terkinin, genelde ahiret gerçeğini dile getiren ayetler bağlamında yer alması, değinilen tespiti doğrulamaktadır.²⁷⁸

On altıncı ayette, günaha yenik düşüp dünya hayatında Müslümanca yaşayamayan insan tipinin azabı hak ettiği belirtilir. İnkâr ve isyan içinde yaşayanların zillet içinde olacağı ve damgalanacağı uyarısında bulunulur. “Biz, onu hortumundan burnundan damgalayacağız” manasına gelen bu ayet, mecazi bir anlam taşır. Çünkü ayetteki “hortum” sözcüğü, kibirli insanın burnundan kinayedir. Aynı zamanda hortum fillerin özelliğidir. Burnuna demeyip de hortumuna denmesiyle inkârcıların burunlarının kırılacağı, burunlarının sürtüleceği; onların zelil ve hakir duruma düşürölüp aşağılanacakları dile getirilmiştir.²⁷⁹

Biz yakında onun burnunu damgalayacağız âyet-i hakkında “Biz yakında kılıçla onun burnunu koparacağız ve yaşadığı sürece bu onda bir iz şeklinde kalacaktır” denilmiştir. Bu görüşte olan Abdullah b. Abbas “âyetin haber verdiği bu özellikteki insanların, Bedir savaşında burunları kesildi” demiştir.²⁸⁰

²⁷⁷ er-Râzî, *et-Tefsîrû 'l-Kebîr*, 30/605-607.

²⁷⁸ Yıldız, “Kalem Süresi Tefsiri”.

²⁷⁹ Duman, *Beyânü 'l Hak*, 86.

²⁸⁰ Taberî, *Camîu 'l-Beyan an Te'vili 'l-Kuran*, 23/169.

Sonuç olarak kalem sûresinin ilk ayetleri, tebliğde muhataba ilk öğretilecek konulardan birisinin bütün engellemelere ve zorluklara rağmen ilim ve bilim konusunda pes etmemesi gerektiği bilincidir denilebilir. Özellikle her devirde değişen teknolojik ilim aletleri konusunda genç nesillerin küfür dünyasına köle olmama adına daha fazla gayret etmesi gerektiğine dikkat çekilmektedir. Diğer yandan ilmin artması insanı kötü hasletlerden uzaklaştırmalı ve ahlaken yüce seviyelere çıkarmalıdır. Nimet arttıkça kibri artan, imkanları geliştikçe azgınlaşan fert ve toplumların helakinin kaçınılmaz olduğu bilinci verilmektedir.

2.3. Müzzemmil Sûresi

Müzzemmil sûresi, Şehristânî'nin Mukâtil b. Süleyman kanalıyla Hz. Ali'ye nispet ettiği kronolojik sıralamada ve Mısır heyetinin hazırladığı sıralamada Alak ve Kalem sûresinin hemen ardından üçüncü sıraya yerleştirilmiştir. Müzzemmil sûresi cem edilen ve çoğaltılan resmi Mushaf'ta yetmiş üçüncü sıradadır. Sûre, ismini ilk ayette geçen "Müzzemmil" kelimesinden almıştır, tamamı yirmi âyettir. Kaynaklara ve sûrenin konu içeriğine bakılınca Müzzemmil sûresinin üç aşamada nazil olduğu söylenmiştir. Sûrenin birinci bölümü (1-9. Ayetler) Kalem sûresinin ilk on altı ayetinin hemen ardından nazil olmuştur. İkinci aşama (10-19. Ayetler) ikinci yılda, üçüncü aşamada ise sûrenin yirminci ayeti nazil olmuştur. Hz. Âişe'nin (ö. 678) onuncu ayetle ilgili "Bu âyetler indikten sonra çok geçmeden Bedir savaşı meydana geldi ve inkârcılar daha dünyadayken yaptıklarının cezasını buldular" şeklindeki ifadesi sûrenin üç farklı zaman diliminde indiğini desteklemektedir.²⁸¹

Bazı müfessirler bu sûrenin Müddessir sûresinden sonra indiğini, dolayısıyla nüzul sırasında dördüncü sırada yer alması gerektiğini savunmuşlardır.²⁸² Bu sûre Basralılara göre 19 âyet, Şamlılara göre 18 âyet,²⁸³ Kufiyyûna göre ise 20 âyettir.²⁸⁴ Müzzemmil sûresinin ilk ayetlerinin alâk sûresinden hemen sonra 10, 11 ve 20. âyetlerinin Medine'de diğer ayetlerin ise açık davetten sonra indirildiğine dair görüşler de bulunmaktadır.²⁸⁵

Bazı klasik tefsir kaynaklarında sûrenin tümüyle Medenî olduğuna dair rivayetlerde bulunmaktadır. Bu rivayetlerin temelinde Hz. Âişe'nin, "Resulullah, 'ya

²⁸¹ Taberî, *Camîu'l-Beyan an Te'vili'l-Kuran*, 23/690.

²⁸² Karaman vd., *Kur'an Yolu*, 5/482.

²⁸³ en-Nesefî, *Medârikü't Tenzil ve Hakaiku't Te'vil*, 10/431.

²⁸⁴ Ebü'l-Hasen Mukâtil b. Süleyman b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî, *Tefsiru Mukâtil b. Süleyman* (Beyrut: Daru İhya Turasi, 2001), 4/471.

²⁸⁵ Toptaş, *Kur'an-ı Kerim Şifa Tefsiri*, 8/89-90.

eyyühe'l-müzzemmil' hitabına muhatap olduğunda üzerinde yün bir örtü vardı. Bu örtünün bir kısmı da benim üzerimde örtülüydü” şeklindeki rivayettir. Hz. Peygamber Hz. Âişe ile Medine’de evlendiği için sûrenin Medenî olması gerekir.²⁸⁶ Câbirî ise Fehmü'l Kur'an adlı eserinde buna itiraz ederek sûrenin tarihinin hicretten birkaç yıl önceki dönem olması gerektiğini söylemektedir.²⁸⁷

Nüzul sebebi ile ilgili nakledilen şu rivayet meşhurdur; “Hz. Peygamber (as) bir defasında Hira’dan aşağı inerken vahiy meleği Cebrail’i aslı sûretinde kürsi üzerinde görür ve dehşete kapılır. Hızla evine gelir titrer bir vaziyette “beni örtün, beni örtün” der. Eşi Hz. Hatice hemen üzerini örter ve sakinleşmesini bekler. İşte bu sırada Müzzemmil sûresinin ilk âyetleri nazil olur.”²⁸⁸

Hz. Hatice’nin bu tavrı dikkat çekici bir psikolojik müdahaledir. Zira eşinin bu durumu karşısında soğukkanlı bir şekilde davranması, onu sıkıştırmaması, konuşturmaya çalışmaması sakinleşmesini beklemesi tebliğ sürecinde olağanüstü durumlarda davranış kontrolünün nasıl olması gerektiğini de öğretmektedir.

2.3.1. Müzzemmil Sûresi 1-9. Ayetler

(۱) يَا أَيُّهَا الْمَرْءُ 1: “Ey örtüye bürünüp yatan!”

2-4: “Gecenin bir kısmı dışında kalk! Gecenin yarısında veya ondan önce ya da yarısından sonra. Kur'an'ı da tertil üzere oku.”

(۵) 5: “Şüphe yok ki biz sana, ağır bir söz vahyedeceğiz.”

(۶) 6: “Muhakkak gece vakti etki açısından daha uygun ve sözün inşası/zihne yerleşmesi bakımından daha elverişlidir.”

(۷) 7: “Senin için gündüz vakti yoğun bir koşuşturma vardır.”

(۸) 8: “Rabbini adını zikret ve bütün benliğine ona yönel”

(۹) 9: “Doğunun da batının da rabbi O’dur. O’ndan başka ilah yoktur. Öyleyse sadece O’na tevekkül et.”²⁸⁹

²⁸⁶ Kurtubi, *el-Cami li-Ahkami'l-Kur'an*, 19/32.

²⁸⁷ el-Câbirî, *Fehmu'l Kur'an*, 2/314-315.

²⁸⁸ ez-Zuhaylî, *Tefsîru'l Munîr*, 29/191.

²⁸⁹ *Kur'an Yolu* (Erişim 17 Mart 2024), el-Müzzemmil 73/1-9.

2.3.2. Ayetlerin İzahı ve Verdiği Mesajlar

İlk ayette geçen Müzzemmil kelimesine genel olarak meallerde “*ey örtüsüne bürünen*” anlamı verilmiştir. Ancak sözlüklerde bu kelimeye “dost, arkadaş, yoldaş, meslektaş, aynı ortamı paylaşan” gibi anlamlar da verilmektedir. Kelimenin sözlük anlamı ve Hz. Peygamber’in üslendiği görev dikkate alındığında “Bir şeyi yüklenmek, bir şeye bürünmek, Peygamberliğe, Kur’an’a ya da elbisesine sarılmak, elbisesiyle gizlenmek, yorganın altına girmek” gibi manalar da verilebilir.²⁹⁰

Bu sözlerle Allah, elçi olarak seçtiği habibine bulunduğu hal üzerinden latifede bulunmuş olabilir. Tıpkı daha sonraları Hz. Peygamberin amcasının oğlu Hz. Ali’ye “Ey Ebu Turâb” demesi gibi mecaz ifade olabilir.²⁹¹

Müzzemmil kelimesi “örtüsüne bürünen, kendi kendine dalıp düşünen, köşesine çekilmiş yatan, omuzlarına dağların dayanamayacağı ağır bir yükü yüklenen veya peygamberlik elbisesi giyen, risalet yükünü yüklenen!” manalarına da gelmektedir.²⁹² Aynı şekilde Müzzemmil için “*Kur’an’a bürünen, uyumak için örtüsünü üzerine çeken, uykuya dalmış olan, kendi kendine dalıp düşünen*” anlamları da verilmiştir.²⁹³

Elbisesine “bürünen” şahsın Hz. Peygamber olduğu hususunda ittifak vardır. Müzzemmil ile köşesine çekilen, üstünde risalet elbisesi olan, Peygamberlik elbisesi giyen kişi Hz. Peygamberdir.²⁹⁴

Hz. Peygamber (as), geceleyin bir kadifeye bürünmüş yatıyordu. Onun bu hali, hoş görülmeyle kendisine nida edilerek “*Ey keçesine bürünen ve evinin bir köşesinde yatan kalk, kullukla meşgul ol!*” denildi.²⁹⁵ Ayet bu yönüyle Hz. Peygamberin, bu durumunun hoş görülmediğini, rahat ve sükûnu tercih eden, kendisine yüklenilen görevlerden kurtulmak isteyen birine benzetilmiş olabilir.²⁹⁶

Said b. Cübeyr (ö. 94/713), Kelbî (ö. 146/763), Ma’mer (ö. 209/824) ve Katâde bu ayeti “*Ey namaz kılmak için elbisesine bürünen Peygamber*” şeklinde anlamıştır. Yine Katâde şöyle demiştir; “Peygamber namaz için elbisesine bürünüp hazırlık

²⁹⁰ Gökkır, *Tarihten Günümüze Kur’an’a Yaklaşımlar*, 164.

²⁹¹ Duman, *Beyânü'l Hak*, 1/74.

²⁹² er-Râzî, *et-Tefsîrû'l-Kebîr*, 30/680.

²⁹³ Karaman vd., *Kur’an Yolu*, 5/485.

²⁹⁴ er-Râzî, *et-Tefsîrû'l-Kebîr*, 30/681.

²⁹⁵ er-Râzî, *et-Tefsîrû'l-Kebîr*, 30/682.

²⁹⁶ Sâbûnî, *Safvetü't Tefâsîr*, 3/440.

yapmıştı. O anda “*Ey elbisesine bürünen, ey ibadete hazırlanmış kişi*” hitabı geldi.²⁹⁷ Taberî de bundan sonra gelen ayetin namazı emretmesinden yola çıkarak bu görüşü tercih etmiştir.²⁹⁸

Bu ayetlerin günümüz insanına özellikle de tebliğci konumunda olan eğitimcilere, din adamlarına “üzerlerindeki örtüleri ve suni engelleri” atması gerektiğini söylediği düşünülebilir. Zira ümmeti Muhammed’in son üç asırdır kalkamayışının bir nedeni de üzerindeki suni yükler, ağırlıklar ve hakikati perdeleyen engeller olabilir.

Sûrenin ikinci ayeti “*Gecenin birazı hariç kalk, kıyam et*” şeklindedir. Bilindiği üzere gecenin sınırı güneşin batışından tan yerinin ağarmasına kadar devam eder. Kalkmak ise namaz için uykuyu terk etmek demektir.²⁹⁹ Bu bağlamda mana “Ey Peygamber! Hem gece namazı için hem de seni bekleyen büyük görev için kalk hazırlık yap seni bekleyen büyük görev için çalış, yorul. Büyük mücadele için sıkıntı ve eziyetlere katlanmak için ayağa kalk. Kalk, uyku ve istirahat zamanı geride kaldı, rahatlık devri bitti, yatma zamanı geçti. Kalk ve bu görev için hazırlan, onun gerektirdiği eğitimden geç” şeklinde değerlendirilebilir.³⁰⁰

Kalkmak, dirilmek ve diriltmek isteyen bir insanın önce kendisini diriltmesi gerekir. Bunun için de samimi olup bu işi içselleştirmesi, iradesine ve nefesine söz geçirmesi, kendisini ikna edip inanması gerekir. Bugün ümmeti Muhammed’in ayağa kalkamayışının en önemli sebeplerinden biri de davayı sadece dilde bırakmak, eyleme dökmemek olabilir. Bu bağlamda sabah namazına kalkmayan bir Müslümanın diğer Müslümanları kaldırmaya çalışması da eksiz ve çelişkili olarak değerlendirilebilir.

Vahiy ağır bir sözdür. Yüğü ağır olanın yüreği güçlü ve sağlam olmalıdır. Yüğü ağır olanın bilinci, imanı, aklı, hayata bakışı kavi olmalıdır. Ayetin ifadesiyle bunun ilacının gecenin karanlığında gizli olduğu ortaya çıkmaktadır. Buradan yola çıkarak boşalmış bir akü nasıl şarj yaptırılıyorsa Müslümanın şarjı gece ibadetidir denilebilir.

²⁹⁷ Ali Arslan, *Büyük Kur'an Tefsiri* (İstanbul: Arslan Yayınları, 1995), 15/315-316.

²⁹⁸ Taberî, *Camî'ü'l-Beyan an Te'vîli'l-Kuran*, 23/691.

²⁹⁹ Kurtubi, *el-Cami li-Ahkami'l-Kur'an*, 19/35.

³⁰⁰ Seyyid Kutub, *Fî Zilâli'l-Kur'ân* (Kahire: Daru's-Şuruk, 2018), 5/3744.

Üçüncü ve dördüncü ayette “*gecenin yarısında veya ondan önce ya da yarısından sonra*” şeklinde miktar belirlenerek adeta ölçülü ve dengeli ibadet anlayışının temeli atılmıştır. Gece kıyamında yapılması gereken en önemli şey Kur’an ile beraber olmaktır. Dördüncü ayette “*Kur’an’ı tertil üzere oku!*” Buyurulmaktadır. Mücâhid (ö. 103/721), tertil hakkında şu yorumu yapmıştır: “*İnsanlar arasında Allah’ın en çok sevdiği Kur’an okuyucuları onu okurken en çok akledenlerdir.*” Bu bağlamda tertil “akletmek” demektir.³⁰¹

Sözlük anlamı olarak tertil: “dizmek, sıralamak, inciye estetik bir görüntü içinde ipliğe dizmek, sözü en güzel üslup ile söylemek, Kur’an’ı acele etmeden tane tane anlayarak okumak” demektir. Araplar seyrek dişlere bu ismi vermişlerdir. Buradan yola çıkarak tertil için; “Kur’an’ı okurken harflerin arasını ayırmak” şeklinde tanım yapılabilir.³⁰²

Bu bağlamda sözü yavaş yavaş ve tane tane söylemeye “*tertili kelam*” denmiştir. Tertili tecvit olarak anlayanlar da olmuştur. Tanım olarak ta “harfleri belli ede ede, vakfeleri koruya koruya, hareketleri de doyura doyura okumak sûretiyle ağır ağır tilavet etmektir” denilmiştir.³⁰³

İlk dönem müfessirler tertil’i “anlayarak ve tane tane, ağır ağır, acele etmeden, düşünce düşünce, özümseyerek, harflerin hakkını vererek, kurallarına uyarak, ne okuduğunu bilerek” okumak şeklinde anlamışlar ve şöyle demişlerdir “Allah’ın vahyettiği bu sözlerin incelikleri ve manası üzerinde iyice tefekkür edin. Kendinizi hükümlerini uygulama noktasında hesaba çekin. Kalbinizden onun anlamlarını kavramasını isteyin, ona yönelmekle sevinmeye bakın!”³⁰⁴

Kur’an’ın yirmi üç yılda indirilmesinin bir nedeni de bu okuyuş biçimini (tertil üzere vahyi okumayı) gerçekleştirmek olabilir. Zeccac’a göre Tertil: Kur’an’ı açık bir şekilde okumaktır. Kur’an’ı açık bir şekilde okumak ise, Kur’an hususunda acele etmekle olmaz. Aksine onun bütün harflerinin ortaya konulması ve o harflerin hakkının tastamam verilmesiyle gerçekleşir. Kur’an’ı hızlı okumak, kişinin onun

³⁰¹ Kurtubi, *el-Cami li-Ahkami’l-Kur’an*, 19/37.

³⁰² Erdoğan Baş, *Kur’an’ı Okuma-Okutma ve Anlama Üzerine* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2022), 88.

³⁰³ en-Nesefî, *Medâriku’t Tenzil ve Hakaiku’t Te’vil*, 3/555.

³⁰⁴ Kurtubi, *el-Cami li-Ahkami’l-Kur’an*, 19/36.

manalarına vukuf sağlayamadığını gösterir. Dolayısıyla tertilin maksadı kalbin huzuru ve marifetullahtır.³⁰⁵

Enes b. Mâlik (r.a) (ö. 93/711-12) konu ile ilgili şöyle demiştir: “Hz. Peygamber (sav) Kur’an okurken sesini gereği gibi uzatarak, harflerin hakkını vererek okurdu” sonra da ‘bismillâhi’r-rahmâni’r-rahîm’i okuyarak “Peygamber (sav) besmeledeki bismi’l-lâh’ın lâm’ını, er-Rahmân’ın mîm’ini ve er-Rahîm’in hâ’sını med ile (uzatarak) okudu” demiştir.³⁰⁶ Buradan yola çıkarak İbn Abbas “ara vermeden ve hızlı bir şekilde cümleleri sıralayarak değil, iki veya üç ayet okuduktan sonra durarak okuyun” demiştir.³⁰⁷

Bir adam Abdullah b. Mesud’a gelerek “Bu gece dört cüz okudum” demiştir. Abdullah b. Mesud ise “*desene şiir okudun*” diyerek eleştirmiş sonra da “Kur’an’ı şiir okur gibi hızlı hızlı okuyup geçmeyin. Harikaları karşısında durun ve onunla kalplerinizi harekete geçirin. Sizden hiçbirinizin amacı sûrenin sonuna gelmek olmasın”³⁰⁸ demiştir. Kur’an’ı hızlı okumak, kişinin onun manalarına vukuf sağlayamadığını gösterir. Tertilin maksadının, kalbin huzuru ve marifetullahın kemale ermesi olduğu aşikârdır. Buradan yola çıkarak gece kıyamında yapılacak en önemli ibadetlerden birisinin Kur’an’ı tertil ile okumak olduğu, gece kıyamı ve tertilin insanı kıvama getireceği söylenebilir.³⁰⁹

Beşinci ayette bahsedilen “*Biz sana sorumluluğu, ağır bir söz vahyedeceğiz*” ayeti hakkında Hasan Basri (ö. 110/728), bu ağırlığın Kur’an’ın hükümleriyle amel etmenin ağırlığı olduğunu söylemiştir. Mücâhid bu ağırlığın “*helâl ve haramlar*” olduğunu söylerken Katâde ise bu ağırlığın “*farzlar, hükümler, hudutlar ve cezalar*” olduğunu söylemiştir.³¹⁰

Bazı müfessirler ise ayete şu manayı vermişlerdir: “Biz sana Kur’an’ı vahyedeceğiz. O ağır bir sözdür. Kur’an’la amel etmek kolay değildir, ağırdır.”³¹¹ Başka bir görüşe göre “*Biz, sana ağır bir söz vahyedeceğiz*” ayeti farz kılınan gece namazı ile ilgilidir. Bu görüşe göre ayet “*Biz, gece namazını farz kılmak sûretiyle*

³⁰⁵ er-Râzî, *et-Tefsîrû’l-Kebîr*, 30/681.

³⁰⁶ el-Buhârî, *Sahih-i Buhârî*, 4/1925.

³⁰⁷ Suyûtî, *ed-Durru’l-Mensûr fî’t-Tefsîr bi’l-Me’sûr*, 8/315.

³⁰⁸ Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes’ûd el-Begavî, *Meâlimü’t-Tenzîl Fi Tefsiri’l Kur’an* (Şam: Dâru Tayyibe li’n-Neşri ve’t-Tevzî’, 1997), 8/251.

³⁰⁹ er-Râzî, *et-Tefsîrû’l-Kebîr*, 30/682.

³¹⁰ Taberî, *Camîu’l-Beyan an Te’vili’l-Kuran*, 23/693.

³¹¹ Arslan, *Büyük Kur’an Tefsiri*, 15/316-323.

senin üzerine taşınması ağır bir söz bırakacağız” demektir. Çünkü gece, uyumak ve dinlenmek içindir. Çoğunluğunu namaz kılmakla geçirmekle emrolunan bir kimsenin bunu yapabilmesi ancak nefse ağır bir yük yüklemesi ve şeytana karşı da gerekli mücadeleyi vermesi ile mümkündür, bundan dolayı bu emir kula ağır gelen bir emir olmaktadır.³¹²

Süddî (ö. 127/745) bu ağırlıktan maksatın “yücelik, şeref ve kerem sahibi olma” anlamında olduğunu söylerken, Ferrâ “hafif, değersiz, saçma sapan olmayan; aksine oturaklı söz” anlamında olduğunu belirtmiştir. Hasan Basri’ye göre ise bu ağırlık “Kur’an’ın kıyamet günü mizanda ağır gelmesidir.” Başka bir görüşe göre ise bu ağırlık “vahiy inerken ki ağırlıktır.” Nitekim Hz. Peygambere vahyin gelişi sorulunca çingirak sesi gibi gelen vahyin, en ağır şekil olduğunu ifade etmiştir. Hz. Âişe’nin ifadesiyle “Soğuk günde vahiy gelince Hz. Peygamberden ter boşandığını, deve üstünde vahiy gelince devenin bu ağırlığa dayanamayıp diz çöktüğünü haber verilmiştir.³¹³

Kur’an okunması ve anlaşılması da kolay bir kitaptır. Türkçede kullanılan “yükte hafif, paha da ağır” deymi bir yönüyle bunu ifade etmektedir. Buradan yola çıkarak Kur’an’ın kendisiyle hemhal olanları ağır, oturaklı ve hikmetli yapacağı söylenebilir. Zira ağırlıktan kastın Hz. Peygamberin bedenine ağır gelişinden ziyade “kıymet, paha, hikmet, etki” yönüyle ağır olduğu söylenebilir. Ayrıca bu ağırlık cahiliye insanları için de söylenmiş olabilir. Zira onlar ayetleri işittiklerinde ağır gelmekteydi.³¹⁴

Altıncı ayette “*daha tesirli*” diye tercüme edilen “*eşeddü vat’en*” ifadesi Abdullah b. Abbas, İbn Zeyd (ö. 386/996) ve Katâde’ye göre, “geceleyin ibadet etmek, gündüz ibadet etmekten daha sağlam ve kalp için daha iyi muhafaza edicidir.” demektir. Yani geceleyin ibadet eden, dünyevi meşguliyetlerden uzak kalarak kendisini tamamen ibadete verme imkânını bulur. Mücâhid ise “Geceleyin ibadet etmek, kalbin, kulağın ve gözün birlik içinde olmalarını daha iyi sağlar” şeklinde yorumlamıştır. İbn Kuteybe (ö. 276/889) ise “Geceleyin sesler dinler, hareketler sona

³¹² Kurtubi, *el-Cami li-Ahkami’l-Kur’an*, 19/37-38.

³¹³ Kurtubi, *el-Cami li-Ahkami’l-Kur’an*, 19/38.

³¹⁴ Duman, *Beyânu’l Hak*, 1/77.

erer, söz netleşir. Kişinin, duyup anlamasının arasına herhangi bir engel girmez” şeklinde izah etmiştir.³¹⁵

Âyette gece vaktinin sessizliği, tenhâlığı, karanlığı ve serinliği gibi özelliklerinden dolayı bu vakitlerin huzur ve sükûn içerisinde ibadetle meşgul olmak ve Kur’an okumak için gündüzden daha elverişli olduğu veya geceleyin kılınan namazın insanı manen yüceltmeye, Kur’an’ı anlayacak ve üzerinde düşünecek şekilde okumaya daha müsait hale getireceği bildirilmektedir.³¹⁶ Gece vakti, insanın kendi iç sesini dinlemesi için en müsait zamandır. Gecenin sükunetinde söz daha net söylenir ve işitilir. Gece vakitlerinde etraftaki lüzumsuz sesler kesildiğinden okuma, anlama, düşünme daha sağlam olur.³¹⁷

Buradan yola çıkarak “gece kıyam etmeyen gündüz nasıl ve neye göre yaşayacağını bilemez” denilebilir. Eski dönemlerde savaşlar ve mücadeleler gündüz vakti yapılır, gece vakti ise yaralar sarılır, hazırlık ve plan yapılırdı. Eski dönemlerden beri gece, cephane hazırlama ve durumu gözden geçirme zamanıdır. Bu öyle bir savaştır ki, ölünceye kadar bitmeyecek, tükenmeyecek bir savaştır. Dolayısıyla gündüz şeytan ve ordularına karşı savaşabilmek için gece bunun hazırlığı ve planlaması yapılmalıdır. Bu bağlamda tebliğcinin en büyük azığının gece hazırlığı olduğu söylenilebilir. Yedinci ayette geçen *sebhan tavilen* ifadesi “uzun bir yüzüş” demektir. Denizde yüzmek nasıl sürekli ve kesintisiz ise gündüz vakti de insanı sürekli alıkoyan, oyalayan meşgaleler vardır.³¹⁸

Yüzme işi devamlı olmazsa insanın boğulması kaçınılmazsa tesbihin sekteye uğraması da insanı manen ölüme götüren bir sebep olarak sayılabilir. Abdullah b. Abbas ve Katâde bu ayeti şu şekilde izah etmişlerdir. “Şüphesiz ki senin için gündüzün uzun bir boş zaman vardır. Geceleyin ibadet et. Gündüzün bu boş zamanında da uyursun.” İbn Zeyd ise şöyle izah etmiştir: “Şüphesiz ki senin, gündüzün ihtiyaçlarını karşılayan için uzun bir zamanın vardır. O halde geceni dinine ayır.” İbn Zeyd diyor ki: “Bu emir, gece namazının farz olduğu zamanda idi.

³¹⁵ er-Râzî, *et-Tefsîrû 'l-Kebîr*, 30/683.

³¹⁶ Karaman vd., *Kuran Yolu Tefsiri*, 5/408.

³¹⁷ İbrahim Oruç, *Vahiy Deryasından İnciler 114 Ayet/Mesaj* (İstanbul: Muarrib Yayınları, 2023), 49.

³¹⁸ Kurtubi, *el-Cami li-Ahkami 'l-Kur'an*, 19/39.

Sonra Allah, kullarına lütfederek bu namazı hafifletti. Daha sonra ise mecburi olmaktan çıkardı.³¹⁹

Bu ayetlerle özelde Hz. Peygambere genelde ise bütün ümmete; gündüz vakitlerinde maişet ve rızık temininin yanında, dini öğrenme ve öğretmenin yanında birçok meşguliyetlerinin olacağı, buna bağlı olarak bir koşuşturmacanın olacağı; bu sebeple Kur'an ile buluşma başta olmak üzere ibadetler için en elverişli zamanın gece vakti olduğu bildirilmiştir.³²⁰

Sekizinci ayetteki “Rabbinin adını an ve bütün gönlünle O’na yönel” ifadesiyle ilgili olarak Kuşeyrî (ö. 465/1072), “Allah’a tüm benliğimle yönel, her şeyle ilişkini kes ve sadece O’na rağbet et” anlamını vermektedir. Bu ayete Mâverdî “yaptığın işte Allah’ın rızasını gözet” anlamını vermektedir.³²¹ Elmalılı ise bu ayeti “yüzmekte olduğun dünya koşuşturmacaları kalbini istila etmesin. İbadetinde ve duanda kendini Allah’a ver” şeklinde izah etmiştir.³²²

Zikir; asla unutulmaması gereken, sürekli hatırdan canlı tutulması gereken şey manasına geldiğinden Allah’ı hatırlamamıza sebep olacak her şeye zikir denilebilir. İbadetler, Kur’an tilaveti, tesbih, ilim meclisinde bulunmak, kâinat ayetlerini okumak, düşünmek, dinlemek vs. zikir çeşitleri olarak sayılabilir.

“Tebettül” dünya ve içindekileri terk edip Allah katındakileri istemek demektir. Mücâhid “Tebettül” kavramını “putlardan, heykellerden ve Allah’tan başkasına ibadetten uzak kalmak” şeklinde anlamıştır. Bazı müfessirler, tebettül’ü, “ihlaslı ve samimi olmak” şeklinde yorumlamışlardır.³²³ Arapça’da tebettül genel olarak “ilgi ve alakayı kesip bir yere yönelmek” şeklinde tanımlanır.³²⁴ İslam tarihi boyunca bazı kimseler İslam’da ruhbanlık olmadığını göz ardı ederek “tebettül” kelimesini “dünya ile ilişkisini tamamen kes” şeklinde anlamışlardır. Ayette bahsedilen durumun “Allah’ı hatırdan çıkarmadan yaşamak” olduğu aşikârdır. Dokuzuncu ayette Allah kendisini “doğunun ve batının veya doğanların ve batanların ya da gecenin ve gündüzün Rabbi” olarak tanıtmış, kendisinden başka ilah olmadığı gerçeğini tebliğin temeli ve amacı olarak belirlemiştir. Bu zor vazife konusunda yüce Allah’ı vekil olarak bilip

³¹⁹ Taberî, *Camî’ü’l-Beyan an Te’vili’l-Kuran*, 23/694.

³²⁰ Karaman vd., *Kuran Yolu Tefsiri*, 5/410.

³²¹ Maverdi, Ebu’l-Hasan Ali b. Muhammed, *Tefsiru’l-Maverdi - en-Nûkatü ve’l-’uyun* (Beyrut-Lübnan: Daru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 2010), 6/127.

³²² Elmalılı, *Hak Dini Ku’ran Dili*, 8/401.

³²³ Kurtubi, *el-Cami li-Ahkami’l-Kur’an*, 19/39.

³²⁴ er-Râzî, *et-Tefsîrû’l-Kebîr*, 30/683.

yardım ve himayenin Ondan beklenmesini öğütlemiştir. Ayet daha geniş çerçevede düşünülürse her dönemde “doğuya ve batıya hükmedenlerin ipi Allah’ın elindedir” şeklinde yorumlanabilir. Bu bağlamda doğan ve batan ne varsa fikir, ideoloji, grup, devlet, millet, lider vs. hepsinin kontrolü Allah’ın elindedir. Nihayette her Müslümanın kendi işini doğunun ve batının Rabbi olan bütün kâinatın sahibi Allah’a havale etmesi düşünülebilir.

Sonuç olarak Müzzemmil sûresi, muhatapta olması muhtemel tembellik, moralsizlik ve içe kapanma gibi yapay engellerden sıyrılarak azimle ve sabırla mücadele etmesi gerektiğini öğretmektedir. Diriliş ve kıyamın ilk merhalesinin gece kıyamıyla nefsi yenerek mümkün olacağını ifade eden sûre, manevi güç depolamanın tertil üzere Kur’an’ı okumakla mümkün olacağı mesajını vermektedir.

2.4. Müddessir Sûresi

Müddessir sûresi, Şehristânî’nin Hz. Ali’ye nispet ettiği kronolojik sıralamada ve Mısır heyetinin hazırladığı sıralamada Alak, Kalem ve Müzzemmil sûresinin hemen ardından dördüncü sıraya yerleştirilmiştir. Müddessir sûresi resmi Mushaf’ta 74. sıradadır. Bazı rivayetlere göre ise Kur’an’da ilk indirilen ayetler bu sûrenin ayetleridir. Bazı kaynaklarda bu sûrenin Müzzemmil sûresinden önce indiğini söyleyenler olmuşsa da genel kanaat Müzzemmil’den sonra Fatiha sûresinden önce Mekke’nin ilk aylarında indiği yönündedir.³²⁵

Birçok mealde Müzzemmil ve Müddessir kelimeleri aynı manada çevrilmiştir. Ancak genel olarak Müzzemmil “üstüne örtü çekmek”, Müddessir ise “altına yorgan atıp yatmak” manasına gelmektedir. Bu bağlamda ayetin manası “Ey örtüsüne bürünen” şeklinde değil “*Ey altına yorgan atıp yatan, ey yataklara düşen*” şeklinde çevrilebilir. Nitekim Muhammed Âbid el-Câbirî bu sûrenin vahyin kesilmesi hadisesinin hemen ardından nazil olduğunu belirleterek Hz. Peygamberin hüzün dolu psikolojisine dikkat çekip sûrenin yerinin Alak sûresinin hemen ardında olması gerektiğini savunmuştur.³²⁶

Ayetlerin üslubu ve aralarındaki uyum, sûrenin bütününün aynı anda değil farklı zaman ve aralıklarla indiği izlenimini vermektedir. Bazı rivayetlerde sûrenin 8-10’uncu ayetleriyle 11-30 ve 33-55’inci ayetlerinin peygamberliğin ikinci yılında;

³²⁵ ez-Zuhaylî, *Tefsîru’l Munîr*, 29/215.

³²⁶ el-Câbirî, *Fehmu’l Kur’an*, 1/119-122.

31-34'üncü ayetlerin de peygamberliğin yedinci yılının sonuyla sekizinci yılının başlarında indiği belirtilir.³²⁷

Sûre ismini ilk ayette geçen “bürünüp sarınan, altına yorgan atıp yatan” anlamına gelen “Müddessir” kelimesinden almıştır, toplamda 56 ayettir. Müddessir kelimesi tüm Kur'an'da sadece burada yer alır ve sûrenin tek adı budur.³²⁸

Rivayetlere göre Allah Resulüne (sav) ilk gelen ayetlerden sonra vahiy bir süre kesilmişti. Vahyin kesilmesi yani fetretü'l-vahy için “üç, on üç, yirmi beş, kırk, altı ay hatta iki buçuk yıl” şeklinde rivayetler olsa da en itidali 25 ile 40 gün arasında ki bir zaman dilimi olduğu düşünülmektedir. Vahyin kesilmesine çok üzülen Allah Resulü sık sık Hira mağarasına çıkıyor ve Cebrail'i bekliyordu. O günlerden birinde mağaradan inerken gökyüzünden bir ses işitmiş başını kaldırıp bakınca Cebrail'i asli sûretinde görmüştü. Onun heybeti karşısında korkmuş, titrer bir vaziyette ailesinin yanına gelerek “*Dessirûnî Dessirûnî Beni örtün, beni örtün*” demiş Hz. Hatice'de hemen Hz. Peygamberin üzerini örtüp, serin su serperek rahatlamasını sağlamıştır. Hz. Peygamber bu haldeyken “*Ey Müddessir olan! Kalk ve uyar*” şeklinde başlayan Müddessir sûresinin ilk ayetleri nazil olmuştur.³²⁹

2.4.1. Müddessir Sûresi 1-7. Ayetler

- ﴿١﴾ 1: “Ey örtüsüne bürünen!”
- ﴿٢﴾ 2: “Kalk ve uyar!”
- ﴿٣﴾ 3: “Sadece rabbinin büyüklüğünü dile getir.”
- ﴿٤﴾ 4: “Elbiseni tertemiz tut.”
- ﴿٥﴾ 5: “Her türlü pislikten uzak dur.”
- ﴿٦﴾ 6: “Yaptığım iyiliği çok görerek başa kakma.”
- ﴿٧﴾ 7: “Rabbinin rızasına ermek için sabret.”³³⁰

³²⁷ Duman, *Beyânü'l Hak*, 61.

³²⁸ Karaman vd., *Kur'an Yolu*, 5/491.

³²⁹ Kurtubi, *el-Cami li-Ahkami'l-Kur'an*, 19/60.

³³⁰ *Kur'an Yolu* (Erişim 19 Şubat 2024), el-Müddessir 74/1-5.

2.4.2. Ayetlerin İzahı ve Verdiği Mesajlar

Sûrenin ilk ayetinde geçen “örtüye bürünme” ifadesindeki kişinin Hz. Peygamber olduğunda ittifak vardır.³³¹ Ama bu ifadenin hakiki mi yoksa mecazi mi olduğu ihtilaflıdır. Bir görüşe göre bu ifade Hz. Peygamber’in müşriklerden gelen tepkiler üzerine kendi içine kapanmasını ifade eder.³³²

İkrime bu ayeti “nübüvvet giysisine bürünen, risaleti yüklenen” şeklinde anlamıştır.³³³ Bu bağlamda “kendi halinde köşesine çekilip derin düşünceye dalan, bu ağır görevi yüklenen, başını yorganının altına çekip gizlenen, namaz için hazırlanan, unutulup gitmek isteyen ve yuvayı ıslah etmek” manalarına geldiği de rivayet edilir. Dolayısıyla bu ayet Hz. Peygamber’e, gizlenme zamanının geçtiğini bildirip; artık insanları uyarma ve hakikati onlara açıkça duyurma vaktinin geldiği mesajını verir.³³⁴

İkinci ayetteki “*kalk ve uyar*” emri Hz. Peygamberin Allah’tan aldığı mesajları insanlığa tebliğ etmekle görevlendirilişinin ilanıdır denilebilir. Hz. Peygamber bu emri alınca öyle bir kalkmıştır ki tabiri caizse ölünceye kadar oturmamış bu vazifeyi hakkını vererek yapmıştır.

Uyarının yani inzârın hem cennetle müjdeleme hem de cehennemle korkutma şeklinde iki boyutu vardır. Şu hâlde uyarı iki yönüyle de yapılmalıdır. Tebliğde cenneti kaybetme ve cehenneme düşme endişesi dengeli işlenmelidir. İnsan psikolojisi merkeze alınınca devamlı korkutmanın kişiyi ikiyüzlü yapabileceği, devamlı müjdelemenin ise kişiyi şımarık ve vurdumduymaz yapabileceği unutulmamalıdır.

Ayetten “uyarının yolunun kalkmaktan yani kıyamdan geçtiği, kalkmayan ve dirilmeyenlerin uyaramayacağı, uyarıya da tesir etmeyeceği sonucu çıkarılabilir. Bu bağlamda pasif bir şekilde yapılan uyarının istenilen başarılı sonucu vermeyeceği, uyarının aktif bir şekilde bizzat mücadele ederek, emek vererek olması gerektiği anlaşılabılır.

Üçüncü ayette geçen “*Rabbini büyükle! Rabbini yücelt*” emri büyüklüğün ve yüceliğin ancak Rabbinin şanından olduğunu küçüklüğün, horluğun ve hakirliğin

³³¹ er-Râzî, *et-Tefsîrû 'l-Kebîr*, 30/697.

³³² Ünsal, *Erken Dönem Mekki Surelerin Muhteva Tahlili*, 145.

³³³ Kurtubi, *el-Cami li-Ahkami 'l-Kur'an*, 19/61.

³³⁴ er-Râzî, *et-Tefsîrû 'l-Kebîr*, 30/698.

Allah'tan başkalarına ait olduğunu ilân edip tüm dünyaya haykır manasında düşünülebilir. Aslında bir yönüyle kıyamın şartı da hedefi de budur. Zira Hz. Peygambere bu âyetler geldikten sonra hemen “Allah’u Ekber” Allah en büyüktür dediği, Hz. Hatice annemizin de Hz. Peygambere uyarak “Allah’u ekber” dediği ve ona ilk desteği verdiği rivayet edilir.³³⁵

İnsan, öncelikle Allah’ın her şeyden büyük ve yüce olduğunu bilmeli, O’nun büyüklüğünü her fırsatta dile getirmelidir. Bu da büyüklüğün sadece Allah’ın şanı olduğuna kalben inanmak, bu gerçeği açıkça dile getirmek ve ona uygun davranmakla gerçekleşir.

Dördüncü ayette geçen “elbiseni temizle” ifadesi inkarcıların ağır ithamları ve sözleri nedeniyle Hz. Peygamber’in gönlünde meydana gelen öfke, üzüntü, yılgınlık, sabırsızlık gibi duygulardan temizlenmeye delalet edebilir.³³⁶

Bazı müfessirler ayetteki “siyâb” kelimesinin mecaz manada kullanıldığını ve “amel, kalp, nefis, beden, aile, din, ahlâk” gibi farklı manalara gelebileceğini söylemişlerdir. Kurtubî (ö. 671/1273) ise elbiseden maksadın; “amel, kalp, nefis, beden, aile halkı, insanlar, din, kişinin üzerine giydiği elbise” olduğunu söylemiştir. İbn Abbas ve Said b. Cübeyr (ö. 713) bu ayeti “kalbini temiz tut” şeklinde yorumlamıştır.³³⁷

Elbise; iffet ve namus manasına da gelmektedir. Nitekim Türkçede kullanılan, “eteği kirli, eteği temiz veya uçkuruna düşkün” gibi sözler, elbiseyle ilişkili namus ve iffeti çağrıştıran ifadelerdir. Elbise; kişinin ahlâk ve faziletini de anlatır. Bazı şiirlerde “üzerime bugüne kadar fıskı fücür elbisesi giymedim” veya “dalkavukluk kisvesine bürünme” gibi ifadeler kullanılır. Bu ifadelerle ahlâk temizliği ve fazilet örnekliliğine dikkat edin denilmektedir. Bir görüşe göre de elbise; bizzat kişinin kendisi anlamına gelmektedir. Bu bağlamda “*elbiseni temizle*” emri, her türlü maddî ve manevî, görünür ve görünmez pisliklerden kendini temizle anlamına gelir.³³⁸

Bazı bölgelerde elbise “kişinin karısı ve kızı” için de kullanılır. Buna göre “elbiseni temizle” demek “karının, kızının namusunu, iffetini koru, onları namuslu ve iffetli hale getir” anlamına gelmektedir. Bakara sûresinin 187. Ayetinde kadınlar için

³³⁵ er-Râzî, *et-Tefsîrû 'l-Kebîr*, 30/698.

³³⁶ er-Râzî, *et-Tefsîrû 'l-Kebîr*, 30/698.

³³⁷ Kurtubî, *el-Cami li-Ahkami 'l-Kur'an*, 19/62.

³³⁸ Ali Küçük, *Besair'ul Kuran*, (Konya: Sofra Yayınları, 2006), 118/76.

“libas” kelimesinin kullanılması da bu düşünceyi desteklemektedir. Elbise; kişinin onunla büründüğü çevresi anlamında da gelmektedir. Bu mana üzerinden değerlendirilince “çevrenizi, arkadaşlarınızı, dostlarınızı temizleyin, İslam dışı ortamlardan uzak durun” demektir.³³⁹

Bu ayet, sağlık ve insanlık ilişkisi açısından çok önemli olan temizlik konusuna da değinmekte, insandan günlük yaşamın her alanında temiz olmasını istemektedir. Temizlik, kişinin bedenini, giysilerini ve çevresini maddi pisliklerden uzak tutması, ruhunu kötülüklerden arındırması ve güzel ahlak sahibi olması demektir. Ayrıca temizlik, bütün işlerin, ibadetlerin, dua ve yakarışların, Allah katında makbul olmasının temel şartlarından biridir. Zikredilen bu yorumların hepsine tebliğci titizlikle riayet etmeli, gündem edilen konuyu da tebliğin merkezine yerleştirmelidir.

Beşinci ayette “*Her türlü pislikten uzak dur*” ifadesinin manevi temizliğe yani inanç ve ahlâk temizliğine vurgu yaptığı ifade edilebilir. Dördüncü ayet gözle görülen pislikleri, bu ayet ise gözle görülmeyen pislikleri anlatıyor olabilir. Aynı zamanda ayet, hicretin sadece şehir değiştirmek olmadığını her türlü günah ortamından uzaklaşma ve terk etmeyi de kapsadığını ortaya koymaktadır. Rics; kelimesi İbn Abbas ve İbn Zeyd’e göre putlardır.³⁴⁰

Rics; “günâh, şirk, zünûp, azap, kabalık, sefihlik ve bütün çirkin şeyler” anlamına da gelmektedir. Bu bağlamda “Allah’ın azabını ve gazabını gerektiren şeylerin tümünden hicret edin” manası çıkarılabilir. Rics, şeytan anlamına da gelmektedir ki şeytanla ilgin kalmasın demektir. Tüm bu manaları birleştiren; “Madde planında var olan her tür pislikten ve mânâ planında var olan put, şirk, küfür, nifak, günah ve şeytan gibi veya putların, putçuluğun değişik biçimde görünüşleri gibi her şeyden kendini uzak tut, onlardan ayrıl, temizlen” denilebilir.³⁴¹

Altıncı ayette “*Yaptığın iyiliği çok görerek başa kakma*” buyurulmaktadır. İbn Abbas, İkrime ve Katâde “daha iyisini elde etmek ümidiyle sakın herhangi bir bağışta bulunma” şeklinde anlamışlardır. Zeyd b. Eslem ise “bir kimseye bir bağışta bulunacak olursan başka niyetle değil sadece Rabbin için onu ver” demiştir.³⁴²

³³⁹ Kurtubi, *el-Cami li-Ahkami'l-Kur'an*, 19/63.

³⁴⁰ Kurtubi, *el-Cami li-Ahkami'l-Kur'an*, 19/63.

³⁴¹ er-Râzi, *et-Tefsîrû'l-Kebîr*, 30/699.

³⁴² Kurtubi, *el-Cami li-Ahkami'l-Kur'an*, 19/64.

Bazı müfessirler bu ayeti “sakın şerefli ve değerli peygamberlik vazifesinin külfet ve meşakkatini çok görme, bunlara gönül rızası ile katlan” veya “karşılığında daha fazlasını bekleyerek iyilik etme” veya “fakirlere yaptığın yardımı çok görme” ya da “dua ettim de duam kabul olmadı deme” şeklinde yorumlamışlardır.³⁴³

Bu ayet tebliğcilere çok önemli bir hakikati öğreterek iyiliği kazanç aracı kılan, din üzerinden insanları sömüren zihniyeti ifşa etmekte ve bu kötü hasletin Müslümanlarda olmamasını emretmektedir.

Yedinci ayette “*Rabbın için sabret*” buyrulmaktadır. Müfessirler özet olarak bu ayeti altı şekilde anlamışlardır. Birincisi “*Li ecli Rabbik* Rabbinden dolayı sabret”, ikincisi “*Li emri Rabbik* Rabbinin emrinden dolayı sabret”, üçüncüsü “*Li sevâbi Rabbik* Rabbinden sevap beklemekten kaynaklanarak sabret”, dördüncüsü “*Li Va’di Rabbik* Rabbinin vaadinden dolayı sabret!”, beşincisi “*Alâ taatihî ve ferâizihî fasbir* Allah’ın senden istediği itaate ve farzlara sabret”, altıncısı “*Ale’l ezâ ve’t-tekzib fasbir* “eziyetlere ve yalanlamalara karşı sabret” şeklinde yorumlamışlardır.³⁴⁴

Kronolojik sıraya göre sabır ilk defa bu ayette geçmektedir. Özellikle vahyin kesilişinin ardından bu ayetlerin gelmesi Hz. Peygamberi psikolojik anlamda rahatlatmıştır denilebilir. Buradan yola çıkarak tebliğcinin görevini yerine getirirken başarılı olmasının kaçınılmaz şartı sabırdır denilebilir. Zira sabırsız bir tebliğci görevin zorlukları karşısında kolaylıkla yenik düşer. Bu manada sabır, tebliğin hatta bütün ibadetlerin odak noktasını oluşturmaktadır.³⁴⁵

Özet olarak Müddessir sûresi muhataba tebliğde ilk anlatılacak ve gündem edilecek meselenin Allah’ın büyüklüğü konusu olduğunu öğretmektedir. Allah’ın büyüklüğünü bilmek insana kendi küçüklüğünü öğreteceğinden muhatap maddi ve manevi olarak temizlenme yollarına girecektir. İnsanın bedeni ve ruhu temizlendikçe zorluklar ve imtihanlar karşısında daha metanetli davranacak ibadetlerin odak noktası olan sabır zırhını kuşanarak manevi gücünü artırmış olacaktır.

³⁴³ Karaman vd., *Kur’an Yolu*, 5/695.

³⁴⁴ Küçük, *Besair’ul Kuran*, 18/78.

³⁴⁵ Muhammed Şevki Aydın, *Eğitim Ahlakı* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2018), 90.

2.5. Fatiha Sûresi

Fatiha sûresi; Mısır heyetinin hazırladığı sıralamada Müddessir sûresinin hemen ardından beşinci sıraya yerleştirilmiştir. Hz. Peygamber'e nazil olan ilk tam sûredir. Yedi âyettir. Sûrenin medeni olduğunu bildiren rivayetler olmakla birlikte genel kanaat Mekki olduğu yönündedir. Fatiha sûresi için hem Mekke'nin ilk dönemlerinde hem de Medine'ye hicretten sonra olmak üzere iki defa indirildiği şeklinde rivayet bulunmakla birlikte bu çok itibar görmemiştir. Bir rivayete göre ise bu sûre Mekke'de ilk inen Medine'de ise en son inen sûredir.³⁴⁶

Bazı rivayetlere göre Hz. Peygamber'e ilk vahiy gelmezden önce yalnız kaldığı zamanlarda “sen Allah'ın Resulüsün” diye ses geliyor o da korkarak oradan uzaklaşıyordu. Bir keresinde yalnız başınayken “Ey Muhammed!” diye ses duymuş sesin geldiği tarafa bakınca da Fatiha sûresinin bütün ayetlerini işitmişti.³⁴⁷

Tüm bunlarla birlikte Fatiha'nın Kur'an'dan olmadığını söyleyenlerde olmuştur. Nitekim İbn Mesud, “Fatiha, Felak ve Nas” sûrelerini birer dua olarak değerlendirmiş ve Mushaf'ına almamıştır.³⁴⁸

Fatiha; “açan, başlatan” anlamında Kur'an'ın önsözü ve özeti konumundadır. İçerik ve mana göz önünde bulundurulunca adeta Kur'an'ın baş tarafına konmak ve vahyin açılışını yapmak için nazil olmuştur denilebilir.³⁴⁹

Bu sûrenin yirmi beşe yakın isminin olduğu belirtilmiştir. En çok kullanılanları şunlardır; “kitabın esası/anası/temeli manasında ümmü'l kitâb ve ümmü'l-Kur'an, fâtihatü'l-kitâb (kitabı açan), salât (dua ve namaz), el-Esâs (Kur'an'ın temeli), el-Kâfiye (yeterli olan), el-Vâfiye (eksiksiz, tam olan), Seb'ül Mesânî (tekrarlanan yedi ayet), Sûretü'l hamd, Kenz (hazine), şükür sûresi, dua sûresi, şifa sûresi, en önemli konuyu öğreten anlamında ta'lim-i mesele gibi adları bulunmaktadır.³⁵⁰ Sûrenin isminin çokluğu müsemmanın yani isim sahibi varlığın şerefine delâlet etmektedir.³⁵¹

Fatiha sûresinin başındaki bismelinin sûreye dâhil olup olmadığı konusu ihtilaflıdır. Bazı âlimlere göre Tevbe sûresi hariç sûrelerin başındaki besmeleler o sûrenin bir ayetidir. Bazı âlimlere göre ise Fatiha dâhil sûrelerin başındaki

³⁴⁶ Mahmud Ustaosmanoğlu, *Ruhu'l Furkan Tefsiri* (İstanbul: Ahıska Yayınları, 2010), 1/62.

³⁴⁷ M. Asım Köksal, *Hazreti Muhammed ve İslamiyet* (İstanbul: Işık Yayınları, 2010), 1/154.

³⁴⁸ el-Câbirî, *Fehmu'l Kur'an*, 1/101.

³⁴⁹ Karaman vd., *Kur'an Yolu*, 1/53.

³⁵⁰ Kurtubi, *el-Cami li-Ahkami'l-Kur'an*, 1/111.

³⁵¹ er-Râzî, *et-Tefsîrû'l-Kebîr*, 1/65.

besmeleler sûreye ait bir ayet değildir. Bu durumda Fatiha'nın son ayeti iki kısma ayrılır ve sûre yine yedi ayet olarak sayılabilir. İslam'dan önceki dönemde Arapların bir işe başlayacakları zaman kullandıkları “bismillât ve'l-uzzâ” ifadesi dikkate alındığında ve Kur'an'a dâhil olmayan hiçbir şeyin resmi Mushaf'a yazılmadığı göz önünde bulundurulduğunda³⁵² bismelenin Fatiha sûresinin ilk ayeti kabul edilmesi tercihe şayan gözükebilir.³⁵³

Sûrede genel olarak üç ana konu üzerinde durulmaktadır. Birincisi Allah'a inanç meselesidir ki Allah adının kronolojik sıraya göre ilk defa bu sûrede yer almasıyla birlikte Allah ismi üzerinden insanlığa ilah tanımı yapılmaktadır. İkinci olarak ahiret inancına vurgu yapılır. Üçüncü olarak ise insanın istikamet üzere yaşayabilmesi için yaratıcısıyla olması gereken ilişkisi öğretilir.

Sûrenin faziletiyle ilgili birçok hadis-i şerif mevcut olmakla birlikte en meşhuru Hz. Peygamberin rivayet ettiği şu kutsi hadistir.³⁵⁴ *“Fatiha'yı kulum ile kendi aramda ikiye ayırdım. Yarısı benimdir yarısı kuluma aittir kuluma istediği vardır. Kul: “Elhamdülillahi Rabbi'l-âlemin der, Allah: “Kulum beni övdü” buyurur. Kul “er-Rahmanirrahim” der Allah: “Kulum bana senada bulundu” der. Kul “Maliki yevmiddin” der, Allah: “Kulum beni tazimle andı” buyurur. Kul “İyyakena'budü ve iyyakenestain” der Allah: “Bu benimle kulum arasındadır kulum için istediği vardır” buyurur. Kul “İhdina's'sırata'l-müstakim sıratallezine en'amte aleyhim gayr'il-mağdubi aleyhim ve la'd-dallin” der Allah “Bunlar kulum içindir ve kuluma istediği verilmiştir” buyurur.”*³⁵⁵

2.5.1. Fatiha Sûresi 1-7. Ayetler

﴿١﴾ بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ 1: “Rahman olan, rahîm olan Allah'ın ismiyle.”

﴿٢﴾ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ 2: “Hamd, âlemlerin Rabbi olan Allah'a mahsustur.”

﴿٣﴾ أَلرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ 3: “O, Rahmân ve rahîmdir.”

﴿٤﴾ مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ 4: “Din gününün malikidir.”

³⁵² Karaman vd., *Kur'an Yolu*, 1/54.

³⁵³ Ünsal, *Erken Dönem Mekki Surelerin Muhteva Tahlili*, 146.

³⁵⁴ Lütfi Doğan, *Fatiha ve Hucurat Surelerinin Tefsiri* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2017), 23.

³⁵⁵ Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes, *el- Muvatta'* (Beyrut: Müessesetü'r Zayed Sultan Yayınları, 2004), 2/114.

﴿٥﴾ 5: “إِلَّاكَ نَعْبُدُ وَإِلَّاكَ نَسْتَعِينُ” “Sadece sana kulluk eder ve yardımı sadece senden bekleriz.”

﴿٦﴾ 6: “هْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ” “Bizi hidayete ilet;”

﴿٧﴾ 7: “صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ” “Nimet verdiklerinin yoluna; gazaba uğrayan ve sapmışların yoluna değil!”³⁵⁶

2.5.2. Ayetlerin İzahı ve Verdiği Mesajlar

“Fatiha” kavramı, bir yere girerken açılan ilk kısım manasına gelmektedir. Eğer kavram “Feth” kökünden alınırsa fethetmek manasına gelir ki bu ismiyle Fatiha, bir eylemin sonucu olur. Bu bağlamda Fatiha ismi hem başlangıcı ve hem de sonucu ifade eder. Aynı şekilde Fatiha, insanların gönüllerini fethedip zafere ulaştırdığı için Kur’an’ın batıla karşı verdiği mücadelenin zaferini ifade etmektedir. Bu bağlamda mücadeleye hamd ile başlanmakta ve zafere ulaşınca da yine hamd edilmektedir.³⁵⁷

Besmelenin başındaki “bâ” harfi ilsak yani bağı/bağlantıyı ifade etmektedir. Bu ifade Arapçada “bir şeyi başka bir şeye bağlamak, köprü kurmak, iletişim sağlamak” için kullanılır. Dolayısıyla ayetin ilk harfi Allah ile insan/âlem arasındaki ilişkinin nasıl olması gerektiğini bildirmektir. Bu bağın bir tarafında ulûhiyet diğer tarafında beşeriyet vardır. Besmele Allah ile kulun irtibatının beyanı, Rab ile âbid arasındaki kulluk mukavelesidir. Başka bir ifadeyle Allah ile kul arasındaki program maddelerinin tespitidir. Hz. Ali’nin “Kur’an’ın tamamı Fatiha’da, Fatiha’nın tamamı besmele’de, besmelenin tamamı da “be” harfinde toplanmıştır” ifadesi de bu düşünceyi desteklemektedir. Bu bağlamda konuşmaya ya da bir iş yapmaya başlarken besmele çekmek “Ben Allah adına, Allah hesabına, Allah namına bu işi yapmaya başlıyorum” şeklinde anlaşılabilir. Diğer bir ifadeyle bir Müslüman başında besmele çekemeyeceği iş yapmamalıdır. Akıbetinin hayır olması istenen her işe “besmele” ile başlanmalıdır. Bir yönüyle besmele kâinat kitabının anahtarıdır. Besmele ile bir işe başlayan insan, işini verimli, olumlu ve faydalı bir şekilde ancak Allah’ın yürüteceğini itiraf etmekte ve bunu bir dua şekline dönüştürmektedir.³⁵⁸

³⁵⁶ Kur’an Yolu (20 Şubat 2024), el-Fâtiha 1/1-7.

³⁵⁷ Bayraktar Bayraklı, *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur’an Tefsiri* (İstanbul: Bayraklı Yayınları, 2008), 1/56.

³⁵⁸ Hatice Kübra Tongar, *Fitrat Pedagojisi* (İstanbul: Hayygrup Yayıncılık, 2019), 14.

Bu bağlamda besmele her şeye hareket veren bir güçtür, ya da o gücün bütün hareketleri kontrol etmesidir. İnsanın ağzından dökülen o harf ve kelimeler, ilahî iradeyi ve gücü; tabiat, sosyal hayat ve eğitim öğretim olaylarıyla birleştirmektedir. Bütün işlerin başı, düşüncelerin berraklığı, sözlerin büyüleyici tesiri, davranışların gerçek doğrultusu besmele ile vücut bulur.³⁵⁹

Sûrenin ilk ayeti hem “Allah” hem “Rahman” hem de “Rahim” ismiyle başlamaktadır. “Allah” ismi İlâh kelimesinden türemiş olup başına harf-i ta’rif getirilerek ve dile kolaylık sağlamak maksadıyla daha sonraları kelimenin hemzesi kaldırılarak “Allah” şeklinde okunmuştur. Allah “tek, eşsiz, benzersiz, bütün kemal sıfatlarına sahip ve eksikliklerden uzak, varlığı zaruri, yokluğu düşünülemez olan yüce zât” anlamlarına gelirken ilâh kelimesi ise genel olarak “kulluk edilen, gönülden bağlanılıp sığınılan” anlamında kullanılmaktadır.³⁶⁰

Rahmân ismi “rahmet” kökünden türetilmiş olup genel olarak sözlükte “merhamet etmek, severek ve acıyarak korumak” anlamında kullanılır. Bu isim Allah için kullanıldığında “sonsuz merhametiyle lütuf ve ihsanda bulunan” şeklinde anlam içermektedir. Rahmân, çok merhametli olan, rahîm ise mahlûkatı bağışlayan, onlara acıyan demektir.³⁶¹

Rahmân dünyada inansın inanmasın herkese rızkını bir şekilde veren, Rahîm ise kıyamet günü adaletiyle herkese hak ettiklerinin karşılığını verecek olan anlamına gelir.³⁶² Cahiliye döneminde de “rahmân” isminin cemisinin olmamasından, bu kelimenin sadece Allah için kullanıldığı sonucu ortaya çıkmaktadır.³⁶³

Sûrenin en başında insanlığa Allah’ın merhameti öğretilmektedir. Bu bir yönüyle ilk karşılaşma, ilk buluşma demektir. İlk karşılaşmada verilecek intiba çok mühimdir. Allah kıyamete kadar Kur’an’ı eline alacak tüm insanlığa kendisini böyle tanıttığına göre tebliğciler ve din adamları karşılaştığı insanlarda özellikle gençlerde ve öğrencilerde ilk intiba olarak merhameti aşılmalıdır. Merhameti hayatın ve eğitimin merkezine yerleştirmelidirler.

³⁵⁹ Bayraklı, *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur’an Tefsiri*, 1/55-56.

³⁶⁰ Bekir Topaloğlu, “Allah”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 20 Şubat 2024).

³⁶¹ Cemalüddin Ebu’l-Fazl ibn Manzur, *Lisanü’l-Arab*, thk. Emin Muhammed Abdülvehhab, Muhammed es-Sadık el-Ubeydi (Beyrut: Daru İhyai’t-Türasi’l-Arabi, 1999), 5/112.

³⁶² Bekir Topaloğlu, “Rahmân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 20 Şubat 2024).

³⁶³ Mustafa Çağrı, “Arap”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 20 Şubat 2024).

İkinci ayetteki “hamd” kelimesi ayıplamak ve kınamak anlamına gelen “zemm” kelimesinin zıddıdır. Hamd; bilinen bilinmeyen her türlü övgüyü kapsamaktadır. Hamd kelimesi sözlükte “övgü, tazim, sevgi ile yüceltmek, ihtiyârî olarak iyilikleri ve güzelliği ile övmek, iyiliklerini saygı ile anmak” manalarına gelmektedir.³⁶⁴

Yüce Allah âlemlerin Rabbi olduğunu ifade ederek övgünün ve hamd’in de ancak âlemlere söz geçiren bir güce yapılması gerektiğini öğretmektedir.³⁶⁵ Hamd ve şükür çoğu zaman birbirinin yerine kullanılsa da genel olarak şükür; nimeti verenin büyüklüğünü itiraf etmektir.³⁶⁶

Hamd ise her hal üzere Allah’ın kudretini ve azametini dile getirip kabul etmektir.³⁶⁷ Diğer bir ifadeyle şükür eylemlerle Allah’a teşekkür etmektir, hamd ise dil ile Allah’ı yüceltmektir. Hamd kavramına en geniş izahı Râzî yapmıştır; en derli toplu manayı ise İsfahânî vermiştir. Zemahşerî (ö. 538/1144), hamd ile medh’in kardeş olduğunu ifade etmektedir. İsfahânî ise, sena manasını öne almaktadır. Hamd, medh’e göre daha özel; şükür’e göre ise daha geniştir. Râzî, medh’in iyilikten hem önce hem de sonra olabileceğine, ama hamd’in sadece iyilikten sonra olacağına dikkat çekmektedir. Medh canlı cansız her şeye yapılır, onun için medh, hamd’den daha geniştir. İsfahânî’ye göre şükür, nimetin karşılığıdır. Her şükür hamd’dir, ama her hamd şükür değildir. Her hamd medh’tir, ama her medh hamd değildir.³⁶⁸

Hamd; övmek, yüceltmek, methetmek, sena etmek, her konuda tam ve mükemmel kabul edip eksiklik kusurdan münezzeh kabul etmek demektir. Bu manalar ışığında hamd sadece Allah’a mahsustur. Her alanda ve anlamda tam ve mükemmel olan sadece Allah’tır. Allah’ı övmek demek O’nun zatını övmekle birlikte O’nun övdüklerini de övmek demektir. Hamd, kişisel ve basit menfaatler karşılığında söylenen bir övgü sözü değil, varlık dilinin Allah’ı öven sesidir. Allah’ın sayısız nimetlerine duyulan hayranlığın ifadesidir. Bunun için hamd, Allah’ın dışında kimseye yöneltilemeyecek bir övgü türüdür.

Âlemlerin Rabbinin insanlara ilk duyurmak istediği ve insanlardaki en büyük problem övgü problemidir denilebilir. Övme işi putlaştırmaya gitmemelidir. Ehli

³⁶⁴ Doğan, *Fatiha ve Hucurat Surelerinin Tefsiri*, 15.

³⁶⁵ Duman, *Beyânü’l Hak*, 1/44.

³⁶⁶ Taberî, *Camiu’l-Beyan an Te’vili’l-Kuran*, 1/135.

³⁶⁷ ez-Zuhaylî, *Tefsîru’l Munîr*, 1/57.

³⁶⁸ Bayraklı, *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur’an Tefsiri*, 1/82.

kitabın “Üzeyir ve İsa” konusunda düştükleri hataya Müslümanlar efendilerini, şeyhlerini ve liderlerini haddinden fazla yücelterek, ölçüsüz övgüler, unvanlar ve iltifatlar kullanarak düşmemelidirler.

“Rab” kavramı sözlüklerde genel olarak “tamir etmek, ıslah etmek, terbiye etmek, sorumluluk almak, yönetmek, başkan olmak, toplamak, yığmak, hazırlamak, nimeti artırmak, üstünlük ve efendi anlamındaki “r-b-b” kökünden türemiştir. Bu bağlamda insanın yaşantısına yön veren hâkim güç kişinin Rabbidir denilebilir.³⁶⁹

“Rab” kelimesini onlarca farklı ve birbirine yakın anlam içinden “benzeri olmayan efendi, nimetleriyle yarattığı varlıkların durumlarını ıslah eden, yaratmaya ve emretmeye kadir olan mâlik olan” şeklinde üç mânâda özetlemek mümkündür.³⁷⁰

İmam Kurtubî “Rab” sözcüğü kullanılırken eğer harf-i tarif başa gelmezse Allah dışındaki varlıklar için de kullanıldığını, ama harf-i tarif başa gelince sadece Allah için kullanıldığını belirtmektedir.³⁷¹

Âlem ifadesi Kur’an’da ilk defa bu surede yer almaktadır. Âlem, bütün varlık kategorilerinin genel adıdır. Âlem; Allah’ın dışındaki tüm varlıkları kapsamaktadır. Âlem; maddî ve manevî, bilinen ve bilinmeyen, müşahade edilen ve edilmeyen ne varsa Allah’ın yarattığı her şeydir. Beşerin ulaşip müşahade ettiği varlıklara “şehâdet âlemi” madde ötesi varlıklara da “gayb ve melekût âlemi” denilir.³⁷²

Âlem kendinden öte yaratıcısını da göstermektedir. Ancak, insanın onun gösterdiği hakikate ulaşabilmesi için, bilgi vasıtalarını aktif ve olumlu biçimde kullanması gerekir. Farklı bir anlam olarak ise “a-l-m” kökü baz alındığında “işaret, alamet ve nişan” anlamında kullanılır. Bu bağlamda kâinattaki her varlık Allah’ın varlığına bir işarettir, alamettir. Zemahşerî “Âlem’den maksadın, melekler, cinler ve insanlar âlemi” olduğunu ifade etmektedir.³⁷³

İslam öncesi cahiliyede “elhamdülillah” sözünün kullanıldığı rivayet edilmektedir. Hatta Ümeyye b. Ebi’s-Salt’a ait bir şiirde, “Hamd Allah’adır. Her zaman da onun hakkıdır; çünkü O’nun kulları üstünde lütuf ve ihsanı sürekli” dizeleri geçtiği nakledilmiştir. Bu söz cahiliyede zaten bilindiği için ve aynı zamanda

³⁶⁹ İsmail Karagöz, *Esma-i Hüсна* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020), 118.

³⁷⁰ Taberî, *Camîu’l-Beyan an Te’vîli’l-Kuran*, 1/143.

³⁷¹ Kurtubî, *el-Camî li-Ahkami’l-Kur’an*, 1/131.

³⁷² Karaman vd., *Kur’an Yolu*, 1/56.

³⁷³ Ebü’l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Ahmed ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf ‘an Hakâ’iki Ğavâmidî’t-Tenzil* (Beyrut: Daru’l-Kitabi’l Arabi, 2010), 1/10.

Allah’a eşler ve ortaklar koşulduğu için ayetin devamında “rabbi’l-âlemîn” ifadesi yer alarak tevhid vurgulanmıştır.³⁷⁴

Bu ayet aynı zamanda Kur’an’ın en temeldeki nüzul sebebi olarak sayılabilir. Zira bu ayet tüm dünya insanlığına hatta âlemlere bir yandan tevhid inancını ifade ve ilan etmekte diğer yandan da şirk inancını nehyetmektedir. “*Elhamdülillah*” diyen insan, sahip olduğu nimetle yetinerek daha çok kazanma ve dünyaya bağlılık hırsını frenler. Çünkü hamd ve şükür, kişinin yeterlilik duyduğunu ifade etmekte ve onu harekete geçirmektedir. Rabbi’l âlemîn diyen insan, elde edemediklerine karşı hırsı ve elde ettiklerine karşı cimriliğini disipline etmiş olur. Böylece şehvet ve lezzetlerin peşinden koşmanın belası da ondan uzaklaşmış olur. Çünkü her şeyi yaratan, besleyip büyüten ve terbiye edenin Allah olduğunu söyleyecek kadar asil bir ruha sahip olan insan, hırslı ve cimri olamaz. “*Rahman, rahim ve mâliki yevmi’d-dîn*” diyen insan, Yüce Allah’ın, rahman sıfatının bir gereği olarak gazap ve öfkesini yenmiş olur. Din gününü bilen bir insan başkalarına sahip oldukları nimetlerden dolayı haset etmez, düşmanlık duyguları beslemez, hesabı verilemeyecek işler yapmaz. “*Rahîm*” diyen bir Müslüman, Allah’ın merhametinin farkında bir hayat yaşar. İnananlara karşı daima merhametli davranır. Merhamet onun ahlâkî erdemlerinden biri haline gelir, başka bir ifadeyle, Allah’ın merhamet sıfatını anan insan, kendi merhamet duygusunu kabartıp dalgalandırmış olur. Allah’ın rahmeti ve merhameti onun ruhuna yansımış olur. Allah’ın, varlıkla ilişkisini ifadeye koyan temel kavram, rahmettir. Bu, Allah’ın hâkim sıfatının rahmet olduğu mesajını verir. Gerçekten de mevcut nizam içinde gözümüze ilişen en bariz olgu rahmettir. Ayrıca rahmet tecellisi, Allah’ın rablığına en fazla yakışan, tebliğcinin kimliğine, insanında kulluğuna en çok yarayan bir tecellidir. Çünkü Allah bağışlamak, kul da bağışlanmak ister. Demek ki Allah ile insan arasındaki ilişki, baskı ve şiddet ilişkisi değildir. Kur’an’ın tanıttığı Allah, kullarıyla ve tüm varlıkla rahmet ilişkisi içindedir. Dördüncü ayette geçen “din” kelimesi “itaat etmek, boyun eğmek, kabullenmek, hesap vermek, ödül, mükâfat, ceza ve yaşam tarzı” anlamlarında kullanılmıştır. Din günü ise “kıyamet günü, hesaba çekilme günü, adalet günü” şeklinde anlaşılmıştır. Ayette geçen mâlik ve melik ise “otorite kurmak, egemenliği altına almak, sahip olmak ve hâkimiyet kurmak” anlamlarındaki “melk” kökünden türetilmiştir. Beşinci ayetteki en önemli kavramlardan biri “a-b-d” kavramıdır. Farklı anlamları olan bu

³⁷⁴ Ünsal, *Erken Dönem Mekki Surelerin Muhteva Tahlili*, 146.

kelime “insan, köle, boyun eğen, kulluk yapan, Allah’a kulluk yapan ve Allah’ı birleyen” demektir. İsfahânî Kur’an’da “a-b-d” kelimesinin “hukuki anlamda, yaratılış anlamında, kulluk anlamında ve dünyaya kölelik” anlamında olmak üzere dört anlamda kullanıldığını belirtir.³⁷⁵

Beşinci ayette kulluğun şekli anlatılırken kullanılan “ben” yerine “biz” ilkesi dikkat çekicidir. Ayette “Yalnız sana kulluk yaparım ve yalnız senden yardım isterim” denilmemiştir. Böylelikle kulun tek başına Allah’ın huzurunda durmasının bir kusur olduğu kabul edilmektedir. Adeta şöyle denilmektedir: “Sana yalvarıp yakarmak için huzuruna tek başıma çıkamıyorum, günahlarımdan ve ibadetlerimdeki kusurlarımdan dolayı utanıyorum. Bundan dolayı diğer müminlerin arasına giriyor, onların arasına gizleniyorum. Onlarla birlikte benim duamı da kabul buyur. Aynı zamanda insan bu sözlerle kibir duygusunu törpülemektedir.”³⁷⁶

Bu ayetteki ibadetin ne olduğunu dair Hz. Ali ve İbn Abbas bunun “tevhid” olduğunu ifade etmişlerdir. Mukâtil b. Süleymân ise “na’budü” ifadesini, “nüvahhidü” şeklinde açıklamıştır.³⁷⁷ İbadet kavramının içinde “sevgi, korku ve boyun eğme” vardır; dolayısıyla bu üç şey ibadetin temelini oluşturmaktadır.³⁷⁸

Yalnız Allah’a boyun eğmek ve yardımı da sadece ondan istemekle insan tevhid ilkesini benimsemiş ve imanın pratikteki karşılığı olan müstakîm bir hayat çizgisini kavranmış demektir. Yücelme duygusunun zirvesi diyebileceğimiz ibadet, sadece belli zaman ve mekâna bağlı, nasıl yapılacağı kesinleşmiş ritüellerden ibaret değildir. Allah’a imandan, O’nun iradesine uygun olarak yapılan her türlü ahlaki ve doğru davranış, ibadettir. Bu doğru davranış, günlük hayatın bütün alanlarında gerçekleştirilebilir. Bu yüzden ister dînî ister iktisadi isterse sosyal ve siyasi olsun her doğru hareket, İslam’da ibadet sayılmaktadır.

Altıncı ayetteki “dosdoğru yol” ifadesi iki kelimedenden oluşmaktadır. Birisi “cadde, yol, işlek yol” anlamına gelen *sırat*, diğeri de dosdoğru diye tercüme edilen *istikamet* kelimesidir. İstikamet “ayakta durma, dosdoğru olma, devam etme, mutedil olma ve yerinde sabit kalma” gibi anlamları da vardır. Sırat kelimesi, çeşitli kullanım biçimleriyle birlikte Kur’an’ın tamamında kırk beş kez geçer. En çok bu ayette yer alan “sırate’l-mustekim” şeklinde kullanılır. Hz. Ali ve Abdullah b.

³⁷⁵ el-İsfahânî, *el-Müfredât fî Ğaribul Kur’an*, 475.

³⁷⁶ ez-Zuhaylî, *Tefsîru’l Munîr*, 1/65.

³⁷⁷ el-Belhî, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, 1/35.

³⁷⁸ Karaman vd., *Kur’an Yolu*, 1/57.

Mes'ud, "Sırate'l müslakim"den maksadın, Allah'ın kitabı olduğunu ifade etmişlerdir. Cabir b. Abdullah, Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Mes'ud ise Sırate'l müstakimden maksadın "İslam" olduğunu söylemişlerdir.³⁷⁹

Vahyin indiği dönem göz önünde bulundurulunca insanların atalarının yolunu tuttuğu, putların yolunu izlediği cahiliye ortamında gerçek gidilecek yolun istikamet yolu olduğu öğretilmektedir.³⁸⁰

"Bize doğru yolu göster" duası aynı zamanda Allah'ın insanlara bir uyarısıdır; eğer insan kendi kendine yetseydi, hidayet için de kendi kendine yeterli olurdu. Bu insanın muhtaç olduğunun bir göstergesidir. İnsana düşen bu uyarıyı dikkate almak iradesini bu irşada göre seçmek, yaratıcının verdiği imkânları O nasıl istediye o minvalde kullanmaktır.³⁸¹

Hz. Peygamber bir hadislerinde sıratı müstakimi şöyle açıklamıştır: "*Yüce Allah, doğru yola şöyle bir örnek veriyor. Bir yol düşünün, yolun iki tarafında duvarlar var. Bu iki duvarın açık kapıları var. Kapıların üzerinde de asılmış perdeler var. Yolun başında bir münadi 'doğru yola gelin, şaşırmayın' diye sesleniyor. Yolun üzerinde bir başka münadi, kapılardan birini açmak isteyen birine 'yazık sana kapıyı açma eğer açarsan oraya düşersin' diye sesleniyor*"³⁸² Bu hadisi şerife göre yol İslam'dır. Açık kapılar Allah'ın haramları, asılı perdeler ise Allah'ın koyduğu sınırlardır. Yolun başındaki münadi Kur'an, yolun üstündeki münadi ise her müminin kalbinde Allah'ın yarattığı vicdandır.

"Doğru yol" bazen, düşülen yanlış yoldan; belalardan, olumsuzluklardan, sosyal ve ferdi çözümsüzlüklerden çıkış yolu da olabilir. Lügat manasıyla müstakim "istikamet üzere olmak, kalkmak, ayakta durmak, düzelmek, terazinin dengeli olması, destek, düz, dosdoğru çizgi" anlamlarını ifade etmektedir. Hiçbir yerinde eğrilik ve meyil bulunmayan, dümdüz ve pürüzsüz manalarına da gelmektedir.³⁸³

"Sırat" ile "müstakim" kavramları bir araya getirilip tamlama yapılırsa "Doğru yol, doğru çizgi, meyili olmayan dümdüz yol, düzelten yol, insanı ayağa kaldıran yol,

³⁷⁹ Taberî, *Camiu'l-Beyan an Te'vili'l-Kuran*, 1/176.

³⁸⁰ Gökkır, *Tarihten Günümüze Kur'an'a Yaklaşımlar*, 165.

³⁸¹ Karaman vd., *Kur'an Yolu*, 1/57.

³⁸² İbnü'l-Esîr Mübârek b. Muhammed el-Cezerî, *Câmiu'l-Usûl li-Ehâdisi'r-Resûl*, çev. Kemal Sandıkçı - Muhsin Koçak (İstanbul: Ensar Yayınları, 2008), 1/61.

³⁸³ Hülya Alper, "Sırat-ı Müstakîm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 19 Mart 2024).

doğru tavır ve tutum, doğru sistem, doğru maksat, doğru çare, doğru usûl, doğru nizam, doğru vasıta ve doğru tedbir” manaları ortaya çıkmaktadır.³⁸⁴

Taberî bu ayeti; “Ey Allah’ım! Bizi, razı olduğun şeylerde ve kendilerine nimet verdiğin, kullarını muvaffak kıldığın doğru söz ve amellerde kararlı olmaya muvaffak kıl” şeklinde izah etmenin daha uygun olduğunu söylemiştir.³⁸⁵

Dikkat edilirse, Allah’tan hidayet/doğru yol istenirken bir önceki ayette olduğu gibi “beni” yerine “bizi” ifadesi kullanılmıştır. Bu tarz bir dua, insana bencilce davranmamanın erdemini vermekte ve öğretmektedir. Bu, ferdî şuurun sosyal şuura dönüşümünün bir ifadesi olmaktadır. Başkalarının iyiliğini düşünmek, din eğitimi ile sağlanmak istenen önemli bir gelişmişlik düzeyidir. İnsanları, sadece kendilerini düşünen fertler olmaktan çıkarıp, onların sosyal şuura katılan bireyler olmalarını temin etmek, eğitim açısından önemli bir başarı sayılabilir. Ayette geçen nimet verilenlerden kastın “*Peygamberler, sıddıklar, şehitler ve sâlih kişiler*”³⁸⁶ olduğu vurgulanmıştır. Fatiha suresinin bu ayetini duaya dönüştüren insan, hangi insan tipini örnek alması gerektiği bilincini de kazanmış demektir. Fatiha’yı iyi anlayan insan, model insanların kimler olacağının farkındadır. O model insanlar, ilahî eğitimden geçmiş, belli sıfatlar kazanmış ve Allah katında belli bir yere gelmişlerdir.³⁸⁷

Son ayette zikredilen “sapanlar ve gazaba uğrayanlar” hakkında cumhur, bunların Yahudiler ve Hıristiyanlar olduğunu söylemişlerdir.³⁸⁸ Ayrıca gazaba uğrayanların müşrikler, sapıtanların da münafıklar olduğu, farklı bir görüşe göre ise gazaba uğrayanların bidatlere uyanlar, sapıtanların ise hidâyet yolundan uzak kalanlar olduğu ifade edilmiştir.³⁸⁹

Kur’an’ın özü ve özeti olan Fatiha’da bahsedilen gazaba uğrayan ve sapıtanların kimler olduğunu yine Kur’an kendine has üslubuyla özellikle kıssalar üzerinden uzun uzadıya farklı özellikleriyle anlatmıştır. Şu hâlde bunların sadece Yahudi ve Hıristiyanlar olduğunu söylemek eksik mana vermek olur.³⁹⁰

³⁸⁴ Bayraklı, *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur’an Tefsiri*, 1/114.

³⁸⁵ Taberî, *Camiu’l-Beyan an Te’vili’l-Kuran*, 1/175.

³⁸⁶ Süleyman Ateş, *Kur’an-ı Kerim ve Yüce Meali* (Ankara: Kılıç Yayınları, 1982), 4/69.

³⁸⁷ Bayraklı, *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur’an Tefsiri*, 1/116.

³⁸⁸ Ebü’l-Fidâ’ İsmâil b. Ömer İbn Kesir, *Tefsîrü’l-Kur’âni’l-Azîm* (Beyrut: Daru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 2010), 1/55.

³⁸⁹ Kurtubi, *el-Cami li-Ahkami’l-Kur’an*, 1/113.

³⁹⁰ Bayraklı, *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur’an Tefsiri*, 1/120.

Bu ifade, Müslümanlara bir vazife vermekte Kur'an ve hadisler üzerinden Allah'ın gazabını hak eden ve azaba uğrayanları araştırma, bilme ve onların yollarından bilinç üzere gitmemeyi öğretmektedir. Zira Allah'ın kimlere gazap ettiğini ve kimlerin sapık yola düştüğünü sebep ve sonuçlarıyla bilen bir insan, bilinçli ve ahlâkî davranışı kazanmanın büyük bir yüzdesini halletmiş demektir. Bu bilinç olmadan ahlâkî davranış, tesadüfilikten kurtulamaz.

Sonuç olarak Fatiha suresi verdiği başlıklarla ve öğrettiği pedagojik etkinliği ile ümmül-Kur'an (Kur'an'ın anası) olmaya hak kazanmıştır. Kur'an'ın diğer ayetleri adeta ondan doğup bağımsızlıklarını kazanmışlardır. Bir bakıma bütün Kur'an ayetleri, Fatiha suresinin açılımıdır denilebilir.

2.6. Tebbet Suresi

Tebbet suresi kronolojik nüzul sıralamalarında genel olarak ilk yıla hatta ilk indirilen on surenin içerisine yerleştirilmiştir. Şehristânî'nin Hz. Ali'ye nispet ettiği sıralamada bu sûre, beşinci sıraya yerleştirilmiş olmakla birlikte meşhur sebab-i nüzul rivayetleri, surenin açıktan davet sürecinde yani üçüncü yılda veya daha sonra indiğini gösterir.³⁹¹

Tebbet suresi adını, ilk ayette geçen “tebb/kurusun” kelimesinden alır. Bundan dolayı “Tebbet” veya son ayette geçen “Mesed” kelimesinden dolayı “Mesed suresi” şeklinde veya “Leheb/Ebu Leheb suresi” gibi isimlerle anılmaktadır. Surenin ana konusu, Kur'an çağrısına karşı gösterilen sürekli ve şiddetli düşmanlıktır. Hz. Peygamberin karşılaştığı ilk engelci ve düşmanca tavır, Ebû Leheb (ö. 624) ve karısının tavrı olduğundan, vahyin nüzul sırasına göre ilk kez burada, bir İslam düşmanı, hanımı ile birlikte ismen tehdit edilmiştir.³⁹²

Rivayete göre “*En yakın akrabayı uyar*”³⁹³ ayeti inince Hz. Peygamber sabah vakti Safa tepesine çıkıp tek tek Kureyş kabilelerinin adını sayarak toplamış ve sonrada “Size şu dağın ardından bir düşman topluluğunun geldiğini söylesem bana inanır mısınız?” diye seslenmişti. İnsanlar da “senden daha önce yalan işitmedik, inanırız” diye karşılık vermişlerdi. Bunun üzerine Hz. Peygamber kendisinin Allah tarafından insanları uyarmak için gönderilmiş bir elçi olduğunu bildirmiştir. İnsanlar

³⁹¹ el-Câbirî, *Fehmu'l Kur'an*, 36.

³⁹² Karaman vd., *Kur'an Yolu*, 5/709.

³⁹³ *Kur'an'ı Kerim ve Özlü Tefsir*, çev. Abdullah Parlıyan, (İstanbul: Konya Kitapçılık, 2004), eş-Şuarâ 26/214.

bu sözler üzerine hem şok olmuş bir vaziyette hem de derin bir sessizlik içinde söylenenleri düşünürken amcası Ebû Leheb eline bir avuç taş alıp Allah Resulüne fırlatmış ve kahrolası, bizi bu sözleri söylemek için mi buraya topladın” diyerek Hz. Peygamber’i aşağılamış kalabalığı da dağıtmıştır. İşte bu olayın ardından “tebb” kelimesine atıfta bulunularak Tebbet suresi nazil olmuştur.³⁹⁴

Farklı bir rivayete göre ise Ebû Leheb, Hz. Peygamberin yanına gelip “Ey yeğenim! Sana inanırsam bundan kazancım ne olacak?” demiş, Hz. Peygamberde “İman edenlere ne varsa sana da o var” diye karşılık verince öfkelenerek “Beni fakir ve kölelerle eşit seviyede tutuyorsun öyle mi; (tebben li hâze min dînin tebben) olmaz olsun, yok olsun, kurusun böyle din” demiş bu sözler üzerine de bu sure nazil olmuştur.³⁹⁵

Bu surenin Mekke’de nazil olduğunda ittifak olmakla beraber bazı müfessirlere göre surenin Mekke döneminin hangi yılında ve aşamasında indirildiğini belirlemek oldukça zordur. Surenin içeriğinden Ebû Leheb’in Hz. Peygambere karşı tutum ve davranışlarında haddi aştığı bir dönemde nazil olduğu açıktır. Bir görüşe göre sure amca-yeğen ilişkisinin bitip akrabalığın kesin bir düşmanlığa dönüştüğü boykot döneminde indirilmiştir.³⁹⁶

Farklı bir rivayete göre ise bu sure, gizli davet döneminde ilk yılda indirilmiştir. Allah Resulü Peygamberliğin ilk aylarında akrabalarını yemeğe davet edip “Allah’ın tek olduğunu, O’nun ortağının olmadığını, kendisinin de Peygamber olduğunu” açıklamak istemiş amcası Ebu Leheb defalarca konuşmasını engellemiştir.³⁹⁷

En nihayetinde bütün akrabalarını toplayıp ziyafet verdiği bir ortamda Peygamberliğini açıklayınca Ebu Leheb “Kabilelerine senin yaptığın gibi kötü bir şey yapan birisini görmedim” demiş hakaretler edip toplananlara “Muhammed’in davetini kabul edenlerin zillate düşeceklerini hatta öldürüleceklerini” ima ve tehdit ederek kalabalığı dağıtmıştır.³⁹⁸

H. Peygambere ve getirdiği vahye en büyük düşmanlığı en çok destek vermesi gereken amca ve yenge (Ümmü cemil) yapmıştır. Asabiyet bağlarının çok güçlü

³⁹⁴ el-Belhî, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, 4/913.

³⁹⁵ Taberî, *Camîu'l-Beyan an Te'vili'l-Kuran*, 24/675.

³⁹⁶ Mevdûdî, *Tefhîmü'l-Kur'ân*, 7/290.

³⁹⁷ er-Râzî, *et-Tefsîrû'l-Kebîr*, 32/349.

³⁹⁸ Ünsal, *Erken Dönem Mekki Surelerin Muhteva Tahlili*, 147.

olduğu cahiliye Arap toplumunda hem en yakın akraba hem de yıllarca komşuluk yaptığı amca ve yengenin düşmanlık yapması Hz. Peygamberi derinden yaralamış ve davet sürecinde çok olumsuz sonuçlara da yol açmıştır. Zira o dönemde görüş ve davranışı yanlış bile olsa sırf akrabalık bağlarından dolayı insanlar kendinden olana sahip çıkıyordu. Ebû Leheb'ten beklenen Ebû Tâlib gibi olamıyorsa da en azından tarafsız olması, destek vermiyorsa bile düşmanlık etmemesiydi.

Vahyin başlangıcıyla birlikte gelen sure ve ayetlerde şirkin beyin takımı ve mimarı sayılacak kişilerin tasviri yapılmaktadır. Böylece somut örnekler üzerinden soyut olan küfrün ve şirkin çirkin yüzü ortaya konmaktadır. Alak suresinde Ebu Cehil, Kalem suresinde Velid b. Muğire, ve bu surede de Ebu Leheb üzerinden inkar psikolojisi öğretilmektedir.

Ebu Leheb'in asıl künyesi Ebû Utbe olduğu halde öfkelenildiğinde yüzü kızardığı için babası Abdulmuttalib tarafından “alev gibi çok parlak” anlamına gelen Ebu Leheb lakabı verilmiştir. Peygamberlikten önce Ebu Leheb'in Allah Resulüne çok fazla muhabbet beslediği hatta iki oğlunu (Utbe ve Uteybe) Resulullah'ın kızlarıyla (Rukıyye ve Ümmü külsûm) ile evlendirdiği Peygamberlik işiyle birlikte bu nikâhı bozduğu rivayet edilir.³⁹⁹

Ölünceye kadar İslam'a ve Peygambere düşmanlıktan geri durmayan Ebu Leheb'in en büyük destekçisi karısı Ümmü Cemil olmuştur. Hicretin ikinci yılında püstül/çiçek veya adese biye bilinen veba benzeri bir hastalığa yakalandığı için Bedir savaşına katılamamış fakat yerine adam göndererek bunu telafi etmeye çalışmış, inkârcılara da yanlarında olduğunu belirtmek için mali destekte bulunmuştur. İnkârcı dostlarının Bedir'de yenildiği haberini alınca öfkesinden inlediği, ailesinin ona daha fazla dayanamayarak bir ahıra kilitleyip ölmesini beklediği ve rezil bir şekilde kahırla öldüğü rivayet edilir. Gücü tükendiği, amacına ulaşamadığı ve elleri böğründe kaldığı için mecazi manada elleri kurumuştur.⁴⁰⁰

2.6.1. Tebbet Suresi 1-5. Ayetler

(۱) 1: تَبَّتْ يَدَا أَبِي لَهَبٍ وَتَبَّ “Ebû Leheb'in elleri kurusun, kurudu da.”

(۲) 2: مَا أَغْنَىٰ عَنْهُ مَالُهُ وَمَا كَسَبَ “Ona malı ve kazandıkları fayda vermedi.”

³⁹⁹ Mehmet Ali Kapar, “Ebû Leheb”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 22 Şubat 2024).

⁴⁰⁰ Duman, *Beyânu'l Hak*, 1/95-96.

﴿٣﴾ 3: “O, alev saçan bir ateşe girecektir”

﴿٤﴾ 4: “Karısı da sırtında odun taşır halde.”

﴿٥﴾ 5: “Boynunda hurma liflerinden bükülmüş bir ip olduğu halde.”⁴⁰¹

2.6.2. Ayetlerin İzahı ve Verdiği Mesajlar

Kur'an; Tebbet suresi ile tüm zamanlarda İslam düşmanlarıyla mücadelede izlenecek yolu öğretmektedir. Birinci ayetteki “*elleri kurusun*” ifadesinin mecaz olduğu, onun helak olması yönünde bir beddua olduğu söylenmiştir. Tebbet fiili, bu bedduanın gerçekleşeceğini ifade eder, nitekim öyle de olmuştur. Ayette “elleri kırılırsın” değil de “elleri kurusun” denilmiştir. Çünkü “el” Araplarda gücün ve servetin sembolüdür. Bu bağlamda “iki eli kurusun” ifadesinin mala ve evlada delalet ettiği söylenebilir.⁴⁰²

“Tebbet” kelimesi “kurudu” anlamına gelir. Dolayısıyla sure, bu ismi ile Müslümanların yeryüzündeki ıslahçı misyonlarına dikkat çekmektedir. Bu bağlamda Ebu Leheb gibi sineklerle uğraşmak yerine bataklığı kurutma vazifesi öne çıkmaktadır. Ayrıca kurutma bilindiği gibi yok etmek demek değildir. Kurutma; verimsiz araziye verimli hale dönüştürmek yani ıslah etmektir. Hz. Peygamber bu ıslahçı yöntemle vahyin rehberliğinde yirmi üç yıllık bir zamanda yüz binden fazla insanı kötüden iyiye dönüştürmüştür. Bu yöntemi hayata geçirmek için de özellikle tebliğ açısından bakılınca günahları kurutan, günahkârı ise kazanmaya ve ondaki güzel ahlakı yeşertmeye yönelik bir dil kullanmak elzemdir sonucu çıkmaktadır.

İkinci ayette geçen “Ebu Leheb'in kazandıkları” ifadesi hakkında “çocukları, malı, mevki ve itibarı olduğu söylenebilir. Bunların hiçbirisi kendisini kötü sondan kurtaramamıştır. Bununla aynı zamanda doğru kullanılmayan zenginliğin, Allah'ın azabına engel olmayacağına ve insana bir fayda sağlamayacağına bilakis dünyada insanın başına dert açacağına, ahirette de onu azaba sokan bir felaket olacağına işaret edilmektedir. Rivayetlere göre Ebu Leheb çok zengin ama aynı zamanda çok cimri bir adamdı. Kureyş'in, bir kantar altın sahibi olan dört kişisinden biriydi. Cahiliye

⁴⁰¹ Kur'an Yolu (Erişim 22 Şubat 2024), Tebbet 111/1-5.

⁴⁰² Karaman vd., Kur'an Yolu, 5/709-712.

döneminde bir defasında Kâbe'nin hazinesinden iki altın ceylan heykelini çalmakla itham edildiği de rivayet edilmiştir.⁴⁰³

Ebu Leheb hem bir şahıs hem de bir semboldür. Bu şahsın karakteristik özellikleri her dönemde inkâr psikolojisi olarak var olacaktır. Hz. Peygamberin getirdiği bu dini yok etmek isteyen, Peygambere hakaretler eden, köşe yazılarıyla, karikatürleriyle, sosyal medya paylaşımlarıyla onun sözlerine ve getirdiği Kur'an'a uydurma diyen herkes aslında Ebu Leheb'i temsil etmektedir. Diğer yandan Ebu Leheb'in misyonunu üstlenen herkesin mutlaka elleri kuruyacak, kazandıkları ve sahip oldukları fayda vermeyecek, rezil bir hayat yaşayıp rezil bir şekilde helak olacaklardır.⁴⁰⁴

Dördüncü ayetteki, "hammâlete'l hatab" terkibi lafzen "odun hamalı", mecâzen de "insanlar arasında söylentiler yayan ve iftira atan kişi" anlamına gelir. Bu durumda söz konusu ayet, "iğrenç sözlerin taşıyıcısı olan karısıyla birlikte" şeklinde de tercüme edilebilir. Dört ve beşinci ayette zikredilen Ebû Leheb'in karısı Hz. Peygamberin yengesi Ümmü Cemil, aynı zamanda Ebu Süfyan'ın kız kardeşidir. Kaynakların ifadesine göre Ümmü Cemil hem diğer insanlar hakkında hem de İslam ve Peygamber hakkında çokça dedikodu yapıp kötü söz taşıyan birisidir.⁴⁰⁵

Hız. Peygambere eziyet etmek maksadıyla diken ve çalı toplayıp geceleyin Hız. Peygamberin geçeceği yollara attığı için odun taşıyan diye çevrilmiştir. Ümmü Cemil putlara yemin ederek eşi benzeri olmayan mücevherden yapılmış kıymetli gerdanlığını Hız. Peygamber'i yok etmek için harcayacağını söylediğinden ahirette boynuna ateşten bir ip/gerdanlık takılacağı bildirilmiştir.⁴⁰⁶

Sonuç olarak Tebbet suresi hakla batılın savaşının kıyamete kadar devam edeceğini ve bir Müslümanın İslam düşmanlarıyla nasıl mücadele etmesi gerektiğini öğreterek inkarcılara karşı ıslahçı bir tavır sergilenmesi gerektiğini ifade etmektedir. Diğer yandan inkarcıların birbirine destekçi olduğu vurgulanarak parçalanmış Müslümanları düşünmeye davet etmektedir.

⁴⁰³ Mevdûdî, *Tefhîmü'l-Kur'ân*, 7/218.

⁴⁰⁴ Toptaş, *Kur'an-ı Kerim Şifa Tefsiri*, 8/409.

⁴⁰⁵ Gülgün Uyar, "Ümmü Cemil", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 22 Şubat 2024).

⁴⁰⁶ Karaman vd., *Kur'an Yolu*, 5/709-712.

2.7. Tekvir Suresi

Tekvir suresi, Şehristânî'nin Hz. Ali'ye nispet ettiği kronolojik sıralamada ve Hz. Osman'a nispet edilen Mısır heyetinin hazırladığı sıralamada Tebbet suresinin hemen ardına yerleştirilmiştir. Toplamda yirmi dokuz âyet olan bu surenin muhtevasına ve yemin kalıplarına bakılınca iki bölüm halinde nazil olduğu düşünülebilir. Surenin ana konusu kıyamet, vahiy ve risâlettir. Tekvir sûresi kaynaklarda “ize’ş-şemsü küvvirat” şeklinde veya kısaca “Küvvirat” şeklinde de zikredilmektedir.⁴⁰⁷

Surede Hz. Muhammed'in (as) Peygamberliğini kabul etmeyen, “meftun ve mecnun” diyerek alay eden Mekkeli müşriklere, dehşetli kıyamet tasvirleri üzerinden uyarılarda bulunulur. İlk altı ayette kıyametin başlangıcından hesap zamanına kadar olacak dehşetli sahneler anlatılırken ikinci altı ayette hesabın başlamasından itibaren insanların mahşerde karşılaşacakları sahneler anlatılmaktadır. Etkileyici kıyamet tasvirlerinden dolayı Hz. Peygamberin “*Kıyameti gözleriyle görmek kimi sevindirirse Tekvîr, İnfitâr ve İnşikak surelerini okusun*” buyurduğu rivayet edilmiştir.⁴⁰⁸

Kıyameti ve dehşetini gözleriyle gören bir insanın hayatı, hayata bakışı ve hayattan beklentisi değişecek buna bağlı olarak kıyameti gözleriyle gören kişinin hata yapması azalacaktır. Hadis-i şerifteki “sevindirirse” ifadesi dikkat çekicidir. Zira bir Müslümanı kıyamete bakmak nasıl sevindirir? Sorusu akla gelmektedir. Bu soruya verilebilecek en makul cevap; yeryüzünde zulümlerin bittiği, haksızlıkların son bulduğu, vazifesini yapan müminlerin cennete gireceği, zalimlerin hesap vereceği, mutlak adaletin gerçekleşeceği gün şeklinde anlamak mümkündür.⁴⁰⁹

Kur'an; ilk inen surelerde dünyanın fani yüzünü gösteren kıyametle alakalı ayetlere ayrı bir ağırlık vermektedir. Bir yönüyle kıyamet üzerinden ilk Müslümanlara çok yoğun bir şekilde tahkiki iman dersleri verdiği söylenebilir. Bununla amaç düne kadar her yaptığını taklit, gelenek ve zan etkisinde kalarak yapan cahiliye topluluğunu, her yaptığını bilgiye ve belgeye dayandırarak yapan bir bilgi toplumuna dönüştürmek olabilir.

⁴⁰⁷ Karaman vd., *Kur'an Yolu*, 5/559.

⁴⁰⁸ Ebû İsâ Muhammed b. İsâ et-Tirmizî, *Câmiu'l Kebîr* (Beyrut: Daru'l-Ğarb-i İslamiyye, 1996), 5/358.

⁴⁰⁹ Mehmet Bakırcı, 30. *Cüz* (Konya: Serendib Yayınları, 2010), 39.

2.7.1. Tekvir Suresi 1-14. Ayetler

- ﴿١﴾ 1: “Güneş, dürüldüğü vakit,”
- ﴿٢﴾ 2: “Yıldızların ışığı, bulanıp söndüğü vakit,”
- ﴿٣﴾ 3: “Dağlar, yürütüldüğü vakit,”
- ﴿٤﴾ 4: “Gebe develer salıverildiği vakit.”
- ﴿٥﴾ 5: “Vahşi hayvanlar bir araya toplandığı vakit.”
- ﴿٦﴾ 6: “Denizler kaynatıldığı vakit.”
- ﴿٧﴾ 7: “Ruhlar (bedenlerle) birleştirildiği vakit.”
- ﴿٨﴾ 8-9: “Diri diri gömülen kız çocuğuna hangi günahtan ötürü öldürüldüğü sorulduğu vakit.”
- ﴿٩﴾ 10: “Amel defterleri açıldığı vakit.”
- ﴿١٠﴾ 11: “Gökyüzü sıyrılıp koparıldığı vakit.”
- ﴿١١﴾ 12: “Cehennem alevlendirildiği vakit”
- ﴿١٢﴾ 13: “Cennet yaklaştırıldığı vakit”
- ﴿١٣﴾ 14: “İşte o zaman herkes önceden hazırladığı şeyleri bilecektir.”⁴¹⁰

2.7.2. Ayetlerin İzahı ve Verdiği Mesajlar

Tekvir, “güneşin dürülüp kararması, ışık ve ısısının sönmesi” anlamına gelmektedir. “Tekvîr-i şems” hem sarık sarar gibi veya bohça dürer gibi dürme anlamına, hem de Türkçedeki “kürümek” anlamına gelmektedir.⁴¹¹

Genel olarak çöllerde seyahat eden Arapların büyük bölümü göçebeydi. Göçebelerin en çok yaptığı şey ise bir yerden ayrılacakları zaman her şeyi dürüp katlayıp bineklerine yüklemektir. Tekvir suresinin ilk ayeti ile dünya, konulup göçülen işi bitince de dürülen bir çadıra benzetilmiş olabilir. Bu bağlamda Allah’ın, günü gelince büyük kıyametle büyük çadır olan dünyayı ve gezegenleri dürüp işini bitireceği haber verilerek insanlara uyarıda bulunmaktadır.⁴¹²

⁴¹⁰ Kur’ân Yolu (Erişim 26 Şubat 2024) et-Tekvîr 81/1-14.

⁴¹¹ er-Râzî, *et-Tefsîrü'l-Kebîr*, 31/63.

⁴¹² Kur’an Bana Ne Diyor?, çev. Veli Tahir Erdoğan (İstanbul: Bilgeoğuz Yayınları, 2022), et-Tekvîr 81/4.

Bilindiği gibi uzay, ömrü dolan ve karanlığa mahkûm olan güneşlerle doludur. Bu bağlamda mevcut güneş, evrende ömrünü doldurmuş nice güneşler gibi bir gün enerjisini yitirip karanlığa gömülebilir. Bu durum kendisine tâbi gezegenler için bir kıyamet olur. Çünkü güneşin gerek sönmesi gerekse kütesinin yok edilmesi, yerküredeki hayatın ve güneşten ışık alan gezegenlerin sonu demektir. Bu bağlamda ilk ayet kıyamete kadar gelecek bütün insanlara “ömrü milyarlarca yıl olan güneşin bile bir ömrü ve ölümü var. Öyleyse ölmeyecekmiş gibi yaşamayın” demektedir.

İkinci ayette geçen yıldızların saçılması, güneşin dürülüp işinin bitmesiyle birlikte gerçekleşecek hadisedir. Zira yıldızlar ışığını ve çekim gücünü merkezde güneş olan bir yörüngeye borçludur. Güneşin dürülüp işinin bitmesiyle birlikte sistemin ve yörüngenin de dağılacağı buna bağlı olarak yıldızların birbirine çarpmaları, yörüngelerinden kaymaları adeta imamesi kopmuş tesbih taneleri gibi etrafa saçılmaları kaçınılmaz olacaktır.⁴¹³

Yıldız; gökyüzünde görülen ışıklı gök cisimlerinden her birine verilen isimdir. Bu anlamda güneş ve ay da bir yıldızdır. Dünya’dan görülebilen altı bine yakın yıldız bulunmaktadır. Dünyaya en yakın ve en büyük yıldız herkesin bizzat müşahade ettiği ısı ve ışığın kaynağı olan Güneş’tir. Güneşin ışığı söndüğü zaman, Ay ve gezegenler gibi ondan ışık alan yıldızlar da tamamen ışıklarını yitirip karanlığa mahkûm olacaklardır. Üçüncü ayette geçen dağların yerinden sökülüp yürütülmesi ise uzay boşluğunda var olan güneş ve yıldızların ölümünün bir sonucu olabilir. Nitekim gök hareketleri ile dünyada olan yerküre hareketleri arasında sıkı bir bağ olduğu kabul edilmektedir. Ayet, yeryüzünün kazıkları olan dağların kıyametle birlikte adeta kum yığını gibi olacağını haber vermektedir.⁴¹⁴

Dördüncü ayette geçen “işâr” on ayını doldurmuş fakat henüz doğurmamış olan develer için kullanılmaktadır. Bu ayetlerin nazil olduğu dönemde doğumu yaklaşmış dişi develer Arap toplumunda en değerli mal sayılırdı. Cahiliye insanına kıyameti ve dehşetini en iyi anlatacak ifade bu olsa gerekir. Kıyametin dehşetiyle birlikte en gözde ve kıymetli mallara dahi insanlar tenezzül etmeyeceklerdir.⁴¹⁵

⁴¹³ Karaman vd., *Kur’an Yolu*, 5/561.

⁴¹⁴ Yavuz Unat, “Yıldız”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 12 Temmuz 2024).

⁴¹⁵ er-Râzî, *et-Tefsîrû'l-Kebîr*, 31/69.

Bazı yorumlara göre ise doğuracak develerin başı boş bırakılması bulutların artık yağmur yağdırmaz olacağı, bu yüzden de yeryüzünde hayatın bütünüyle yok olmasına sebep olacak bir kuraklığın yaşanacağı anlamının kastedildiği ifade edilmiştir. Kısaca ayet, kıyamet gelince insanın gözünde ve gönlünde en kıymetli mal neyse kıymetinin yok olup terk edileceğini haber vermektedir.⁴¹⁶

Beşinci ayette bahsedilen vahşi hayvanların bir araya getirilmesi hakkında farklı yorumlar yapılmıştır. Katâde, “Bütün her şey, hatta sinekler bile, kısas için (karşılıklı haklarını almak için) bir araya toplanırlar” demiştir. Bir görüşe göre kıyametin şiddetinden dolayı aralarındaki düşmanlık ve rekabeti unutup can derdiyle bir araya gelip toplanmaları kastedilmiştir. Sözelimi tavuğun tilkiden kaçmaması, Kurt’un kuzuya dönüp bakmaması gibi fitratın gereği olan av avcı ilişkisinin unutulması anlamına gelmektedir. Normalde birbirine düşman olan hayvanlar korku ve dehşetten yuvalarından fırlayıp bir arada toplanacaklardır.⁴¹⁷

Diğer bir görüşe göre ise bu ayet; kıyametin dehşetiyle hayvanların kitleler halinde ölmeleri, cesetlerinin üst üste yığılması demektir. Farklı bir görüşe göre de bu toplanma, hadisi şerifte bahsedilen mahşer günü gerçekleşecektir. Hayvanlar “birbirlerinden haklarını almak üzere bir araya toplanacak, boynuzsuz koyun boynuzlu koyundan hakkını alacak” şeklinde anlaşılmıştır.⁴¹⁸

Altıncı ayette geçen “denizlerin kaynatılması” yerkürenin çekirdeğindeki magma tabakasının patlaması ve en çukur seviye olan denizlerin ve okyanusların altından fışkırması, buna bağlı olarak ta denizlerin kaynaması şeklinde ifade edilmiştir. Farklı bir yoruma göre ise bu ayet dağların parçalanıp yok olmasının doğal sonucu olarak denizlerin birbirine karışması ve tek deniz haline gelmesi demektir. Diğer bir yoruma göre ise burada ifade edilen kaynama suyun moleküllerinin ayrıştırılmasıdır. Bilindiği gibi su iki farklı gazdan oksijen ve hidrojen’den oluşmuştur. Oksijen ateşin yanması için gereklidir, hidrojen ise kendi kendine tutuşarak alev alır. Bu iki gaz birleştiğinde suyu meydana getirirler ama ayrışınca dehşetli bir şekilde alev alarak patlarlar.⁴¹⁹

⁴¹⁶ Karaman vd., *Kur'an Yolu*, 5/561.

⁴¹⁷ er-Râzi, *et-Tefsîrû'l-Kebîr*, 31/70.

⁴¹⁸ er-Râzi, *et-Tefsîrû'l-Kebîr*, 31/70.

⁴¹⁹ Mevdûdî, *Tefhîmü'l-Kur'ân*, 7/47.

Farklı bir bakış açısına göre ise şiddetli kuraklıktan dolayı denizlerin suyu boşalıp kuruyacaktır. Bunun için ayet, “bir damla bile su kalmaz” şeklinde de yorumlanmıştır.⁴²⁰

Bu ayet ile ilgili şöyle bir söz söylenmiştir “Deniz cehennem perdesidir. Kalkarsa cehennem ateşi görülür” Hz. Ali’nin de konuyla ilgili olarak “Bu insanlara hayret ediyorum. Altlarında (magma) ateş var, üstlerinde (güneş) ateş var, önlerinde ateş (cehennem) var ama hala inkâr edip günah işleyebiliyorlar” dediği nakledilir.⁴²¹

Buraya kadar anlatılanlar kıyametin kopması esnasında meydana geleceği bildirilen olaylardır. Bundan sonraki ayetlerde ise kıyamet koptuktan sonra meydana geleceği haber verilen olaylar anlatılmaktadır. Yedinci ayette geçen “nefislerin birleştirilmesi” ile ilgili şu yorumlar yapılmıştır;

- a) İkinci sur ile birlikte ruhların bedenlerle birleştirilmesi
- b) Kıyamet günü insanların amellerine göre guruplar şeklinde bir araya getirilmeleri
- c) Müminlerin cennette hurilerle, kafirlerin ise cehennemde şeytanlarla bir araya getirilmesi⁴²²
- d) insanların dünyada peşinden gidip takip ettiği liderler ve önderleriyle bir araya toplanmaları
- e) mücrimlerin kendilerini günaha sürükleyenlerle, müminlerin de kendilerini kulluğa davet eden peygamberler ve müminlerle bir araya getirilmesi
- f) insanın amelleriyle bir araya getirilip yüzleşmesi...⁴²³

Sekiz ve dokuzuncu ayette geçen “*diri diri toprağa gömülen kıza hangi suçundan dolayı öldürüldüğünün sorulması*” hem cahiliye döneminde fakirlik endişesiyle veya utanç sebebiyle canlı canlı toprağa gömülen kız çocukları için hem de kürtaj yoluyla çocuklarını öldürenler için veya üzerine bombalar atılarak katledilen masum yavrular için anlamak mümkündür. Ayette çocuklarını öldüren ana babaların muhatap bile alınmaması dikkat çekicidir. Araplar genel olarak sebepten ötürü kız çocuklarını diri diri gömerlerdi. Birincisi onlar: “Melekler Allah’ın

⁴²⁰ Yıldız, “Tekvir Suresi Tefsiri”.

⁴²¹ Küçük, *Besâiru’l Kur’an*, 18/520.

⁴²² er-Râzî, *et-Tefsîrû’l-Kebîr*, 31/71.

⁴²³ Karaman vd., *Kur’an Yolu*, 5/562.

kızlarıdır” diyorlar, böylelikle kızları ona geri gönderiyorlardı. İkincisi ise ya ihtiyaç ve fakirlik korkusu ile onları öldürüyorlardı yahut esir alınıp ve köle edilirler diye korktuklarından dolayı öldürüyorlardı.⁴²⁴

Onuncu ayette “*defterlerin ortaya serilmesi*” ifadesi amel defterlerinin açılması ve insanların dünyada iken iyilik ve kötülük adına ne işlemişlerse bizzat görmeleri anlamına gelmektedir. On birinci ayette “gökyüzünün sıyrılıp açılması” maddi alemin sona erip metafizik alemi görme, madde ötesi ile yüz yüze gelme yani gayb âlemini müşahade etme şeklinde anlaşılabilir. On ikinci ayette “cehennem ateşinin alevlendirilmesi” yakıcılığının arttırılması, azap için hazır hale getirilmesidir. On üçüncü ayette “cennetin yaklaştırılması” iman ve sâlih amellerle Rablerinin huzuruna çıkan amel defterlerini sağlarından alan bahtiyar kulların kendilerini cennetin kapısında bulmaları şeklinde yorumlanabilir. On dördüncü ayette geçen “sahifelerin verilmesi” herkesin önceden hazırlayıp getirdiği şeyleri bilmesi, insanın dünyada bir ömür ektiğini biçmesi şeklinde anlaşılabilir.⁴²⁵

Sure ile ilgili tüm bu rivayet ve yorumlardan, tebliğin merkezinde inzârın bir sonucu olarak kıyamet ve ahiret konusunun olması gerektiği sonucu çıkarılabilir. Zira ahiret, insanı haram ve günahlara karşı koruyan bir fren mekanizması sayılabilir. Muhataba ahiret bilincinin verilmesi bir yönüyle insan onurunun ve hakkının kutsallığını öğretmektedir zira ahirete inanmak adaletin gerçekleşeceğine inanmaktır.

2.8. Â'lâ Suresi

Â'lâ suresi, Şehristânî'nin Mukâtil b. Süleyman kanalıyla Hz. Ali'ye nispet ettiği kronolojik sıralamada ve Mısır heyetinin hazırladığı sıralamada Tekvir suresinin hemen ardından sekizinci sıraya yerleştirilmiştir. Mevcut mushaf sıralamasında ise seksen yedinci sıradadır. Surenin Medine'de nazil olduğuna ilişkin Dahhâk'tan bir görüş bulunmakla birlikte İbn Abbas, İkrime ve birçok müfessir genel olarak Mekke döneminde nazil olduğunu söylemişlerdir.⁴²⁶

On dört ve on beşinci ayetler hakkında İbn Ömer, bazı sahabeler ve müfessirler surenin bayram namazı ve fitır sadakası hakkında nazil olduğunu buradan da yola çıkarak bahsedilen bu iki ayetin Medine'de diğer ayetlerin Mekke'de indirildiğini

⁴²⁴ Kurtubi, *el-Cami li-Ahkami'l-Kur'an*, 19/233.

⁴²⁵ Karaman vd., *Kur'an Yolu*, 5/564.

⁴²⁶ Ünsal, *Erken Dönem Mekki Surelerin Muhteva Tahlili*, 151.

söylemişlerdir. Ancak söz konusu ayetlerin muhtevası bayram namazı ve sadaka-i fitır konusuyla ilişkili olmadığı için bu görüş pek itibar görmemiştir.⁴²⁷

Bazı âlimlere göre surenin ilk dokuz ayeti Peygamberliğin birinci yılında geri kalan ayetler üçüncü yılda indirilmiştir.⁴²⁸ Derveze başta olmak üzere birçok müfessire göre surenin içeriği, dili, üslûbu ve ayetler arasındaki ahenk surenin tamamının bir defada ilk yılda nazil olduğuna işaret etmektedir.⁴²⁹

Sure adını birinci âyette geçen “Â’lâ” kelimesinden alır. “Â’lâ” en yüce manasına gelmektedir. Sure, “Sebbihi’sme Rabbike’l-a’lâ” veya “Sebbih” adlarıyla da anılmaktadır. Süddî; Allah’ın resulünün bu ayeti okuyunca “en yüce Rabbimi tesbih ederim” dediğini nakletmektedir.⁴³⁰

Sureyi genel anlamda üç bölüme ayırmak mümkündür. İlk bölüm, rubûbiyet yani tüm mahlukatı yaratan, yarattığı varlıklara suret veren, yarattığı her canlıya varlık yolunu gösterip vazifesini öğreten Allah’ı anlatır. İkinci bölümde temel konu nübüvvettir. Hz. Peygamber’e Kur’an’ın öğretileceği ve Allah’ın dilediği dışında hiçbir şeyi unutmayacağı, görevini yapma konusunda en kolay yola sevk edileceği bu yüzden onun bu mesaja odaklanması gerektiği bildirilir. Üçüncü bölümün temel konusu ise ahirettir. Bu bölümde insanların iki gruba ayrılacakları Allah’tan korkan, iman eden, Rabbinin adını zikreden bir grubun cennete gidecekleri, diğer grubun ise inkâr ettikleri için bedbaht olacağı ve akıbetlerinin cehennem olacağı vurgulanır.⁴³¹

Rivayetlere göre Hz. Peygamber Â’lâ suresini okumaktan büyük zevk alırdı hatta bu sureyi özellikle insanların kalabalık olduğu zaman dilimlerinde Cuma ve bayram namazlarında okur, gündem ederdi.⁴³² Hatta bir rivayette “eğer insanlar Â’lâ suresinin ihtiva ettiği hakikatleri bilecek olsalardı, her biri bu sureyi on altı kez tekrarlardı” buyurmuştur.⁴³³

⁴²⁷ Kurtubi, *el-Cami li-Ahkami’l-Kur’an*, 20/21.

⁴²⁸ Duman, *Beyânü’l Hak*, 105.

⁴²⁹ Derveze, *et-Tefsîrü’l-hadîs Tertîbu’s-Suver Hasebe’n-Nüzûl*, 1/525.

⁴³⁰ Taberî, *Camî’ü’l-Beyan an Te’vili’l-Kuran*, 24/367.

⁴³¹ el-Câbirî, *Fehmu’l Kur’an*, 1/44-45.

⁴³² Karaman vd., *Kur’an Yolu*, 5/600.

⁴³³ er-Râzî, *et-Tefsîrü’l-Kebîr*, 31/128.

2.8.1. Â'lâ Suresi 1-19. Ayetler

- (۱) 1: “Yüce Rabbinin ismini tesbih et.”
- (۲) 2: “O ki, yaratan, şekil veren ve düzene koyandır.”
- (۳) 3: “O ki, (her şeyi) bir ölçüyle yapan ve yönlendirendir.”
- (۴) 4-5: “O ki, yeşil bitki örtüsünü ortaya çıkaran, sonra da kararmış çöpe çevirendir.”
- (۶) 6: “Biz sana Kur'an'ı okutacağız ve sen artık onu unutmayacaksın”
- (۷) 7: “Ancak Allah'ın dilediği müstesna. Şüphesiz O, açık olanı da gizliyi de bilir.”
- (۸) 8: “Biz seni en kolay olan yola kolayca ileteceğiz”
- (۹) 9: “O halde, sen eğer fayda verirse, öğüt ver”
- (۱۰) 10: “Allah'a karşı derin saygı duyarak ondan korkan öğüt alacaktır.”
- (۱۱) 11-12: En büyük ateşe girecek olan en bedbaht kişi ise, öğüt almaktan kaçınır.”
- (۱۳) 13: “Orada ne ölür ne de yaşar.”
- (۱۴) 14-15: “Temizlenen, Rabbinin adını zikreden ve namaz kılan kişi mutlaka kurtuluşa erecektir.”
- (۱۶) 16: “Fakat sizler dünya hayatını tercih ediyorsunuz.”
- (۱۷) 17: “Halbuki ahiret hayatı, daha hayırlı ve daha sürekli.”
- (۱۸) 18-19: “Şüphesiz bu hükümler ilk sayfalarda, İbrahim ve Mûsâ'nın sayfalarında da vardır.”⁴³⁴

2.8.2. Ayetlerin İzahı ve Verdiği Mesajlar

Birinci ayette geçen “tesbih” Allah'ı kendisine layık olmayan isim ve nitelemelerden tenzih etmek demektir. Cahiliye Arapları ibadetlerini ıslık çalarak, el

⁴³⁴ Kur'an Yolu (Erişim 26 Şubat 2024), el-A'lâ 87/1-19.

çırparak yapmaktaydı asıl ibadetin nasıl yapılması gerektiği “*Rabbini ismini tesbih et*” emriyle Allah’ı indirdiği ve öğrettiği isimleriyle yücelt şeklinde öğretilmiştir.⁴³⁵

Ayetin başında geçen “tesbih” kavramı “yüzmek, kulaç atmak ve hareket etmek” gibi anlamlar taşıyan “s-b-h” kökünün türemiştir. Bu kavram aynı zamanda suda hızla hareket eden varlıklar için kullanılmaktadır. Bu yönüyle tesbih, varlık gayesine uygun hareket etmektir. “İnsan yüzerken kulaç atmaz, kollarını hareket ettirmezse batması nasıl kaçınılmazsa sürekli tesbih edip Allah’ı gündemde tutmayan, varlık gayesine uygun yaşamayan insanında dünya denizinde boğulması kaçınılmazdır” denilebilir.⁴³⁶

Zikir; iradeli ve akıllı varlıklar için kullanılırken, tesbih hem iradeli hem iradesiz varlıklar için kullanılabilir. İradesiz varlıklar zikredemez. Fakat tesbih, hem iradeli varlıklar hem de iradesiz varlıklar için kullanılabilir. Nitekim ayette “*Yedi kat gök, yeryüzü ve içindekiler, Allah’ı tesbih ederler. Allah’ı hamd ile tesbih etmeyen hiçbir varlık yoktur...*” buyrulmaktadır.⁴³⁷

Allah’ı tesbih etmenin birçok yolu vardır. Tebliğ ederek, zikrederek, Kur’an okuyarak, namaz kılarak ve bedenle yapılması gereken ibadetleri yerine getirerek Allah’ı tesbih etmek mümkündür. Allah, kendisine layık isimlerle zikredilmeli, noksanlık ifade eden söz ve ifadelerle anılmamalıdır. En garantili ve sağlam yol, Allah’ı Kur’an’da bildirilen güzel isimleriyle anmaktır. Rivayete göre bu ayet indirilince Hz. Peygamber secde ederken “Subhane rabbiye a’lâ” denmesini istemiştir.⁴³⁸

Bu ayetten yola çıkarak Allah’ın isimlerini ta’zim ile anmak gerektiği, istihza ederek, hafife indirgeyerek tuvalet ve banyo gibi uygunsuz yerlerde veya beyhude işlerin yapıldığı mekânlarda zikretmenin uygun olmayacağı ifade edilebilir. İkinci ayetteki “tesviye” kavramı Allah’ın, yarattığı varlıkları düzenleyip onun ihtiyacı olan şekli ve özellikleri vererek uygun forma kavuşturması anlamında kullanılmaktadır. Allah’ı tesbih etmeye insan, bizzat kendi yaratılışından başlayıp kâinata serpiştirilmiş meşhud ayetler üzerinden tefekkür ederek başlamalıdır. Bu bağlamda tebliğ

⁴³⁵ er-Râzî, *et-Tefsîrû ‘l-Kebîr*, 31/125.

⁴³⁶ Metin Yurdagür, “Tesbih”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 13 Temmuz 2024).

⁴³⁷ el-İsrâ 17/44.

⁴³⁸ Mevdûdî, *Tefhîmü ‘l-Kur’ân*, 7/105.

yapılırken kainattaki meşhud ayetler üzerinden örnekler verilmeli, insanların gözünde sıradanlaşan kâinat mucizeleri sık sık gündem edilmelidir.⁴³⁹

Üçüncü ayette “Allah’ın yol göstermesinden” maksat, yarattığı varlıkların tabiatını, cins ve çeşitlerini, yapacaklarını, söyleyeceklerini ve ecellerini belirlemesidir. Mücâhid: Bedbahtlığı ve mutluluğu takdir edip, doğruluk ve sapıklığı gösterendir” şeklinde açıklamıştır. Bir diğer açıklamaya göre, onların temel gıdalarını ve rızıklarını takdir etti. Eğer insan iseler onlara maişet yollarını gösterdi, eğer hayvan iseler onlara mer’alarını gösterdi. Binaenaleyh Allah yarattığı ve varlık sahnesine çıkardığı bütün canlıları belli bir ölçü, denge, büyüklük, ağırlık ve yoğunlukta yaratmış; her şeye belli bir ömür, sıfat, renk, cins ve özellik vermiştir. Yarattığı her varlığa “neyi, nasıl” yapması gerektiğini öğretmiştir. İnsan ve cinler haricinde bütün varlıklar vazifelerini kusursuz yerine getirirler. Bu yönüyle insana vazifesi hatırlatılmaktadır.⁴⁴⁰

Dördüncü ayette geçen mer’â kelimesi “çayır, otlak ve koru” anlamına gelmektedir. İbn Abbas “mer’â’nın, yeşil otlar manasına geldiğini söylemiştir. Bu kelimeyle, insanların ve hayvanların yararlandıkları yaylalar, çiftlikler, bahçeler, ormandaki türlü bitkiler ve ağaçlar ifade edilir. İlkbaharda biten otlar, bir süre sonra sararır ve kurur, giderek de karaya çalan bir renk alır. Bu ayetlerle Allah mevsimler üzerinden dünya hayatına misal vermektedir. Baharda ortaya çıkan yeşil bitkilerin kısa zaman sonra çer çöp haline gelmesi dünya hayatının kısıtlılığına, insanın hayatının evrelerine vurgu olarak yorumlanabilir. Buradan yola çıkarak tebliğcilerin ve davetçilerin dünya ile olması gereken ilişkiye nasıl dikkat çekecekleri de betimlenmiştir. Bazı âlimlere göre beşinci ayet, kömür madeninin evrelerine işarettir. Mevcut kullanılan kömür çok uzun zaman öncesindeki bitki ve ağaçların evrelerden geçerek tekrardan insanların hizmetine sunulmasıdır. Dünya üzerindeki kömür madenlerinin asırlar önceki dönemlerde yaşamış dev bitkilerin yer altında basınç ve ısı etkisiyle kömüre dönüşmüş hali olduğu belirtilmiştir.⁴⁴¹

Altıncı ayette gündeme getirilen Hz. Peygamberin Kur’an’ı ezberleme tutumu mutlak manada Allah Resulünün hassasiyetinden kaynaklanıyor denilebilir. Zira Hz. Peygamber vahyin tek bir harfini bile unutmamak için Cebrail’in ayetleri bitirmesini

⁴³⁹ Karaman vd., *Kur’an Yolu*, 5/602.

⁴⁴⁰ Kurtubi, *el-Cami li-Ahkami’l-Kur’an*, 20/15.

⁴⁴¹ er-Râzî, *et-Tefsîrû’l-Kebîr*, 31/125.

beklemeden tekrar etmeye çalışıyordu. Bu sebeple acele etmemesi gerektiği, bu konuda rahat olması gerektiği, ayetleri asla unutmayaacağı belirtilmiştir.⁴⁴²

Yedinci ayette bir istisna yapılarak “Allah dilemedikçe...” şeklinde gelen ayet hakkında müfessirlerin farklı görüşleri vardır. Bazıları bu istisnanın nesh ile ilgili olduğunu, eğer bir ayet yürürlükten kaldırılacaksa onu Peygamber’e unutturabileceğini ifade etmişlerdir. Bazı âlimler ise Allah’ın hiçbir zaman böyle bir şey dilemeyeceğini söylemiştir.⁴⁴³

Sekizinci ayette geçen “*Biz seni en kolay olan yola kolayca ileteceğiz*” ifadesini bazı müfessirler Hz. Peygamber’in şahsına özgü olarak değerlendirmiş olsa da bu müjde bütün Müminleri kapsamaktadır. Bundan maksatın “Kur’an’ı ezberleme, dini yaşama, cennete götürecek amelleri yapabilme” olduğu ifade edilebilir. Ayette özgür iradeleriyle hakikati tercih edenlere İslam’ın ve ibadetlerin yolunun kolaylaştırılacağı belirtilmiştir.⁴⁴⁴

Dokuzuncu ayette “*öğüt fayda verirse öğüt ver*” mealindeki ayet için âlimler öğüt vermenin ilk etapta vacip olduğunu, tekrarının ise öğüdün yarar sağlayıp sağlamamasına bağlı olduğunu belirtmişlerdir. Eğer öğüt vermek muhatap açısından fayda veriyorsa devam etmek de vaciptir. Ama inkârda inat eden, hakikatle alay eden insanlara öğüt verip nasihat etmek onların inkârlarını arttırmaktan başka bir işe yaramamaktaysa dolayısıyla müstağni davranan, “benim dine, tebliğe, davete, nasihate ihtiyacım yok” diyen insanlara öğüt vermede ısrar edilmeyebilir. Diğer yandan bir davetçi “nasihatın kime ne zaman fayda edeceğini bilmediğine göre sabırla nasihate devam etmelidir” düşüncesi daha isabetli görünebilir.⁴⁴⁵

On ve on ikinci ayetler arasında tebliğ ve öğüdün fayda edebilmesi için muhatabın Allah’tan korkması/haşyet duyması gerektiği, Allah’a derin saygı duyanlara öğütün fayda vereceği, nankörlük yolunu seçip, isyan ve günahları tercih eden bedbahtların ise öğüt almaktan kaçınacakları haber verilmiştir. Kuşeyrî; (ö. 1072) “verdiğin öğüt, her ne kadar ancak korkan kimselere faydalı oluyor ise de sen

⁴⁴² Karaman vd., *Kur’an Yolu*, 5/602.

⁴⁴³ er-Râzî, *et-Tefsîrû'l-Kebîr*, 31/131.

⁴⁴⁴ Karaman vd., *Kur’an Yolu*, 5/603.

⁴⁴⁵ er-Râzî, *et-Tefsîrû'l-Kebîr*, 31/132.

öğüt verip, hatırlatmayı genel olarak herkese yap ki davet etmenin sevabını elde edersin” şeklinde açıklamıştır.⁴⁴⁶

On üçüncü ayette ateşe giren bedbahtların hali “*orada ne ölür ne de yaşar*” şeklinde dehşet verici bir ifadeyle özetlenirken on dört ve on beşinci ayetlerde öğüte kulak veren, nefisini ve kalbini şirk, günah ve kötülüklerden temizleyen, namaz kılıp zekât vererek nefisini arındıran ve Allah’ı zikrederek sürekli gündemde tutan kimselerin kurtuluşa erecekleri bildirilmiştir. On dördüncü ayette geçen “tezekkâ” fiili insanın nefisini kontrol altına alıp ıslah etmesi, şirk ve günahın her çeşidinden kaçınması, Allah’a iman edip kurallara uyması anlamına geldiği gibi “arınmak, temizlenmek” manasına da gelmektedir. Aynı zamanda Kur’an’da “salât” kelimesinin ilk geçtiği yer burasıdır. On altıncı ayette insanın mutlu son olan cennete ulaşmasını engelleyen temel nedene dikkat çekilir. Ayetin ifadesinden bu temel nedenin, dünyaya aşırı düşkünlük yani seküler bir hayat tarzını benimsemek olduğu anlaşılır. İnsanın, ebedi bir mutluluk olan cenneti reddedip gelip geçici dünya lezzetlerine yönelmesi, ahireti hiç hesaba katmadan yalnız dünyacı değerlere bağlanması, onun dünyayı ahirete tercih etmesi demektir.⁴⁴⁷

Modern dünyada önce batıda ortaya çıkıp daha sonra bütün dünyaya yayılan bu temel sapma, geçmişte olduğu gibi bugün de bir yığın felakete sebep olmaktadır. Söz konusu ayette insanların peşin olan dünyayı tercih ettikleri ama Ahireti önemsemedikleri vurgulanarak yanlış tercihe atıf yapılmakta ahiret hayatının daha hayırlı ve ebedi olduğu ifade edilmektedir.⁴⁴⁸

On sekizinci ayette geçen “suhuf” kelimesi “sahife”nin çoğuludur. Bu kelime genelde dört büyük kitap için (Tevrat, Zebur, İncil ve Kur’an) için kullanılır. Kaynaklara göre Hz. Âdem’e on sahife, Hz. Şit’e elli sahife, Hz. İdris’e otuz sahife ve Hz. İbrahim’e on sahife verilirken Hz. Musa’ya taşta yazılı halde Tevrat, Hz. Davud’a Zebur, Hz. İsa’ya İncil, Hz. Muhammed’e ise Kur’an verilmiştir.⁴⁴⁹

⁴⁴⁶ Kurtubi, *el-Cami li-Ahkami’l-Kur’an*, 20/20.

⁴⁴⁷ Karaman vd., *Kur’an Yolu*, 5/605.

⁴⁴⁸ el-Kıyâmet, 75/20-21.

⁴⁴⁹ er-Râzî, *et-Tefsîrû’l-Kebîr*, 31/133.

Surenin son ayetlerinde özellikle Hz. İbrahim ve Hz. Musa'nın öne çıkarılması geçmiş vahiylerin sadece birer örneğini teşkil eder. Ayrıca bu, bütün kitap ve sahifelerin kaynağının aynı olduğunu ifade etmektedir.⁴⁵⁰

Konu ile ilgili bir rivayette Ebu Zerr Hz. Peygambere “Allah kaç kitap indirdi?” diye sorunca Hz. Peygamber “Allah yüz dört kitap indirdi. Bunun elli sahifesini Şît’e, otuz sahifesini İdris’e, on sahifesini İbrahim’e, on sahifesini de Tevrat’tan evvel Musa’ya indirdi. Sonrada Tevrat’ı, Zebur’u, İncil’i ve Furkan’ı indirdi” buyurmuştur. Ebu Zerr tekrar “Ey Allah’ın Resulü! İbrahim’in sahifelerinde ne yazılıydı? Diye sorunca “hepsi kıssa ve öğüt idi...” buyurmuştur. Ebu Zerr tekrar “Ey Allah’ın Resulü! Musa’ya verilen sahifelerde ne yazılıydı? Diye sorunca “hepsi ibret idi...” buyurmuştur. Ebu Zerr tekrar “Ya Resulullah! İbrahim ve Musa’nın sahifelerinde olandan sana bir şey indirildi mi? Diye sorunca “Evet indirildi” buyurmuştur. Bazı müfessirler bu hadisten yola çıkarak Â’lâ suresinin tamamının Hz. İbrahim’in sahifelerinde ve Hz. Musa’ya verilen Tevrat’ta yazılı olduğunu söylemiştir.⁴⁵¹

Sonuç olarak Â’lâ suresi hayatın gayesinin Allah’ı tesbih edip yücelterek ibadet yapmak olduğunu öğretir. İnsanın kendi yaratılışı başta olmak üzere sahip olduğu nimetleri gündem ederek Allah’ı yüceltmesi cennet yolunun kolaylaştırılmasına vesile olacaktır. Cennete ancak nefsini temizleyenlerin gireceği bunun da yolunun namaz ve zekât ile mümkün olacağı ifade edilirken, insanı cennetten uzaklaştıran yegâne şeyin dünyaya aşırı düşkünlük olduğu uyarısı yapılarak sure son bulur.

2.9. Leyl Suresi

Leyl suresi, Şehristânî’nin Hz. Ali’ye nispet ettiği kronolojik sıralamada ve Mısır heyetinin hazırladığı sıralamada Â’lâ suresinin hemen ardından dokuzuncu sıraya yerleştirilmiştir. Mevcut mushaf sıralamasında ise doksan ikinci sıradadır. Toplamda yirmi bir ayettir. Sûre, adını ilk âyette geçen “gece” manasına gelen “leyl” kelimesinden almıştır. Ayrıca “ve’l-leyli izâ yağışâ” şeklinde de isimlendirilmiştir.⁴⁵²

Bu sure müfessirlerin büyük çoğunluğuna göre Peygamberliğin ilk yılının sonlarına doğru Fecr sûresinden önce indiği tahmin edilmektedir. Buna mukabil

⁴⁵⁰ Karaman vd., *Kur’an Yolu*, 5/605.

⁴⁵¹ Elmalılı, *Hak Dini Ku’ran Dili*, 9/163.

⁴⁵² Suyûtî, *ed-Durru’l-Mensûr fi’t-Tefsîr bi’l-Me’sûr*, 8/532.

Medine’de indiğini hatta bir kısmının Mekke’de diğer kısmının Medine’de indiğini söyleyenler de olmuştur. Surenin ana konusu özetle insanın çalışması, ameli ve ahiretteki karşılığıdır.⁴⁵³

Sûrenin beş ile on birinci ayetlerinin Hz. Ebû Bekir ile Ebû Süfyan hakkında, on dördüncü ayetin Ümeyye b. Halef (ö. 624) ve aynı karakterde olanlar hakkında, on yedinci ayetin ise Hz. Ebû Bekir veya Hz. Ali hakkında nazil olduğuna dair farklı rivayetler vardır.⁴⁵⁴

2.9.1. Leyl Suresi 1-21. Ayetler

﴿١﴾ 1-2: “Örttüğü zaman geceye yemin olsun. Ortaya çıktığı zaman gündüze yemin olsun”

﴿٣﴾ 3-4: “Erkeği ve dişiği yaratana yemin olsun ki şüphesiz sizin sa’yiniz çeşit çeşittir.”

﴿٥﴾ 5-7: “Kim verir, takvalı olur ve hüsnâyı/en güzel sözü tasdik ederse, biz onu en kolay olana kolayca iletiriz.”

﴿٨﴾ 8-11: “Fakat kim cimrilik eder, kendini müstağni görür ve hüsnâyı yalanlarsa biz de onu zor olana kolayca iletiriz. Böyleleri cehenneme yuvarlandığı zaman, malı ona fayda vermez”

﴿١٢﴾ 12-13: “Muhakkak bize düşen sadece doğru yolu göstermektir. Muhakkak ahiret de bizim dünya da bizimdir.”

﴿١٤﴾ 14-16: “Sizi alev saçan ateşe karşı uyardım. O ateşe yalanlayıp yüz çeviren en bedbaht kimseler girer.”

﴿١٧﴾ 17-18: “Temizlenmek için malını hayra veren en muttaki kimse ise o ateşten uzak tutulur.”

﴿١٩﴾ 19-20: “Bunu hiç kimseden karşılık beklemeden yapar. Niyeti sadece yüce Rabbinin rızasıdır.”

﴿٢١﴾ 21: “Böyleleri yakında elbette hoşnut olacaktır.”⁴⁵⁵

⁴⁵³ Kurtubi, *el-Cami li-Ahkami'l-Kur'an*, 20/80.

⁴⁵⁴ er-Râzi, *et-Tefsîrû'l-Kebîr*, 31/181.

⁴⁵⁵ *Kur'an Yolu* (Erişim 27 Şubat 2024), el-Leyl 92/1-21.

2.9.2. Ayetlerin İzahı ve Verdiği Mesajlar

Surenin ilk ayetleri peş peşe yeminlerle başlamaktadır. Bu yeminlerle ilgili genel bir değerlendirme olarak yemin edilen şeyin çok değerli, yeminden sonra anlatılacak meselenin ise çok önemli olduğu söylenebilir. Surenin başında geceye, gündüze, erkeğe ve dişiye yemin edilmektedir.⁴⁵⁶

Kur'an, insanın çevresinde cereyan eden tabii olayları, basit hadiseler olmaktan öte Allah'ın iradesiyle meydana gelen ve O'nun tek ilâh olduğunu gösteren tekvini ayetler olarak insan idrakine sunar. Ancak insanın bu gerçeği fark etmesi, çevresinde meydana gelen olaylar üzerinde inceden inceye düşünmesine bağlıdır. Burada esas amaç, insanda yeni bir zihniyet oluşturup onu doğru bir Allah inancına ulaştırmaktır. Kur'an, bu amacını en kısa ve etkili yoldan muhatabına ulaşarak gerçekleştirmek ister. Bu yüzden de çoğu zaman bu ayetlerde olduğu gibi kasem (yemin) ifadelerini kullanır. Bu ifadelerle, hem söylenen sözün önemine ve kesinliğine vurgu yapılır, hem de muhatabın zihnini, menfi ve muhalif durumdan kurtarmak amaçlanır. "Leyl" gece demektir. Gece, zamanın bir parçasıdır. Gece üzerinden verilen mesaj bir yönüyle şudur; siz parçaya bakmayın bütüne bakın. Geceler gelir ve geçer siz gecenin karanlığına takılmayın gecelerde yapılması gerekenleri yapın. İhya etmediğiniz gece kalmasın çünkü gecesinde âbid olamayan gündüzünde mücahit olamaz. Kendi iç dünyasını aydınlatamayanlar insanların manevi karanlığına güneş olamazlar. Bir yönüyle gece, manevi dayanıklılık testi, plan proje hazırlama fırsatı, gündüz vakti de mücadele zamanıdır. Bu bağlamda bir Müslümanın gündüz cihat yapıp başarılı olabilmesi için gecelerini ihya etmesi gereklidir denilebilir.⁴⁵⁷

Surenin girişinde zıtlar üzerine yeminler edildikten sonra şu mesaj verilmektedir. Gece gündüzün; erkek dişinin nasıl zıttıysa, insanın işlediği ameller ve karşılaşacağı akıbet de aynen böyle birbirine zıttır. Zıtlar birbirinden ne kadar uzaksa iman ile küfür de birbirinden o kadar uzaktır. Bu ayetlerin nazil olduğu vahyin birinci yılında Mekke'de ilk Müslümanların içinden geçen ses şuydu; "cahiliyenin karanlıkları ne zaman bitecek? Aydınlık sabahlar ne zaman gelecek?" Surenin ayetleri bir yönüyle bu sorunun cevabını vererek "siz cahiliyenin karanlıklarına takılmayın, vazifenizi yapın bunun için gece vakitlerinde kalkın ve ibadet ederek gecenin hakkını verin. Allah'ın sizi denemek için verdiklerini onun yolunda

⁴⁵⁶ Karaman vd., *Kur'an Yolu*, 5/633.

⁴⁵⁷ Yıldız, "Leyl Sûresi Tefsiri".

kullandıkça Allah, yolunuzdaki engelleri tek tek kaldıracak ve o yolu size kolaylaştıracaktır” denilmiş olabilir. Dolayısıyla problem gecede değildir asıl problem karanlığı aydınlatma yolunda bir mumdan ne çıkar diye adım atmayan, elindeki imkânları kullanmayanlardadır. Gündüz asıl, gece ise arızidir. Çünkü geceleyin de her şey yerinde durmaktadır. Ama eşya karanlık tarafından örtüldüğü için var olan şeyler görülememektedir. İşte küfür ve şirk de aynen böyledir. Küfür ve şirk imanın üstünü örten gecenin karanlığı gibidir. Fıtrat gereği iman üzerine yaratılan insanda asıl olan iman, kabuk mahiyetindeki arızı olan küfür ve şirkle örtülmektedir.⁴⁵⁸

Sûre; insanın, yaratılış mucizesi ile yüz yüze getirilmesiyle başlamaktadır. Gece ve gündüz birbirine zıt iki ayetdir. Eşyanın zıt kutuplu olarak yaratılması da bir mucizedir. Üzerlerine yemin edilenler, insanı acze düşüren, gözün gördüğü ama künhüne vakıf olamadığı için aklın kavramakta zorlandığı ilâhî hikmet ve inceliklerle dolu ayetlerdir. Ayette önce geceden sonra gündüzden bahsedilmesi de manidardır. Bu, zulmetten sonra aydınlığın geldiğini anlatmaktadır. Bu bir yönüyle “Ey Müslümanlar! Küfrün, şirkin, inkârın ve ilhâdın çevrenizi kaplayıp sizi boğacak hale gelişine sakın üzülmeysin, sakın ümitlerinizi yitirmeyin! Bilesiniz ki gündüzü getirerek geceyi yok eden Allah, İslâm’ın nuruyla elbette tüm âlemleri aydınlatacaktır” manasına gelebilir.⁴⁵⁹

Yeminlerin ardından yeminlerin cevabı olarak üç özellik sayılmaktadır. Sayılacak bu üç vasfın sahiplerine cennet yolunun daha da kolaylaştırılacağı ifade edilir. Sonra üç vasıf daha sayılır. Bu vasıfların sahiplerine ise zor olan cehennem yolunun kolaylaştırılacağı ifade edilmiştir. Dördüncü ayette insanların çaba ve gayretlerin farklı ve çeşit çeşit olduğu belirtilerek sonucu etkileyecek önemli noktanın amel ve davranışlara bağlı olduğu ima edilmiştir. Beş ve yedinci ayetlerde ise kendisine cennet yolu kolaylaştırılan insanların özelliği anlatılır. Altıncı ayette geçen “hüsnâ” hakkında farklı yorumlar yapılmıştır. Bazı âlimlere göre hüsnâ; sözlerin en güzeli olan “La İlâhe illallah Muhammedun Resulullah” sözü yani kelime-i tevhittir.⁴⁶⁰ Bazı âlimlere göre ise hüsnâ; İslam dinidir. Hüsnâ’yı kabul etmek İslam dinine girmek demektir.⁴⁶¹

⁴⁵⁸ Elmalılı, *Hak Dini Ku’ran Dili*, 9/233.

⁴⁵⁹ Yıldız, “Leyl Süresi Tefsiri”.

⁴⁶⁰ Karaman vd., *Kur’an Yolu*, 5/633.

⁴⁶¹ er-Râzî, *et-Tefsîrû'l-Kebîr*, 31/183.

Bazı müfessirler hüsnâ'nın cennet olduğunu, bazı âlimler ise hüsnâ'nın Hz. Peygamberin hayatı olduğunu ifade etmişlerdir. Zeyd b. Eslem'den gelen bir yoruma göre ise hüsnâ “salât, zekât ve oruç” demektir.⁴⁶² Yine bazı görüşlere göre hüsnâ Kur'an ve sünnettir. Altıncı ayette anlatılan kişinin Hz. Ebubekir olduğu rivayet edilmiştir. Hz. Ebubekir cömertliğin sembol ismi olarak önümüze çıkarken infak ve cömertlik üzerinden servet putu hedefe konulmaktadır.⁴⁶³

Hz. Ebubekir ile ilgili anlatılan rivayetin özeti şöyledir; “Hz. Ebu Bekir genel olarak zulüm gören yaşlı kadınları ve ihtiyarları âzad ediyordu. Babası Ebu Kuhâfe bu durumdan rahatsız olarak ‘zayıf ve güçsüz köleleri satın alıp azat edeceğine güçlü kuvvetli olanları satın alıp azat et ileride sana faydası olur’ demişti. Hz. Ebu Bekir ise: ‘ben kendim için değil sadece Allah’ın rızası için böyle yapıyorum’ demişti.” Bunun üzerine “*kim verir ve takvalı olursa ve hüsnâyı tasdik ederse, biz onun için en kolay olanı daha da kolaylaştırırız*” âyetleri nazil oldu.⁴⁶⁴

Sekiz ve on birinci ayetler arasında normalde zor olan cehennem yolunun kendisine kolaylaştırıldığı bedbaht insanlardan bahsedilir. Allah’ın kulunu zor olana hazırlamasından maksat kulun, yaratıcısının ve gönderdiği elçinin gösterdiği yolu kabul etmemesi, yanlışta ısrar etmesi ve cimriliği sürdürmesi olarak özetlenebilir. On ikinci ayetten itibaren Allah’ın kullarına çok büyük bir iyilik yaptığı, kitap ve Peygamber göndererek hakikati insanlara duyurduğu, insanları ateşle uyardığı, tüm bu uyarılara rağmen dini yalanlayıp inat edenlerin cezalandırılacağı haber verilmektedir. İbn Abbas’a göre on dördüncü ayet Hz. Peygamber’i inkâr eden Ümeyye b. Halef ve benzeri müşrikler hakkında nazil olmuştur.⁴⁶⁵

On yedinci ayetten surenin sonuna kadar ise cömertlik ve infak ile nefsin ve malını temizleyen, takva bilinciyle yaşayıp sadece Allah’ın rızasını düşünen ve sorumluluğunu unutmayanların ateşten uzak tutulacağı ve hoşnut edileceği bildirilmiştir. Bu ayetlerde inkarcıların Hz. Ebû Bekir hakkında “bir çıkar ve menfaati olduğu için köleleri satın alıp azat ediyor” şeklindeki bencil ve çıkarıcı

⁴⁶² Kurtubi, *el-Cami li-Ahkami'l-Kur'an*, 20/81.

⁴⁶³ er-Râzî, *et-Tefsîrû'l-Kebîr*, 31/186.

⁴⁶⁴ Ebû Muhammed Cemaleddin Abdülmelik İbn Hişam, *es-Siretü'n-Nebeviyye* (Kahire: Daru İbn Kesir, 1936), 1/319.

⁴⁶⁵ er-Râzî, *et-Tefsîrû'l-Kebîr*, 31/186.

iddiaları reddedilmiş, Hz. Ebubekir'in sadece Allah rızası uğruna bu fedakarlığı yaptığı ifade edilmiştir.⁴⁶⁶

Surede verilen bu bilgiler ışığında tebliğ ve davet açısından şunlar söylenebilir: Muhataba din anlatılırken kainattaki çift kutupluluk veya zıt kutupluluk denilebilecek ayetler üzerinden örnekler verilmelidir. Bunun için bilimsel verilerden de yararlanılmalıdır. Ayrıca davet ve tebliğde cömertlik, gönül çelen bir haslet olarak karşımıza çıkmaktadır. İnfak ve cömertlik ise sadece Allah için yapılmalıdır. Hedef Allah'ın rızası olursa, eylemler de ilahi iradeye uygun yapılırsa Allah cennete giden yolu daha da kolaylaştıracaktır.

2.10. Fecr Suresi

Fecr suresi, Şehristânî'nin Hz. Ali'ye nispet ettiği kronolojik sıralamada ve Mısır heyetinin hazırladığı sıralamada Leyl suresinin hemen ardından onuncu sıraya yerleştirilmiştir. Elimizdeki Mushaf sıralamasında ise seksen dokuzuncu sıradadır. Toplamda otuz ayettir. Bazı rivayetlere göre surenin son ayetleri Medine'de Hz. Osman hakkında indirilmiştir. Bahsedilen rivayete göre Allah Resülü (sav) "Rûme kuyusunu, tatlı su içirmek için kim satın alırsa Allah ona mağfiret etsin" buyurmuş bunun üzerine Hz. Osman satın alıp insanların ihtiyacı için vakfetmiştir. Onun bu cömertliği karşısında Fecr suresindeki "*Ey mutmain olmuş nefis...*" ayetleri nazil olmuştur.⁴⁶⁷

Fecr suresini dört ayrı bölümde okumak mümkündür. Buna göre birinci bölümde, (bir ve beşinci ayetler arası) yapılan yeminler üzerinden "fecre, çifte, teke ve geceye" kâinattaki düzene ve mükemmelliğe dikkat çekilmiştir.⁴⁶⁸ İkinci bölümde (altı ve on ikinci ayetler arası) inkâr ettikleri için helak edilen kavimlerin ismi özet olarak belirtilerek müşrikler tehdit edilmiştir.⁴⁶⁹ Üçüncü bölümde (on beş ile yirminci ayetler arası) nimet karşısında nankör bir tutum sergileyen insan karakteri ve cahiliye insanının zulüm anlayışına vurgu yapılır. Dördüncü bölümde ise (yirmi bir ile otuzuncu ayetler arası) ahiret, tekrar diriliş, hesap, ödül/cennet ve ceza/cehennem konuları ele alınmıştır.⁴⁷⁰

⁴⁶⁶ er-Râzî, *et-Tefsîrû'l-Kebîr*, 31/188.

⁴⁶⁷ ez-Zuhaylî, *Tefsîru'l-Munîr*, 30/237.

⁴⁶⁸ Kelpettin, "Tarih Kaynağı Olarak Kur'an Kıssaları", 57-66.

⁴⁶⁹ Kur'an'da kıssaların nüzul süreci ilk beş yılda sadece isimlere değinilerek geçilir. Onan sonraki beş yılda kısaca atıf yapılan kıssalar ayrıntılandırılır, geniş geniş anlatılır ve detaylandırılır.

⁴⁷⁰ el-Câbirî, *Fehmu'l Kur'an*, 1/52-53.

Vahyin birinci yılında nazil olan surelerin sıralama adları da dikkat çekicidir. Önce Leyl, şimdi Fecr ve vahyin kesilmesinin ardından Duha suresi ve Asr sureleri... Bu zaman dilimleri üzerinden zamanın karanlıktan aydınlığa doğru aktığı mesajının verildiği söylenebilir.

2.10.1. Fecr Suresi 1-30. Ayetler

﴿١﴾ وَالْفَجْرِ ﴿٢﴾ وَلَيْلٍ عَشْرٍ ﴿٣﴾ وَالشَّفْعِ وَالْوَتْرِ 1-3: Şafak vaktine yemin olsun. On geceye yemin olsun. Çifte ve teke yemin olsun.

﴿٤﴾ وَتَمُودَ الَّذِينَ جَابُوا 4-5: Geçip giden geceye yemin olsun. Şüphesiz bu yeminlerde, akıl sahibi kimseler için üzerine yemin edilmeye değer özellikler vardır.

﴿٦﴾ أَلَمْ تَرَ كَيْفَ فَعَلَ رَبُّكَ بِعَادٍ ﴿٧﴾ إِرَمَ ذَاتِ الْعِمَادِ ﴿٨﴾ أَلَمْ يَخْلُقْ مِثْلَهَا فِي الْبِلَادِ ﴿٩﴾ وَالصَّخْرَ بِالْوَادِ ﴿١٠﴾ وَالْأَوْتَادِ ﴿١١﴾ 6-10: Rabbinin Ad kavmine, şehirler içinde benzeri kurulmamış sütunlarla dolu İrem'e, vadide kayaları oyan Semûd kavmine ve kazıklar sahibi Firavun'a ne yaptığını görmedin mi?

﴿١٢﴾ فَالْكُفْرُ فِيهَا الْفُسَادُ ﴿١٣﴾ 11-12: Onlar şehirlerde tağutluk yapmışlardı. Oralarda bozgunculuğu artırmışlardı.

﴿١٤﴾ فَصَبَّ عَلَيْهِمْ رَبُّكَ سَوْطَ عَذَابٍ ﴿١٥﴾ 13: Bu yüzden Rabbin onların üzerine azap kamçısı indirdi.

﴿١٦﴾ إِنَّ رَبَّكَ لَبَلَمَّا صَادٍ ﴿١٧﴾ 14: Muhakkak Rabbin, gözetlemededir.

﴿١٨﴾ وَأَمَّا إِذَا مَا ابْتَلَاهُ فَقَدَرَ عَلَيْهِ رِزْقَهُ فَيَقُولُ 15-16: İnsan; Rabbi onu imtihan edipte ikramda bulunduğunda, ona bol bol nimetler verdiğinde, “Rabbim bana ikram etti” der. Ama imtihan gereği onun rızkını daraltınca “Rabbim bana ihanet etti” der.

﴿١٩﴾ وَلَا تَحَاضُّونَ عَلَى طَعَامِ الْمِسْكِينِ ﴿٢٠﴾ 17-18: Hayır, hayır! Siz yetime ikram etmiyorsunuz Yoksulu yedirmeye de birbirinizi teşvik etmiyorsunuz.

﴿٢١﴾ وَتَأْكُلُونَ الثَّرَاثَ أَكْلًا لَمًّا ﴿٢٢﴾ 19-20: “Haram helâl demeden mirası yiyorsunuz. Malı da çok seviyorsunuz.”

﴿٢٣﴾ 21: “Hayır, yeryüzü parça parça olup dağıldığı zaman”

22-23: وَجِيءَ يَوْمَئِذٍ بِجَهَنَّمَ يَوْمَئِذٍ يَتَذَكَّرُ الْإِنْسَانُ وَأَنَّى لَهُ الذِّكْرُ ﴿٢٣﴾ وَجَاءَ رَبُّكَ وَالْمَلَكُ صَفًّا صَفًّا ﴿٢٢﴾
“Rabbinin emri gelip melekler saf saf dizildiği vakit, o gün cehennem getirilir. İşte o gün insan her şeyi hatırlar ama bu hatırlamanın ona ne faydası var?”

24: يَقُولُ يَا لَيْتَنِي قَدَّمْتُ لِحَيَاتِي ﴿٢٤﴾
“Ah, keşke bu hayatım için önceden bir şeyler yapsaydım der”

25: فَيَوْمَئِذٍ لَا يُعَذِّبُ عَذَابَهُ أَحَدٌ ﴿٢٥﴾
“Artık o gün, Allah’ın edeceği azabı kimse edemez.”

26: وَلَا يُوثِقُ وَثَاقَهُ أَحَدٌ ﴿٢٦﴾
“Onun vuracağı bağı kimse vuramaz.”

وَادْخُلِيْ جَنَّتِيْ فَادْخُلِيْ فِيْ عِبَادِيْ ﴿٢٩﴾ اِرْجِعِيْ اِلَى رَبِّكَ رَاضِيَةً مَُّرْضِيَةً ﴿٢٨﴾ يَا أَيُّهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ ﴿٢٧﴾
27-30: “Ey mutmain olmuş nefis! Sen O’ndan razı, O da senden razı olarak Rabbine dön! Gir kullarımın arasına. Gir cennetime.”⁴⁷¹

2.10.2. Ayetlerin İzahı ve Verdiği Mesajlar

Birinci ayette geçen ve “sabah aydınlığı/şafak” diye çevrilen “Fecr” kelimesi “tan yerinin ağarması, sabah aydınlığı ve şafak vakti” gibi anlamlara gelmektedir. Nitekim Hz. Ali ve İbn Abbas “fecd” kelimesini böyle anlamışlardır.⁴⁷² Bu ifade Arapça’da “yarmak, bir şeyi iki parçaya ayırmak, açığa çıkarmak, suya yol vermek” gibi anlamlara gelmektedir.⁴⁷³

Fecr: hem hayat için elzem olan gündüzün aydınlığına kavuşturucu müjdesi hem sancılı, uzun ve uykusuz gecelerin sonra ermesi hem de yayılmaya başlayan aydınlıkla birlikte huzurlu bir günün mutlu bir geleceğin habercisi olması açısından yemine değer bulunmuş olabilir. Bu zaman diliminde hayat ölümden sonra adeta yeniden başladığı için yeniden dirilişi andırmaktadır.⁴⁷⁴

Bu ayetlerle yüce Allah sabah namazına veya bu zaman diliminde yapılan ibadetin ne kadar önemli ve büyük olduğuna da dikkat çekmiştir. Buradaki fecr’in Kurban Bayramı sabahı olduğu da söylenmiştir. Bazı müfessirlere göre “cahiliye gecesinin bittiğini haber veren sabah şahit olsun” şeklinde yorumlanmış⁴⁷⁵ ve kâfirlerin muhakkak azap edileceği ifade edilmiştir.⁴⁷⁶

⁴⁷¹ Kur’ân Yolu (Erişim 27 Şubat 2024), el-Fecr 89/1-30.

⁴⁷² Kurtubi, *el-Cami li-Ahkami’l-Kur’an*, 20/39.

⁴⁷³ Yakup Çiçek, “Fecir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 03 Mart 2024).

⁴⁷⁴ Duman, *Beyânü’l Hak*, 1/119.

⁴⁷⁵ er-Râzî, *et-Tefsîrû’l-Kebîr*, 31/148.

⁴⁷⁶ ez-Zuhaylî, *Tefsîru’l Munîr*, 30/219.

İkinci ayette geçen “on gece” Mücâhid ve Dahhâk’a (ö. 723) göre Zilhicce ayının ilk on gecesidir.⁴⁷⁷ Bahsedilen “on gecenin” Muharrem ayının ilk on gecesidir. Taberî ise şöyle demişlerdir: “Bunlar, onuncusu Aşure günü olan Muharrem’in ilk on gecesidir.”⁴⁷⁸

Sure Mekke’nin birinci yılında indiği için, Ramazan orucu da Medine döneminin başında farz kılındığından bahsedilen on gecenin Zilhicce’nin ilk on gecesidir. Diğer yandan cahiliye Araplarının da Zilhicce’nin ilk on gününü kutsal saydıkları bilinmektedir. Ancak ayette yer alan “leyâl” kelimesi nekre (belirsiz) olduğundan, burada belli bir on geceye değil, bunların her birine; belki de her ayın ilk on gecesine işaret edilmiş olabilir.⁴⁷⁹

Bu ayet bağlamında şöyle düşünülebilir; dini yaşama ve tebliğ sürecinde sıkıntılar, karanlıklar, zulmetler, kötü hava ve terslikler onlarca gün, onlarca gece sürebilir. Ama mutlaka bir gün fecir doğacaktır. Tebliğci, uzun bir süre zulmet dönemi yaşasa da sabretmeli, var olan imkânları değerlendirmeli ve vazifesine odaklanmalıdır. Üçüncü ayette geçen “çift ve tek” hakkında yaklaşık otuz altı farklı görüş bulunmaktadır. Yorumlar birbirine yakın olmakla birlikte en genel açıklama “varlıklar alemi içinde çift olan ve tek olan ne varsa hepsini içine almaktadır” denilebilir. Öne çıkan bazı yorumları şu şekilde sıralamak mümkündür. “Şef yani çift” olandan kasıt “yaratıklar, Kurban Bayramı günleri, namazlar, Âdem ve Havva, Merve, çift sayılar, cennetin katları vs.” denilmiştir. “Vetr yani tek” olandan kasıt ise “Allah, arefe günü, tek rekatlı namazlar, tek sayılar, Safa, cehennem derekeleri” denilmiştir.⁴⁸⁰

Dördüncü ayette bahsedilen “geçip gitmekte olan gece” hakkında “Müzdelife gecesidir veya Bayram gecesidir” olduğuna dair rivayetler mevcuttur. Beşinci ayetteki “*düşünen kimse için bunlar yemine konu olacak kadar önemli değil midir?*” cümlesi ilk ayetlerde yemine konu olan varlıkların çok mühim varlıklar olduğunu bu bağlamda öldükten sonra diriliş, kıyamet, hesap, ceza ve ödülün gerçekleşeceği vurgulanmıştır. Bu soru ispat sadedindedir. Yani, “Elbette bu sayılanlarda akıllı insan için, Allah’ın varlığını ve birliğini, O’nun sonsuz kudretini gösteren kanıtlar var”

⁴⁷⁷ Kurtubi, *el-Cami li-Ahkami’l-Kur’an*, 20/39-40.

⁴⁷⁸ Taberî, *Camiu’l-Beyan an Te’vili’l-Kuran*, 24/396.

⁴⁷⁹ Karaman vd., *Kur’an Yolu*, 5/616.

⁴⁸⁰ er-Râzî, *et-Tefsîrû’l-Kebîr*, 31/149.

demektir. Çünkü akıl sahibi her insan, bu olaylardan onları yaratan, bütün bu değişiklikleri yapıp idare eden bir Rabbin var olduğu sonucuna ulaşabilir. Beşinci ayette yer alan ve sözlükte, “men etmek, alıkoymak, engel, yasak, himaye ve korunan şey” gibi manalar taşıyan “hicr” kelimesi, “akıl” anlamına da gelmektedir. İnsanı kötü şeylerden alıkoyduğu için “akla” hicr ismi verilmiştir. Bu ayetteki “zi-hicr” terkihi ise, “tam akıl sahibi” demektir.⁴⁸¹

Altı ve onuncu ayetler arasında inkarcılar, helak edilmiş kavimler üzerinden tehdit edilmektedir. Zira adı geçen kavimlerin kalıntıları halen ayaktaydı ve Araplar ticaret için yolculuğa çıkınca bu kalıntıların yanından geçiyorlardı. Kronolojik sıraya göre Âd, Semud ve Firavun’un gündem edildiği ilk ayetler bunlardır. Âd kavmi, Nuh kavminden sonra Hadramevd denilen Yemen ile Umman arasındaki bölgede yaşamış, cenneti dünyada arama hastalığına yakalanmış ünlü ve eşsiz İrem bağlarına sahip bir Arap topluluğudur. Peygamberleri Hûd’u inkâr etmeleri sebebiyle helak olmuşlardır. Yedinci ayette geçen ve “direkler, sütunlar sahibi” anlamına gelen “Zetü’l-imed” tamlaması, hem Âd kavminin güçlü insanlar olduğuna, hem de egemenlikleri altında olan İrem kentinin benzersiz güzelliğine işaret etmektedir. Zaten İrem kenti bahçeleri ve güzellikleriyle dillere destan olmuş; “Bağ-ı İrem” deyişiyle de asırlar geçmesine rağmen Araplar arasında şöhretini kaybetmemiştir. İrem kelimesinin aslının İbrânîce “Aram” olduğu ve “yüksek memleket” anlamına geldiği de belirtilmektedir.⁴⁸²

Semûd kavmi ise Ad kavminden sonra yaşamış ama öncekilerin inkâr yolunu izledikleri için, mucize olarak gönderilen deveyi katlettikleri için ve kendi içlerinden gönderilen Hz. Salih Peygamber’i inkâr ettikleri için helak olmuşlardır. Semud kavminin yerleşim yerleri hakkında ihtilaf olmakla birlikte genel kabul Arabistan’ın kuzeybatısında bulunan Medine ile Şam arasındaki “Vâdil kurâ” denilen yerde yaşadıklarıdır. Razi’nin verdiği bilgiye göre kayaları yontarak bin yedi yüz blok ev veya yerleşim yeri kurmuşlardı. Bu kayadan evlerin ve binaların bulunduğu “Medain-i sâlih” denilen yer, bugün Ürdün yakınlarında bilinmekte ve turistik seyahatler düzenlenmektedir.⁴⁸³

⁴⁸¹ Ömer Faruk Harman, “Hicr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 03 Mart 2024).

⁴⁸² Ömer Faruk Harman, “İrem”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 13 Temmuz 2024).

⁴⁸³ er-Râzî, *et-Tefsîrû'l-Kebîr*, 31/152-153.

Semud; “az su veya çisenti” manasına “semed” kelimesinden türetilmiştir. Suları çok yetersiz olmasına rağmen eşsiz bir uygarlık meydana getirmişlerdir. Tahminlere göre bu bölgeye yılda 15 cm yağış düşmesine rağmen yaptıkları kanallarla tek damla suyu ziyan etmemişler, kayalardan kestikleri parçacıkları toprağın altına sererek toprağı sürekli nemli tutup çölün ortasını yemyeşil bir vadiye çevirmişlerdir.⁴⁸⁴

“Kazıklar sahibi Firavun” ifadesi gücü ve toplumsal itibarı ifade eden mecazî bir anlatımdır. Zira firavunun binlerce çadırılık askeri gücü ve toplumsal itibarı vardı. “Kazıklar sahibi” ifadesinden kastedilenin, Mısır’da ki ehamlar ve piramitler olduğı düşünölmektedir. Çünkü Firavunlar, öldükten sonra dahi güçleri, hegemonyaları ve egemenlikleri devam edip, öldükten sonra da unutulmasınlar diye piramitler ve anıt mezarlar yaptırırldı. Helak edilen bu kavimler üzerinden “görmedin mi?” sorusu dikkat çekicidir. Bu soru ilk muhatapların bu helakleri gözleriyle görmüş gibi yakından bildikleri anlamına gelebileceğı gibi kıyamete kadar gelecek kuşaklara da gözleriyle görmüş gibi incelemeleri, araştırmaları ve tefekkür etmeleri gerektiğini öğretmektedir. Helak edilen kavimlerin ortak özellikleri “imkân ve iktidar sahibi oldukları halde bu güçle şükür yerine nankörlük yolunu seçmeleri, azgınlaşarak günah ve isyanda sınır tanımamaları, fesat çıkarmaları ve gönderilen elçileri yalanlamalarıdır” şeklinde özetlenebilir. Bu bağlamda kıyamete kadar gelecek bütün toplumlara özelde yöneticilere genelde ise tüm insanlara “inanç ve davranışlarında Allah’ın hükümlerine uymazlarsa, kitabın ve peygamberin davetini hiçe sayar, hak ve adalet ölçülerinden sapar ve sonuçta ülkeyi fitne fesat ortamı haline getirirlerse, kaçınılmaz felâketi de hak etmiş olacakları haber verilmiştir.⁴⁸⁵

On ikinci ayette yer alan ve nüzul sırasına göre ilk kez burada geçen “fesad” kelimesi, sözlükte “bozulmak, çürümek, sağduyudan sapmak, zulüm, düzensizlik, kuraklık ve kıtlık, bir şeyin önce düzgün ve faydalı iken zamanla bu vasıflarını kaybederek değişmesi ve bozulması” anlamına gelir. Kur’an-ı Kerîm’de yaklaşık elli yerde geçen “fesad” kavramı “istikrarın bozulması ve istikametten sapma” manasında özetlenebilir.⁴⁸⁶

⁴⁸⁴ Celal Kırca, “Semûd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 03 Mart 2024).

⁴⁸⁵ Karaman vd., *Kur’an Yolu*, 5/619.

⁴⁸⁶ H. Yunus Apaydın. “Fesad”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 03 Mart 2024).

On dördüncü ayetteki “Mirsâd” kelimesi, “gözetmek ve ortaya koymak” gibi anlamlar taşıyan “r-s-d” kökünün türemiş şeklidir. “Mirsâd” kelimesi bu ayette “gözetleme yeri ve gözetleme noktası” anlamına gelmektedir. İbn Abbas “gözetlemektedir” buyruğunu, işitir ve görür diye açıklamıştır. Bu ifadeyle Allah’ın ve meleklerin insanları devamlı gözetim altında tuttuğu, insanların devamlı kayıt altında olduğu ve zamanı gelince dosyaların açılacağı hatırlatılmış bu bilgiye göre yaşamaları istenmiştir.⁴⁸⁷

On beşinci ayetten itibaren insanı helake götüren ana sebepler üzerinde durulmakta bunun başında da “kendini beğenmişlik ve bencillik” duygularının olduğu vurgulanmaktadır. Nankör ve bencil insanların en tipik özelliği nimeti Allah’tan değil kendinden bilmesi, nimete ulaşınca şükrü unutmaması ama başına bir musibet gelince veya elindeki nimet alınınca Allah’ı suçlamasıdır. Musibete uğrayan insanın sabretmesi ve imtihanın farkında olması gerekirken inkâr ve nankörlüğünün daha da arttığı ifade edilmiştir. On dokuz ve yirminci ayette “mala düşkünlük ve mirası hak hukuk demeden yeme” ifadesi cahiliye insanının genel durumudur. Güçlünün zayıfı ezdiği bu ortamda genel olarak kadınlar mirastan mahrum edilirken, yetimlere düşen miras ise bir çeşit gasp yoluyla güçlülerin ve zorbaların eline geçmekteydi. İbn Zeyd bu ayet hakkında “kişi kendi malını yediğinde başkasının malını da toplayıp, onu da yer ve bu helal mıdır, yoksa haram mıdır, diye hiç düşünmez, müşrikler hiçbir zaman kadınlara ve çocuklara miras vermezler, onların miraslarını kendilerinininki ile, onlara kalanı kendi mallarıyla birlikte yerlerdi” demiştir.⁴⁸⁸

Ayette geçen “miras” manevi bir miras şeklinde de düşünülebilir. Bu bağlamda her dönemde var olan cahiliye zihniyetli insanların manevi bir miras hükmünde olan “dini, Kur’an’ı ve Peygamberin sünnetini” önemsemedikleri, heba ettikleri, din mirasının kıymetini bilemedikleri ifade edilebilir. Yirmi birinci ayetten itibaren kötü ahlak sahibi zalim insanların kıyametle birlikte hak ettikleri cezayı alacakları hatırlatılmaktadır. Son pişmanlığın fayda etmeyeceği o gün gelmezden evvel kötü ahlak ve zulmün her çeşidinden uzaklaşılması gerektiği belirtilmektedir. Bu bağlamda “ahiret gününe inanmanın aslında adalet gününe inanmak” olduğu söylenebilir. Hasan-ı Basrî (ö. 728) bu ayet hakkında “Onlar hem yetimlerin

⁴⁸⁷ Kurtubi, *el-Cami li-Ahkami'l-Kur'an*, 20/50.

⁴⁸⁸ Kurtubi, *el-Cami li-Ahkami'l-Kur'an*, 20/53.

paylarını yiyorlardı hem de onların sahiplerinin, velilerinin mallarını. Böylece, başkalarının paylarını kendi paylarına katıyorlardı” demiştir.⁴⁸⁹

Yirmi yedinci ayetten itibaren son bölümde kulluk vazifesini yapan, kötü ahlak özelliklerini terk edip vahye göre yaşayan insanların ödüllendirileceği bu Müminlerden Allah’ın razı olduğu ve verilecek ödüllerle o kulların razı edileceği haber verilmektedir. “*Nefs-i mutmainne*” şeklinde ifade edilen ve “tatmin olmuş, huzura ermiş nefis” manasına gelen bu terkip için uzun ve farklı yorumlar yapılmıştır. İbn Abbas “Allah’ın sevabı ile ve Ondan hoşnut olmuş mümin nefis” şeklinde açıklarken, Mücahid “Allah’ın hüküm ve kazasına razı olmuş mümin nefis” şeklinde anlamıştır. Mukâtil ise “Allah’ın azabından yana emniyette olan nefis” şeklinde tarif etmiştir.⁴⁹⁰

Ubeyy b. Ka'b'in kıraatinde: "Yâ'eyyetuhe'n-nefsu'l-âminete'l-mutmainnete" "Ey yakîn ile huzur bulmuş, güvenlik içerisindeki nefis" şeklindedir. Bu ifade sorumluluğunu bilen ve gereklerini yerine getiren insan şeklinde tanımlanmıştır. Diğer yandan son ayette bu kullar için Allah’ın “benim kullarım” diye anması iltifatların en güzelidir. İnsan için en büyük saadet Allah’ın razı olduğu şekilde yaşamak ve Rabbini hoşnut etmiş şekilde imtihanı tamamlamak olsa gerekir.⁴⁹¹

Bazı tasavvufçular insan nefsini mertebelere ayırmış ve insanın manevi olarak yücelmesi için bu mertebeleri tek tek çıkması gerektiğini söylemişlerdir. Bazı âlimlere göre ise insan bedeninde “nefs-i emmâre”,⁴⁹² “nefs-i levvâme”,⁴⁹³ ve bu ayette bahsedilen “nefs-i mutmainne” olmak üzere üç nefis mevcuttur. Bu üç nefis arasında devamlı bir mücadele vardır. Hangisi baskın gelirse beden onun hükmü altına girer.⁴⁹⁴

Tasavvuf anlayışında Kur'an'a da dayandırılarak insan nefsinin yedi mertebesinin olduğu ileri sürülmüştür. Bunların ilki kafir, münafık ve müşriklerin nefsi olan imandan ve İslam'dan uzak olmayı ifade eden nefs-i emmâredir. Dinin emirlerini bazen yapıp bazen terk eden, istikameti ve istikrarı henüz sağlayamamış insan nefsine nefs-i levvâme yani işlediği günahlardan dolayı pişman olan nefis

⁴⁸⁹ er-Râzî, *et-Tefsîrû'l-Kebîr*, 31/157-158.

⁴⁹⁰ Kurtubi, *el-Cami li-Ahkami'l-Kur'an*, 20/57-58.

⁴⁹¹ Karaman vd., *Kur'an Yolu*, 5/622.

⁴⁹² Yûsuf 12/53.

⁴⁹³ el-Kiyâmet 75/2.

⁴⁹⁴ Süleyman Uludağ, “Nefis”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 03 Mart 2024).

denmiştir. Sayılan bu iki mertebeyi geçen insanın mertebesi için üçüncü sırada “nefs-i mülheme” yani ilhama mazhar olmuş nefis ifadesi kullanılır. İslam’ı kavramış, kalbinde şüphe kalmamış ve kendisinden istenilen kulluk ve ibadetleri yapan insanı ifade etmek için dördüncü mertebede “nefs-i mutmainne” yani huzura eren, tatmin olan nefis ifadesi kullanılmıştır. Manevi olarak bu basamakları geçen ve yücelen kul, beşinci olarak “nefs-i radiye” yani “her yönüyle Allah’a yönelme, gafleti terk etme makamına yükselir. Normal insanların ulaşabileceği kemal noktası ise altıncı basamak olarak zikredilen “nefs-i mardiyye” makamıdır ki “tüm benliğiyle Allah’a teslim olan ve Allah’ın kendisinden razı olduğu nefistir. Nefis basamaklarının sonuncusu ve yedincisi ise “nefs-i kâmile” diye belirtilen Peygamberlerin nefsidir ki bunlar günah ve kötülüklerden masumdur, kulluğun en zirvesine ulaşmışlardır.⁴⁹⁵

Kısaca ifade edilecek olursa Fecr suresi tebliğ bağlamında muhataba şartların devamlı değişebileceği ön bilgisini vererek istikrarlı ve azimli bir kulluğun sonunun mutlaka aydınlık sabahlar olacağı müjdesini vermektedir.

Fecr suresinin bu son ayetleriyle birlikte Peygamberliğin birinci yılında yukarıda açıklamaları verilen on surenin nazil olduğu düşünülmektedir. Bu surelerin ardından bir süre vahiy kesilmiştir. Vahyin kesilmesiyle müthiş bir sıkıntı ve kedere düşen Hz. Peygamber intiharı düşünecek hale gelmiştir.⁴⁹⁶

Bu durum Hz. Peygamberin vahiyden ayrılığa tahammül edemediğinin göstergesi sayılabilir. “Fetretü’l vahy” denilen bu durum birçok rivayet olmakla birlikte yaklaşık yirmi beş gün ile kırk gün arası sürmüştür. Bu aranın ardından Duha ve İnşirah sureleriyle vahiy, nübüvvetin ikinci yılında kaldığı yerden devam etmiştir.⁴⁹⁷

⁴⁹⁵ Mehmet Zahid Kotku, *Nefsin Terbiyesi* (İstanbul: Seha Yayınları, 1998), 21.

⁴⁹⁶ İhsan Süreyya Sırma, *Müslümanların Tarihi* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2016), c. 2/41.

⁴⁹⁷ İhsan Süreyya Sırma, *Mekke Dönemi ve İşkence* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2002), 39.

SONUÇ

Bu tez çalışması, vahyin birinci yılında indirildiği düşünölen on sure merkeze alınarak ihtiva ettikleri konular üzerinden gündem edilen tebliğ metodu ortaya konulmaya çalışılmıştır. Politeist din algısının hâkim olduğu Mekke’de mevcut dinler hakkında bilgiler verildikten sonra tebliğin neden nüzul dönemi göz önünde bulundurulması gerektiğine dair açıklamalar yapılmıştır. Binaenaleyh birinci bölümde kronolojik tefsir yönteminin faydaları ve zorlukları ele alınmış, bu alanda Müslöman âlimlerin ve müsteşriklerin çalışmaları incelenmiştir. İkinci bölümde ise ilk yılda nazil olduğuna kanaat getirilen sureler üzerinden tebliğ konuları üzerinde durulmuştur. Bu çalışmada ulaşılan sonuçlar aşağıda maddeler halinde sunulmuştur:

1. Kur’an’ın indirildiği sıraya göre tertip edilmesi meselesi ilk döneme yani Hz. Ali ve Abdullah b. Mesud gibi sahabilere kadar dayanmaktadır. Ancak bu iki sahabeye dayandırılan kronolojik listelerin orijinalinin günümüzde mevcut olduğu tespit edilememiştir.

2. Hz. Osman’a nispet edilen Kur’an sûrelerinin kronolojik listesinin üçüncü halife Hz. Osman ile bir bağlantısının olmadığına kanaat getirilmiştir. Söz konusu kronolojik listenin yakın tarihte Mısır heyeti tarafından hazırlanmış olduğu tespit edilmiştir.

3. Kur’an’ın nüzul bağlamında kronolojik olarak tefsir edilmesi konusu Beyhakî, Suyûtî gibi İslam âlimleri tarafından önceden dillendirilmiş fakat 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Sir William Muir, J. Medows Rodwell gibi oryantalistlerce faal hale getirildiği görölmüştür.

4. Kronolojik nüzul çalışması İslam dünyasında var olan problemleri çözmeye katkı sağlaması amacıyla Müslöman âlimler tarafından benimsenmiştir. Bu yöntemi benimseyen ve en faydalı yöntem olduğuna inanarak çalışma yapanların başında; Molla Huveys, Muhammed İzzet Derveze, Muhammed Âbid el-Câbirî ve Prof. Dr. M. Zeki Duman gelmektedir.

5. İslam dünyasında âlimler tarafından ittifakla kabul gören bir nüzul tertibi tespit edilememiştir. Mevcut bilgilerin yetersiz olması dolayısıyla da üzerinde ittifak edilecek bir nüzul tertibi hazırlamanın zor olduğunu söylemek mümkündür.

6. Tarih boyunca birçok İslam âlimi ve müfessir mushaf tertibine hâlel getirme endişesinden dolayı nüzul tertibine göre Kur'an'ın sıralanmasına sıcak bakmamıştır. Bu yüzden on dört asır boyunca üzerinde ittifak edilen bir tertip oluşmamıştır.

7. Vahyin birinci yılında nazil olduğu düşünülen on sure ile İslam'ın temeli atılmıştır. Bu temelin Alak suresiyle okuma ve ilim üzere atıldığı vurgulanmıştır. Bütün zamanlarda İslam'ı doğru ve en iyi anlamanın; temsil ve tebliğ etmenin yolunun bilgidен geçtiği, bilginin yolunun da kevnî ayetleri ve kavli ayetleri okumaktan, incelemekten ve araştırmaktan geçtiği vurgulanmıştır.

8. Kalem suresiyle hem bilgi araçlarını aktif kullanma hem de bilgi zehirlenmesinin bir sonucu olan kötü ahlak özellikleri tanıtılarak Müslümanda olmaması gereken hasletlere dikkat çekilmiştir. Bu bağlamda tebliğ yapılırken muhatabı hem ilmi yönden hem ahlaki olarak eğitmenin önemine dikkat çekilmiştir.

9. Müzzemmil suresiyle fert ve toplumların diriliş ve kıyamının nasıl yapılacağı öğretilirken bahsedilen kıyamın önce insanın öz benliğinde gerçekleşmesi gerektiği vurgulanmıştır.

10. Müddessir suresinde; tebliğ ve davet esnasında karşılaşılabilecek problemler ve bu problemlerin nasıl çözülebileceği öğretilmiştir. Burada davetçinin en büyük azığının sabır olduğu özel olarak ifade edilmiştir.

11. Fatiha suresiyle insanlığa ilah tanımı yapılarak hem ahiret inancına vurgu yapılmış hem insanın istikamet üzere yaşayabilmesi için Allah ile kul arasında olması gereken ilişki öğretilmiştir.

12. Tebbet suresinde Ebu Leheb karakteri üzerinden İslam'a düşmanlık yapanların akıbeti haber verilmiş, müminler teselli edilirken inkârcılar tehdit edilmiştir.

13. Tekvir suresinde etkileyici kıyamet tasvirlerine yer verilerek ahiret gününün mutlaka geleceği ve adaletin tecelli edeceği haber verilmiştir. Aynı zamanda tebliğde gündem edilmesi gereken öncelikli konulardan birisinin de ahiret ve kıyamet olduğu vurgulanmıştır.

14. Â'lâ suresinde Allah'ın rubûbiyeti, yaratılış örnekleri üzerinden gündem edilmiştir. Bu bağlamda tebliğ yapılırken insanın ve kâinatın yaratılışı üzerinden örneklerle muhatabın ikna edilmesi hedeflenmiştir.

15. Leyl suresinde yeminler üzerinden küfür ve şirkin karanlıklarının yok olacağı ve İslam'ın tüm dünyaya hâkim olacağı müjdesi verilmiştir. Ayrıca tebliğcide ve Müslümanlarda olması gereken hasletlere dikkat çekilmiştir.

16. Fecr suresinde yeminler üzerinden kâinattaki düzene ve mükemmelliğe dikkat çekilirken helak edilen kavimler üzerinden her dönemdeki inkârcı zihniyet tehdit edilmiştir. Diğer yandan nimet karşısında nankör bir tutum sergileyen insanlara dikkat çekilirken yeniden diriliş, hesap, cennet ve cehennem konuları ele alınmıştır.

17. Kur'an, cahiliye dönemi insanına uygulamış olduğu tedrici tebliğ ve eğitim konularıyla muhataplarını çok kısa zamanda cahiliye asrından, saadet asrına dönüştürmüştür. Bu bağlamda cahiliye döneminin yaşandığı bütün dönemlerde yegâne tebliğin vahyin öncelediği ve öğrettiği metot olduğu söylenebilir. Tüm eksiklik ve yetersiz materyallere rağmen vahiy sürecini yıllara bölümleyerek ilahi iradenin gündem ettiği konuları tespit etmek, tebliğ ve daveti bu konu sıralamasına göre yapmak mümkün gözükmektedir.

KAYNAKÇA

- Akyüz, Vecdi. *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslam*. 4 Cilt. İstanbul: Beyan Yayınları, 2006.
- Alper, Hülya. "Sırât-ı Müstakîm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 19 Mart 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/sirat-i-mustakim>
- Âlûsî, Şehâbuddîn Mahmûd b. Abdullâh el-Huseynî. *Rûhu'l-meânî fî tefsîri 'l-Kur'ânî 'l-Azîm ve 's-Sebi'l-Mesânî*. 17 Cilt. Beyrût: Dâru'l Kutubi'l İlmiyye Yayınları, 1. Basım, 1994.
- Apaydın, H. Yunus. "Fesad". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 03 Mart 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/fesad--fikih>
- Aydın, Muhammed Şevki. *Eğitim Ahlakı*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1. Basım, 2018.
- Ayhan, Bayram. *Kur'an'ın Nüzul Sürecinde Vahyin İlk Yılına Tahli*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.
- Bakırcı, Mehmet. *30. Cüz*. Konya: Serendib Yayınları, 2010.
- Baş, Erdoğan. *Kur'an'ı Okuma-Okutma ve Anlama Üzerine*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2. Basım, 2022.
- Bayraklı, Bayraktar. *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'an Tefsiri*. 22 Cilt. İstanbul: Bayraklı Yayınları, 2008.
- Begavî, Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mesûd. *Meâlimü't-Tenzîl Fi Tefsiri'l Kur'an*. 8 Cilt. Şam: Dâru Tayyibe li'n-Neşri ve't-Tevzî' Yayınları, 1997.
- Belhî, Ebû'l-Hasen Mukâtil b. Süleymân b. Beşîr el-Ezdî. *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru İhya Turasi Yayınları, 2001.
- Berki, Ali Himmet - Keskiöglü, Osman. *Hâtemü'l Enbiya Hazreti Muhammed ve Hayatı*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 27. Basım, 2013.
- Bigiyef, Musa Carullah. *Kur'an'ı Kerim'de İç Bütünlük Surelerin Tertibi ve Birbiriyle İlişkisi*. çev. Muhammed Ersöz. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2021.
- Boynukalın, Mehmet. "Tebliğ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 05 Şubat 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/teblig>
- Bozkurt, Nebi. "Mekke". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 01 Şubat 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/mekke>
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî. *Sahih-i Buhârî*. 6 Cilt Dımeşk: Dâru İbni Kesîr Yayınları, 1993.
- Büstî, Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân b. Ahmed. *Sahih-i İbn Hibbân*. 7 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Hazm Yayınları, 2012.
- Büyükoşkun, Kudret. "Arabistan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 17 Eylül 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/arabistan>
- Câbirî, Muhammed Âbid. *Fehmu'l Kur'an*. çev. Muhammed Coşkun. 3 Cilt. İstanbul: Mana Yayınları, 2014.
- Celil, Abuzar - Gökce, Cüneyt (ed.). *Farklı Yönleriyle İslam ve Tebliğ*. İstanbul: Nida Yayınları, 2022.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Usûlü*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1983.
- Cezerî, İbnü'l-Esîr Mübârek b. Muhammed. *Câmiu'l-Usûl li-Ehâdisi'r-Resûl*. çev. Kemal Sandıkçı - Muhsin Koçak. 19 Cilt. İstanbul: Ensar Yayınları, 2008.

- Cirit, Hasan. “Vaaz”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 05 Şubat 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/vaaz>
- Coşkun, Muhammed. “Câbirî, Muhammed Âbid”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 12 Şubat 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/cabiri-muhammed-abid>
- Çağrı, Mustafa. “Arap”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 20 Şubat 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/arap>
- Çağrı, Mustafa. “Da‘vet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 05 Şubat 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/davet>
- Çağrı, Mustafa. “Nasihat”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 05 Şubat 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/nasihat>
- Çalik, Bünyamin. “Ebu’l-Hasan Harakanî’nin İrşat ve Tebliğ Metodu”. *The Journal of Turk Islam World Social Studies* 2/2 (01 Ocak 2015), 96-96. https://isamveri.org/pdfdrg/G00075/2015_2/2015_2_CALIKB.pdf
- Çamur, Mehmet. Hz. Peygamberin Davetini Kabul Etmeyenlerin Argümanları. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009.
- Çelikkol, Yaşar. *İslam Öncesi Mekke*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2003.
- Çiçek, Yakup. “Fecir”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 03 Mart 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/fecir>
- Demir, Mehmet. *Kur’an’ın Anlaşılmasında Garibu’l-Kur’an’ın Yeri*. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2021.
- Demir, Mehmet. *Kur’an Perspektifinden Kutsal Mekân Olarak Ma’bed ve Değeri*. Konya: Kitap Dünyası Yayınları, 2022.
- Demircan, Adnan. *Cahiliye Toplumundan Günümüze Hz. Muhammed Sempozyum Tebliğ ve Müzakereleri*. Ankara: Fecr Yayınları, 2007.
- Demircan, Adnan. "Sunuş". *Kur’an’ı Nüzul Dönemiyle Okumak*. ed. Adnan Demircan. 7-8. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1. Basım, 2021.
- Demircan, Adnan. *Kur’an’ın Geliş Ortamında İnanç ve İbadetler*. İstanbul: Kuramer Yayınları, 2020.
- Demircan, Adnan. “Tebliğde Hz. Peygamber’in Örnekliliği”. *Diyanet İlmi Dergi* XVIII/1 (2012), 7-28. <https://dergi.diyanet.gov.tr/makaledetay.php?ID=6169>
- Demirci, Muhsin. *Kur’an’ın Ana Konuları*. İstanbul: M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 21. Basım, 2020.
- Derveze, Muhammed İzzet. *et-Tefsîrü’l-hadîs Tertîbu’s-Suver Hasebe’n-Nüzûl*. Kahire: Dâru İhya Yayınları, 2009.
- Derveze, Muhammed İzzet. *Kur’an’a Göre Hz. Muhammed’in Hayatı*. çev. Mehmet Yolcu. 2 Cilt. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2011.
- Doğan, Lütfi. *Fatiha ve Hucurat Surelerinin Tefsiri*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2. Basım, 2017.
- Duman, M. Zeki. *Beyânu’l Hak*. 2 Cilt. Ankara: Fecr Yayınları, 3. Basım, 2016.
- Duman, M. Zeki. “Neden Yeni Bir Tefsir? Beyanü’l-Hak Adlı Eserimizin Özellikleri ve Tefsire Getirdiği Yenilik Hakkında Bir Deneme”. *Türk Bilimsel Derlemeler Dergisi* 2/1 (2009), 105-115. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/417582>

- Durmuş, Zülfikar. “Hz. İbrahim’in Kur’an’daki Sıfatlarının Ahlaki Değerler Açısından İncelenmesi”. *Dini Tetkikler Dergisi* 3/2 (Aralık 2020), 183-206. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/umde/issue/39762>
- Efe, Seyfullah - Aydemir, Mehmet. “Tefsir İlminin Bilinmeyen Siması Molla Huveys Hayatı ve Beyânu’l-Me’ânî Adlı Tefsiri”. *Mizanü’l-Hak İslami İlimler Dergisi* 15 (31 Aralık 2022), 263-295. <https://doi.org/10.47502/mizan.1154748>
- El-Hilali, Muhammad Tacuddin. *İngilizce ve Türkçe olarak Kur’an-ı Kerim’in Meali ve Tefsiri*. Medine: Darus-Selam Yayınları, 2004.
- Elmalılı, M. Hamdi Yazır. *Hak Dini Ku’ran Dili*. İstanbul: Azim Yayınları, 1992.
- Enes, Ebû Abdillâh Mâlik. *el- Muvatta’*. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetü’r Zayed Sultan Yayınları, 2004.
- Erbaş, Ali. *Yaşayan Dünya Dinleri*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 9. Basım, 2021.
- Erul, Bünyamin (ed.). *Hız. Peygamberin İzinde*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 5. Basım, 2015.
- Fayda, Mustafa. “Fil Vak’ası”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 28 Şubat 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/fil-vakasi>
- Gökkır, Bilal. *Tarihten Günümüze Kur’an’a Yaklaşımlar*. İstanbul: İlim Yayıma Vakfı Yayınları, 2010.
- Gözeler, Esra. *Kur’an Âyetlerinin Tarihlendirilmesi Sorunu ve Kur’an’a Kronolojik-Olgusal Bir Yaklaşım*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009.
- Gözeler, Esra. “Kur’an Âyetlerinin Tarihlendirilmesine Batılı Yaklaşımlar”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 51/1 (01 Nisan 2010), 295-326. https://doi.org/10.1501/Ilfak_0000001025
- Gözeler, Esra. *Kur’an Ayetlerinin Tarihlendirilmesi*. İstanbul: Kuramer Yayınları, 1. Basım, 2016.
- Gül, Ali Rıza. “Kur’an Ayetlerini Tarihlendirmede Nüzul Sebeplerinin Rolü”. *Dini Araştırmalar Dergisi* 7/19 (01 Haziran 2004). <https://dergipark.org.tr/tr/pub/da/issue/4456/61402>
- Güler, Musa. “Nüzul Tertibine Göre Tefsir Yazımı ve Nüzul Tertibini Esas Alan Tefsirler”. *Academic Knowledge* 2/2 (31 Aralık 2019), 170-187. <https://doi.org/10.5281/zenodo.3596376>
- Gündüz, Şinasi. “Mecûsîlik”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 05 Şubat 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/mecusilik>
- Gündüz, Şinasi. “Sâbiîlik”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 05 Şubat 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/sabiilik>
- Güven, Şahin. “Muhammed Âbid El-Câbirî ve Fehmü’l-Kur’ânî’l-Hakîm İsimli Tefsirindeki Metodu”. *DergiPark Bilimname Dergisi* 1/20 (2011), 53-84. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/bilimname>
- Hamidullah, Muhammed. *İslâm Peygamberi*. çev. Salih Tuğ. Ankara: İmaj Yayınları, 2003.
- Harman, Ömer Faruk. “Hicr”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 03 Mart 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/hicr--semud>
- Harman, Ömer Faruk. “İrem”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 13 Temmuz 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/irem>

- Havva, Said. *el-Esas fî-Tefsir*. çev. Beşir Eryarsoy. İstanbul: Şamil Yayınları, 1992.
- Hökelekli, Hayati. “İnzâr”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 05 Şubat 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/inzar>
- İbn Âşûr, Muhammed Tâhir b. Muhammed b. Muhammed Tûnusi. *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*. 29 Cilt. Tunus: Daru't-Tûnus Yayınları, 1984.
- İbn Hişam, Ebû Muhammed Cemaleddin Abdülmelik. *es-Siretü'n-Nebeviyye*. 2 Cilt. Kahire: Daru İbn Kesir Yayınları, 1936.
- İbn Kesir, Ebû'l-Fidâ' İsmâîl b. Ömer. *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-Azîm*. 9 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye Yayınları, 2010.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemaleddîn Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânü'l'Arab*. 11 Cilt. Beyrut: Daru Sâdr Yayınları, 3. Basım, 1994.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemaleddîn Muhammed b. Mükerrrem. *Lisanü'l'Arab*. thk. Emin Muhammed Abdülvehhab. 2 Cilt. Beyrut: Daru İhyai't-Türasi'l-Arabi Yayınları, 1999.
- İbnü'd-Düveys, Ebû Abdillâh Muhammed b. Eyyûb. *Fezâilü'l-Kur'ân ve mâ Ünzile mine'l-Kur'ân bi-Mekke ve mâ Ünzile bi'l-Medîne*. Dimeşk: Daru'l-Fikr Yayınları, 1987.
- İbnül Kelbî, Mihail Nuayma. *Geçmişten Günümüze Putlar*, çev. Erdinç Doğru – Kemal Çelik. Ankara: Fecr Yayınları, 2005.
- İnsanlığa Son Çağrı Kur'an'ı Kerim Meali*. çev. Hamdi Döndüren. İstanbul: Yeni Şafak Yayınları, 2003.
- İsfahânî, Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. Râgıb. *El-Müfredât fî Ğarîbul Kur'an*. Beyrut: Daru'l-Kalem Yayınları, 1990.
- İsfehânî, Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. Rağıb. *Müfredatü Elfazı'l-Kur'an*. Dimeşk: Daru'l-Kalem Yayınları, 1992.
- Kahraman, Muhammed Şerif. “Hz. Osman'a (35/656) Nüzûl Sırasına Göre Mushaf Nispet Edilmesi Üzerine Bir İnceleme” *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/1 (2016), 173-182. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/649538>
- Kalkan, Ahmet. *Ansiklopedik Kur'an Kavramları ve Güncel Yansımaları*. 10 Cilt. İstanbul: Kalemder Yayınları, 2014.
- Kapar, Mehmet Ali. “Ebû Leheb”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 22 Şubat 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ebu-leheb>
- Karagöz, İsmail. *Esmâ-i Hüsnâ*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 4. Basım, 2020.
- Karakaya, Halim. “İrşadda Metod (Kur'an ve Hadiste İrşad Metodu)”. *1. Din Şûrası Tebliğ ve Müzakereleri 1* (1-5 Kasım 1993), 154-162. https://isamveri.org/pdfdrd/D111243/1995_1/1995_1_KARAKAYAH.pdf
- Karaman, Fikret vd. *Dini Kavramlar Sözlüğü*. İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009.
- Karaman, Hayrettin vd. *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsiri*. 5 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2017.
- Karşlı, Halil İbrahim. *Vahyin Aydınlığında Yürümek*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2015.
- Kazvînî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd b. Mace. *Sünen-i İbn Mâce*. 2 Cilt. Şam: Dâru İhya Yayınları, 2010.
- Khan, Nouman Ali. *Bakara Suresi 1-89. Ayetlerin Tefsiri*. çev. Ayşegül Gürleyen vd. İstanbul: Genç Müslümanlar Yayınları, 1. Basım, 2020.

- Kırca, Celal. “Semûd”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 03 Mart 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/semud>
- Kitab-ı Mukaddes*. Erişim 24 Nisan 2024. <https://www.kitabimukaddes.com>
- Koçyiğit, Hikmet. “Kur’an’ın Nüzûl Sırasına Göre Tefsir Edilmesi” *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/23 (2013), 183-201. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/85689>
- Kotku, Mehmet Zahid. *Nefsin Terbiyesi*. İstanbul: Seha Yayınları, 10. Basım, 1998.
- Köksal, M. Asım. *Hazreti Muhammed ve İslamiyet*. 8 Cilt. İstanbul: Işık Yayınları, 2010.
- Kur’an Bana Ne Diyor?*, çev. Veli Tahir Erdoğan. İstanbul: Bilgeoğuz Yayınları, 27. Basım, 2022.
- Kur’an Yolu*. Erişim 19 Şubat 2024. <https://kuran.diyanet.gov.tr>
- Kur’an-ı Kerim Meali*. çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2003.
- Kur’an-ı Kerim ve Yüce Meali*. çev. Süleyman Ateş. Ankara: Kılıç Yayınları, 1982.
- Kur’an’ı Kerim ve Kısa Açıklamalı Meali*. çev. Mahmut Kısa. Konya: Armağan Kitaplar Yayınları, 2009.
- Kur’an’ı Kerim ve Özlü Tefsir*. çev. Abdullah Parlıyan. İstanbul: Konya Kitapçılık, 2004.
- Kurşun, Zekeriya. “Deruze, Muhammed İzzet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 12 Şubat 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/deruze-muhammed-izzet>
- Kurt, Yaşar. “Kur’an’ın Nüzûl Süreci”. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 33/33 (01 Temmuz 2012), 5-39. <https://doi.org/10.17120/omuifd.87986>
- Kurtubi, Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebi Bekr b. Ferh. *el-Cami li-Ahkami’l-Kur’an*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türki. 17 Cilt. Beyrut: Müessesetü’r-risale Yayınları, 2006.
- Kuşeyri, Ebû’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim. *Câmiu’s-Sahîh*. 6 Cilt. Şam: Darut Tıbbatül Âmire Yayınları, 2013.
- Kutub, Seyyid. *Fî Zilâli’l-Kur’an*. 6 Cilt. Kahire: Daru’s-Şuruk Yayınları, 2018.
- Kuzgun, Şaban. “Hanîf”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 20 Eylül 2023. <https://islamansiklopedisi.org.tr/hanif>
- Küçük, Ali. *Besâiru’l Kur’an*. 17 Cilt. Konya: Beka Yayıncılık, 2003.
- Lings, Martin. *İlk Kaynaklara Göre Hz. Muhammed’in Hayatı*. çev. Nazife Şişman. 1 Cilt. İstanbul: İnsan Yayınları, 2003.
- Malik, Fazlurrahman. *İslam ve Çağdaşlık*. çev. Alparslan Açıkgöç - M. Hayri Kırbasoğlu. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002.
- Maverdi, Ebu’l-Hasan Ali b. Muhammed. *Tefsiru’l-Maverdi en-Nükatü ve’l-’uyun*. 6 Cilt. Lübnan: Daru’l-Kutubi’l-İlmiyye Yayınları, 2010.
- Mevdûdî, Seyyid Ebû’l-A’lâ. *Tefhîmü’l-Kur’ân*. çev. Yusuf Karaca vd. 7 Cilt. İstanbul: İnsan Yayınları, 2005.
- Nesefî, Ebûl Berekât Hâfızüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd. *Medâriku’t Tenzil ve Hakaiku’t Te’vil*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru’l Kelim Yayınları, 1998.
- Nevevî, Ebû Zekeriyyâ Muhyiddin b. Şerif. *Riyâzü’s-Sâlihîn*. Beyrut: Daru İbn Kesir Yayınları, 2012.

- Okumuş, Mesut. “Kur’an-ı Kerim’in Kronolojik Okunuşunun Muhasebesi”. *İslâmî İlimler Dergisi I. Kur’an Sempozyumu* (14-15 Ekim 2006), 91-109. <http://ktp.isam.org.tr/detayilhmkltz.php?navdil=eng&midno=59615625&Dergivalkod=0354>
- Okumuş, Mesut. *Kur’an’ın Kronolojik Okunuşu*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2009.
- Okuyan, Mehmet. *Kur’an Tefsiri*. 30 Cilt. İstanbul: Haliç Üniversitesi Yayınları, 2024.
- Oruç, İbrahim. *Arapça Türkçe Kardeşliği*. İstanbul: Muarrib Yayınları, 1. Basım, 2022.
- Oruç, İbrahim. *Vahiy Deryasından İnciler 114 Ayet/Mesaj*. İstanbul: Muarrib Yayınları, 2. Basım, 2023.
- Öngören, Reşat. “Zikir”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 05 Şubat 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/zikir>
- Paşa, Ahmet Cevdet. *Peygamberler Tarihi ve Hz. Muhammed’in Hayatı*. Ankara: Siyer Kitaplığı Yayınları, 2017.
- Râzî, Fahreddin. *Mefâtihu’l Gayb*. 31 Cilt. Beyrut: Dâru İhyai’t-Turâsi’l-Arabî, 1999.
- Sâbûnî, Muhammed Ali. *Safvetü’l Tefâsîr*. 3 Cilt. Kahire: Darus Sabuni Yayınları, 1997.
- Serinsu, Ahmet Nedim. “Kur’an-ı Kerim’in Nüzul Sırasına Göre Tertib Edilmesi Teklifi’ne Edebi Eleştiri”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 37/3-4 (01 Aralık 1997), 245-262. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/auifd/issue/71637/1153155>
- Sırma, İhsan Süreyya. *Mekke Dönemi ve Hz. Muhammed*. İstanbul: Beyan Yayınları, 18. Basım, 2007.
- Sırma, İhsan Süreyya. *Mekke Dönemi ve İşkençe*. İstanbul: Beyan Yayınları, 35. Basım, 2002.
- Sırma, İhsan Süreyya. *Müslümanların Tarihi*. 5 Cilt. İstanbul: Beyan Yayınları, 2016.
- Sicistânî, Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş’as b. İshâk. *Sünen-i Ebî Dâvûd*. 3 Cilt. Beyrut: Mektebetü’l-Asriyye Yayınları, 2010.
- Sinanoğlu, Mustafa. “Şirk”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 05 Şubat 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/sirk>
- Suruç, Salih. *Kâinatın Efendisi Peygamberimizin Hayatı Mekke Dönemi*. 2 Cilt. İstanbul: Nesil Yayınları, 2016.
- Suruç, Salih. *Peygamberimizin Hayatı*. İstanbul: Nesil Yayınları, 2020.
- Suyûtî, Abdurrahman b. Ebî Bekir Celaledin. *El İtkân Fi Ulûmi’l Kur’an*. 4 Cilt. Mısır: Heyetü’l Mısriyye Yayınları, 1974.
- Suyûtî, Abdurrahmân b. Ebî Bekir Celâleddîn. *ed-Durru’l-Mensûr fi’t-Tefsîr bi’l-Me’sûr*. 8 Cilt. Beyrût: Dâru’l-Fikr Yayınları, 2010.
- Şehristânî, Ebû’l-Feth Muhammed b. Abdilkerîm. *Mefâtihu’l-Esrâr ve Mesâbihu’l-Ebrâr*. Tahran: Merkezü’l-bühûs ve’d-dirâsât li’t-turâsi’l-mahtût-mîrâs-ı mektûb, 2008.
- Taberî, Muhammed b. Cerir. *Camîu’l-Beyan an Te’vili’l-Kuran*. 24 Cilt. Beyrut: Daru’l-Fikr, 1995.
- Tezokur, M. Hadi. *Dinler Tarihine Giriş*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Yayınları, 2015.
- Tirmizî, Ebû İshâ Muhammed b. İshâ b. Sevre. *Sünen-i Tirmizî*. thk. Ahmed Mahmud Şakir. 5 Cilt. Mısır: Şirket-i Mektebe Yayınları, 1975.
- Tirmizî, Ebû İshâ Muhammed b. İshâ b. Sevre. *Câmîu’l Kebîr*. 6 Cilt. Beyrut: Daru’l-Ğarb-i İslamiyye Yayınları, 1996.

- Tongar, Hatice Kübra. *Fıtrat Pedagojisi*. İstanbul: Hayygrup Yayıncılık, 26. Basım, 2019.
- Topaloğlu, Bekir. “Allah”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 20 Şubat 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/allah>
- Topaloğlu, Bekir. “Rab”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 13 Şubat 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/rab>
- Topaloğlu, Bekir. “Rahmân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 20 Şubat 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/rahman>
- Toptaş, Mahmut. *Kur'an-ı Kerim Şifa Tefsiri*. 8 Cilt. İstanbul: Cantaş Yayınları, 2012.
- Türcan, Selim. “Mekkî Ayet ve Surelerin Kronolojisini Tespit Problemi: Kur'an'da Er-Rahmân İsminin Kullanımına İlişkin Bir Değerlendirme”. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/29 (30 Haziran 2016), 65-84. <https://doi.org/10.14395/hititilahiyat.268865>
- Uludağ, Süleyman. “Nefis”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 03 Mart 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/nefis>
- Unat, Yavuz. “Yıldız”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 12 Temmuz 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/yildiz>
- Ustaosmanoğlu, Mahmud. *Ruhu'l Furkan Tefsiri*. 1 Cilt. İstanbul: Ahıska Yayınları, 2010.
- Uyar, Gülgün. “Ümmü Cemîl”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 22 Şubat 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ummu-cemil>
- Ünal, Sıddık. “Risalet Öncesinde Arap Yarımadasındaki Dinler ve Bir Peygamber Beklentisi”. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6 (30 Haziran 2001). <https://dergipark.org.tr/tr/pub/firatilahiyat/issue/68419/1067786>
- Ünsal, Hadiye. *Erken Dönem Mekkî Surelerin Muhteva Tahlili*. Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.
- Vahidi, Ebu'l-Hasen Ali b. Ahmed. *Esbâbu Nüzûli'l-Kur'an*. Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye Yayınları, 1991.
- Yasdıman, Necla. *Kur'an Ufku*. 2 Cilt. İstanbul: Azim Yayınları, 2021.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Hidâyet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 05 Şubat 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/hidayet>
- Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'an Meali*. çev. Bayraktar Bayraklı. İstanbul: Bayraklı Yayınları, 2007.
- Yıldırım, Bekir. "Tebliğ İrşad Sözcükleri ve Türevlerinin Kur'an ve Sünnette Kullanımı", *Farklı Yönleriyle İslam ve Tebliğ*, ed. Celil Abuzar - Cüneyt Gökce, 58-80. (İstanbul: Nida Yayınları, 2022.
- Yıldırım, Celal. *İlmin Işığında Asrın Kur'an Tefsiri*. 14 Cilt. İzmir: Anadolu Yayınları, 1991.
- Yıldız, Fahrettin. “Kalem Suresi Tefsiri”. *Daru'l Kitap İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 29 Şubat 2024. <https://www.islamiokul.com/kutuphane/kuran/tefsirler/fyildiz/002kalem>.
- Yurdağ, Metin. “Tesbih”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 13 Temmuz 2024. <https://islamansiklopedisi.org.tr/tesbih--allah>
- Yüce Kur'an ve Açıklamalı Yorumlu Meali*. çev. Abdülkadir Şener vd. İzmir: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011.
- Yüksel, Ayşe Ersay. “İslam Öncesi Dönemde Kâbe'deki Resimler”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 57:1 (2016), 175-194. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/581221>

Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Ahmed. *el-Keşşâf 'an Hakâ'iki Ğavâmidi't-Tenzîl*. 4 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kitabi'l Arabi Yayınları, 2010.

Zuhaylî, Vehbe. *Tefsîru'l Munîr*. 29 Cilt. Beyrut: Daru'l Fikr Yayınları, 1991.

Zürkânî, Muhammed Abdulazîm. *Menâhîlu'l-İrfân fî Ulûmi'l-Kur'an*. 2 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2010.

ÖZ GEÇMİŞ

2006-2007 yılında Ömer Özmimar İHL'den mezun oldu. 2009 yılında Eskişehir Anadolu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Önlisans bölümünü bitirdi. 2019 yılında Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesinden mezun oldu. 2022 yılında Gaziantep İslam Bilim ve Teknoloji Üniversitesinde Yüksek Lisans programına başladı. 13 yıldır Diyanet İşleri Başkanlığında İmam Hatip olarak görev yapmaktadır. Tefsir ve Kur'an çalışmalarına ilgi duymaktadır.

